

Kronobergsboken 1984–85

Anita Liepe

Medeltida lantkyrkobygge
i Varend

Giss.
Rund
1985

Digitized by the Internet Archive
in 2026

https://archive.org/details/IA41546225_0030

Medeltida lantkyrkobygge i Varend

Medeltida lantkyrkobygge i Varend

Ett försök till relationsanalys
kyrka–bygd

Av Anita Liepe

Kronobergsboken 1984–85

*Utgiven av Kronobergs läns
Hembygdsförbund i samarbete
med Smålands museum.*

Omslagsbilden: Hemmesjö gamla kyrka.

Foto: Magnus Lindgren, 1984.

ISBN 91-86870-00-9.

ISSN 0348-3746.

Tryck: Heggborns Tryckeri AB, Växjö 1984.

Förord

Förmånen att för min doktorsavhandling få disponera Kronobergsboken 1984-85 kan jag knappast överskatta. Den har givit mig möjligheter både i fråga om utformning, format och bildmaterial, som annars inte skulle ha varit realistiska. Till utgivarna, Kronobergs läns hembygdsförbund och Smålands museum, vill jag därför framföra ett djupt känt tack.

Under professor Erik Cinthios handledning har materialet sorterats och bearbetats, och avhandlingen så småningom fått sin inriktning, avgränsning och slutliga form. Viktiga synpunkter och konstruktiv kritik, som givit mig flera nya infallsvinklar och rättat åtskilliga misstag, har framförts av medlemmarna i det medeltidsarkeologiska forskarseminariet vid Lunds universitets historiska museum. Docent Lars-Olof Larsson, Växjö, vars historiska författarskap fått leverera huvuddelen av mitt referensmaterial, har välvilligt granskat avhandlingens kapitel 2 och i övrigt stått till disposition för frågor och diskussion. Den engelska översättningen av sammandraget har utförts av lektor Russel Gregory. Jag vill varmt tacka alla dessa som på olika sätt aktivt medverkat till avhandlingsarbetets genom- och slutförande.

Ett speciellt tack vill jag rikta till antikvarie Marian Rittsel-Ullén, Sveriges kyrkor, för många års stimulerande och lärorikt samarbete och nyttiga diskussioner, icke minst under trivsamma "sommarturer" bland kyrkor i Kronobergs län.

För stöd och uppmuntran vill jag också tacka mina arbetskamrater

vid Smålands museum. Ett särskilt tack till Marianne Nicklasson för hjälp med korrekturläsning.

Min tacksamhet omfattar även boktryckare Bertil Hegborn, vars yrkeskunskap, personliga engagemang och allmänna tillmötesgående varit ett ovärderligt stöd i arbetets hektiska slutfas.

Ett sista men viktigt tack går till min familj. Min man, 1:e bibliotekarie Fredrik Liepe, har fyllt en stor funktion som sakkunnig granskare av litteraturförteckningen, språkgranskare och inte minst som tålmodig korrekturläsare. Hans aldrig sviktande stöd och förståelse har varit en förutsättning för arbetets genomförande.

Växjö i oktober 1984

Anita Liepe

1. Inledning

1.1 VÄREND, KORT BESKRIVNING

Värend benämndes – och benämns fortfarande – ett av de ”småland”, som under loppet av medeltiden kom att bilda det svenska landskapet Småland. Värend blev också identiskt med det medeltida Växjöstiftet och utgör idag tillsammans med det väster därom belägna Sunnerbo härad Kronobergs län (beträffande vissa gränsförskjutningar i sin tid se not 23).

Värend synes under tidigaste medeltid ha intagit en tämligen oberoende ställning i förhållande till både de svenska och danska riksbildningarna. Anledningen härtill torde främst kunna sökas i de naturgeografiska betingelserna. Den värendska centralbygden är sjörik och jämförelsevis öppen medan gränsmarkerna, framför allt i söder och öster, utgörs av stora skogsområden och stenig morän. Detta, liksom gränsläget mot Danmark, medverkade till en relativ isolering av territoriets centrala delar, vilken är klart förnimbar under hela medeltiden och även in i nyare tid, i vissa avseenden t o m idag.

Föreliggande arbete har sin upprinnelse i försöket att åstadkomma en översikt av det värendska medeltida kyrkomaterialet, mot vars bakgrund skulle kunna tecknas den kyrkobyggnadshistoriska utvecklingen i ”landet” Värend under medeltiden. Huruvida det för detta ändamål insamlade materialet sedan skulle kunna utnyttjas till något utöver en sådan översikt var i inledningsskedet ovisst. Ambitionsnivån kom emellertid efter hand att höjas väsentligt men fick också en mera preciserad och avgränsad inriktning.

1.2 FORSKNINGSHISTORIK

En första ansats till översikt och gruppering av de medeltida kyrkorna i såväl Kronobergs som Jönköpings län presenterades av Ewert Wrangel i en uppsats i Meddelanden från Norra Smålands Fornminnesförening 1907 (s 43 ff). Wrangel har här fördelat kyrkorna efter planformerna i A-, B- respektive C-typ. A-typ innebär rektan-

gulärt långhus samt lägre och smalare kor med halvrund absid, B-typ långhus och rakslutet kor och C-typ rektangulär byggnad utan yttre kormarkering. A- och B-typerna förutsätts båda höra hemma i 1100-talet, vidare ges A-typen en något tidigare datering än B-typen. C-typen förmodas vara "något yngre än de båda förra", men Wrangel påpekar också att den förekommit även "efter reformationen". Bristande kännedom ang en del av kyrkornas byggnadshistoria har placerat t ex Aringsås bland B-kyrkorna och Blädinge bland A-kyrkorna (jfr nedan, avsnitt 3.2.2, respektive). Ett knappt decennium senare, i en mindre uppsats i Svenska Turistföreningens årsskrift 1916, har Wrangel i någon mån reviderat sina tidigare dateringar och hävdar då att "man fortsatte att uppföra kyrkor i den äldsta medeltidsstilen, den romanska ("rundbågsstilen"), troligen under hela 1200-talet (s 81), samt att C-typen förekommer från "medeltidens slut" (s 86).

Ragnar Blomqvist har i sin avhandling Studier i Smålands romanska stenkonst framför allt utgått från områdets rikliga dopfuntsmaterial, vilket på stilmässiga grunder grupperats och attribuerats till olika mästare och/eller verkstäder. Mot bakgrunden av den åtminstone tidigare gängse uppfattningen att en stenkyrkas murmästare och dess dopfunts tillverkare vanligtvis varit en och samma person, har Blomqvist även gjort ansatser till grupperingar av kyrkobyggnaderna. I detta sistnämnda avseende har han för värendskyrkornas vidkommande utgått från planformen, dvs förekomsten respektive frånvaron av absid, portalernas antal och placering samt befintligheten av murat stenaltare. Hans dateringar hänför sig, vad beträffar Varend, uteslutande till 1100-talet, även i en reviderande efterskrift från 1930. Blomqvist publicerade också under åren 1930-36 ett antal kortare monografier om kyrkorna i Allbo härad i Norra Allbo Hembygdsförenings årsbok.

Ett antal av värendskyrkorna har också blivit föremål för publicering i monografiform i inventeringsverket Sveriges Kyrkor¹, vilket innebär ett förarbete i form av fullständig genomgång av allt åtkomligt material rörande kyrkan samt redovisning bestående av kort sockenbeskrivning, redogörelse för kyrkogården och dess utvidg-

ningar, byggnader på densamma förutom kyrkan samt äldre och märkligare gravminnen, vidare kyrkans byggnadsbeskrivning, byggnadshistoria samt inventariebeskrivning.

De värendska träkyrkorna presenteras av Marian Ullén i Medeltida träkyrkor, dels i mer eller mindre kortfattad monografiform och dels i en sammanfattande översikt av hela det småländska träkyrkomaterialet. En översikt av enbart värendskyrkorna har av samma författare publicerats i Claus Ahrens, Frühe Holzkirchen im nördlichen Europa, i en uppsats rubricerad Holzkirchen im mittelalterlichen Stift Växjö (s 321 ff).

1.3 BEDÖMNING AV DEN TIDIGARE FORSKNINGEN

I den mån man hittills bedrivit kyrkobyggnadshistoriska studier i översiktlig form inom det värendska området, har man helst velat foga in denna provins i utvecklingsmönster, vilka man vant sig vid att betrakta som allmänt nationella eller t o m internationella. Man har även velat föra samman såväl de medeltida som de nyare värendskyrkorna i generella typologiska och tidsmässiga grupperingar. För Värends vidkommande har man, mot bakgrunden av svenska förhållanden i övrigt, förutsatt tre stora kyrkobyggnadsperioder under medeltiden:

1. Missionstiden, dvs senare delen av 1000-talet och början av 1100-talet, då ett antal stavkyrkor byggdes².

2. Den s k romanska perioden, dvs "slutet av 1100-talet till slutet av 1200-talet"³, medeltidens livligaste kyrkobyggnadsperiod, som lämnade efter sig ett stort antal sten- och träkyrkor av romansk typ, dvs Wrangels A- respektive B-typ.

3. Senmedeltiden eller den sengotiska perioden, dvs slutet av 1400-talet och början av 1500-talet, då ett antal salkyrkor, dvs Wrangels C-typ, byggdes.

Denna indelning företräds, som framgått, av Ewert Wrangel, vilken med avseende på 1000-talet förutsätter en allmän förekomst av "kyrkor och kapell" av trä⁴. Ragnar Blomqvist, som uteslutande behandlar nr 2 av de ovannämnda perioderna, den romanska, representerar ett i första hand konsthistoriskt synsätt. Idag framstår må-

hända vissa av hans grupperingar som väl schematiska och många av dateringarna, inte minst vad kyrkorna beträffar, måste ifrågasättas. Icke desto mindre bör Blomqvists kartläggning av den småländska stenskulpturen, kompletterad av ett utomordentligt illustrationsmaterial, betraktas som en pionjärinsats, som med vissa tillrättalägganden och kompletteringar torde vara högst användbar än idag.

En ambition att foga in de värendska kyrkobyggnaderna i schematiska, konsthistoriskt betingade periodiseringar skymtar även i vissa utgåvor av Sveriges kyrkor, där t ex Drevs kyrka hänförs till "... det rent romanska byggnadsskedet under senare delen av 1100-talet och omkring 1200"⁵ och kyrkan i Vederslöv till "den romanska byggnadsperioden, som tycks ha omfattat slutet av 1100-talet till slutet av 1200-talet, såväl kyrkor med rak koravslutning som absidor"⁶. I beskrivningen av Åseda kyrka omtalas "den stora romanska kyrkobyggnadsperioden som för det aktuella området brukar förläggas till senare delen av 1100-talet", vidare hänförs såväl Åseda som Sjösås nuvarande kyrkor till senmedeltiden, i första hand som representanter för "den sengotiska salkyrkotypen"⁷. Det finns ingen anledning till invändningar mot dateringarna, däremot kan den konsthistoriskt betingade periodiseringen diskuteras principiellt (se vidare nedan, s 12).

Av den lokalt anknutna hembygds litteraturen framgår att föreställningarna om stavkyrkobyggande som allmänt, och 1100-talet som den stora romanska kyrkobyggnadsperioden, har en fast förankring.

Även om ovan anförda periodiseringar torde vara i stort sett riktiga, ingav redan en ytlig överblick av det inför denna avhandling insamlade materialet betänkligheter i fråga om lämpligheten i att fullkomligt reservationslöst acceptera desamma, liksom även vissa på stilmässiga grunder uppgjorda typologiska grupperingar. Bl a kan anföras exempel på att s k romanska kyrkor – härvid åsyftas endast själva byggnadstypen, dvs långhus och särskilt kor med eller utan absid, vilken i det följande kommer att benämnas korkyrka – av allt att döma uppförts även in i 1300-talet, kanske t o m på 1400-talet, dvs relativt långt efter det att romansk tid i vedertagen konst- och

arkitekturhistorisk, allmänsvensk bemärkelse var till ända. Jfr nedan, Aneboda, Urshult, Almundsryd, Hälleberga, eventuellt Stenbrohult, kanske också Älghult. Möjligen utgör detta relativa fåtal kyrkor undantagen från regeln, men deras förhållandevis sena dateringar (jfr nedan, avsnitt 3.2, under respektive kyrka) bör kanske ändå tolkas som en antydning om att den s k romanska byggnadsperioden för Värends vidkommande bör tilldelas något generösare tidsgränser än de ovan anförda. Vidare har s k salkyrkor bevisligen byggts både ett och två århundraden in i nyare tid. Jfr nedan t ex Ormesberga, vidare Södra Sandsjö, byggnadsår 1590, och Herråkra, tidigast 1611⁸. De båda sistnämnda socknarna är eftermedeltida bildningar, varför kyrkorna inte behandlas i detta sammanhang. Det stora flertalet salkyrkor torde emellertid ha hemortsrätt i medeltidens slutskede. Detta innebär emellertid inte några nya konstateranden⁹. Därtill synes en hittills gängse uppfattning att stavkyrkor varit allmänt förekommande i Varend, framför allt som föregångare till de medeltida stenkyrkorna¹⁰, som i vissa avseenden svagt underbyggd.

Vidare framstår de värendska medeltidskyrkorna, såväl sten- som träbyggnader, som påtagligt detaljfattiga och "särdragslösa", såtillvida att dekorativa byggnadsdetaljer eller byggnadstekniska särdrag, vilka kunnat tjäna som grund för grupperingar i någon eller några former, synes ha förekommit i mycket liten omfattning. De dekorativt utformade byggnadsdetaljer, vilka är oss bekanta, är så fåtaliga att de snarast måste betraktas som undantag från det allmängiltiga. Att som M Ullén vid beskrivning av t ex Granhults kyrka som särdrag framhålla sådana efter traditionellt, romanskt mönster utformade och placerade byggnadsdetaljer som smala, rundbågiga, motställda portaler i långhusets västra del samt små, rundbågiga, högt sittande fönsteröppningar, och på grundval därav skilja ut en speciell varendstyp bland korkyrkorna av trä, förefaller knappast motiverat (se vidare nedan, s 279)¹¹.

Ej heller kan, i varje fall med utgångspunkt från tillgängligt material och åtkomliga måttuppgifter, urskiljas några mönster eller någon regelmässighet med avseende på kyrkobyggnadernas mått- och proportionsförhållanden. Visserligen hänvisar Ragnar Blomqvist vad

gäller korkyrkorna, till det s k gyllene snittet¹², vilket emellertid får betraktas som något av ett önsketänkande.

Mot bakgrunden av ovanstående kan ifrågasättas i vilken utsträckning en bindning till traditionella, konst- och arkitekturhistoriskt betingade, typologiserade grupperingar i romanska respektive gotiska kyrkor verkligen är motiverad med avseende på det värendska kyrkomaterialet. Utifrån ett konsthistoriskt betraktelsesätt innebär onekligen dessa begrepp, förutom vissa tidsbegränsningar, betydligt mer med avseende på byggnaders och byggnadsdetaljers utformning än bara planformer samt portalers och fönsteröppningars form och placering, företeelser som egentligen lika mycket är att hänföra till funktionen som till speciella byggnadsstilar. Vad beträffar stildrag synes fö den romanska rundbågen ha varit dominant hela medeltiden igenom (jfr nedan, Åseda, Öjaby). Av några gotiska spetsbågar förmärks i det värendska lantkyrkobygandet intet, bortsett från två fall av kryssvalvslagning (se nedan, avsnitt 3.2, Hemmesjö och Moheda).

1.4 MÅLSÄTTNING

Det förekommer alltså antydningar om att den kyrkobyggnadshistoriska utvecklingen i det medeltida Varend inte utan vidare kan förklaras av de allmänsvenska eller allmänskandinaviska eller t o m allmäneuropeiska mönster vi vant oss vid att betrakta som generellt giltiga. I gengäld kan det kanske finnas skäl att ta avsevärt större hänsyn till lokala faktorerers betydelse för de medeltida värendskyrkornas utformning än vad man hittills gjort och även att i någon mån riva upp vissa alltjämt accepterade grupperingar i generellt typologiska och tidsmässiga avseenden. Det kan tilläggas att Erik Lundberg tillerkänner Varend ”en viss självständighet”¹³.

Som en naturlig följd inställer sig också frågan huruvida de till synes speciella värendska förhållandena är att söka i ”landets” specifika och främst av de naturgeografiska omständigheterna betingade karaktär av ett i relation till omvärlden föga utåtriktat och på tidigt stadium praktiskt taget självständigt område, i varje fall jämfört med mellan- och centralsvenska landskap eller med Skåne.

Som en konsekvens av det ovan anförda förefaller det betydligt mera motiverat att värdera det värendska medeltida kyrkomaterialet utifrån "landets" egen historiska utveckling och dess egna naturgeografiska, sociala och ekonomiska förutsättningar, än utifrån ett som allmängiltigt betraktat konst- och arkitekturhistoriskt mönster. Mot denna bakgrund skulle det medeltida kyrkobyggandet i Varend kunna fördelas på tre historiskt-kyrkohistoriskt rubricerade perioder, under vilka vissa, främst av funktionen betingade, planformer varit rådande:

1. Missionstid, möjligen slutet av 1000-talet, 1100-talet¹⁴. Stavkyrkor.

2. Äldre medeltid, slutet av 1100-talet, 1200-talet och även första hälften av 1300-talet. Kristendomens konsolidering, stiftsbildning och sockenbildning i gränsbygderna. Korkyrkor av sten eller av trä i knuttimringsteknik.

3. Medeltidens slutskede, slutet av 1400-talet, början av 1500-talet. Återhämtning och befolkningsökning efter 1300-talets agrarkris, konjunkturedgång och ödeläggelse, återspeglings av förändrad liturgi. Salkyrkor av sten eller knuttimrade av trä.

Om man med missionstid identifierar hela tiden från det att de första kristna impulserna nådde den värendska centralbygden till dess att även de sist koloniserade randområdena kunde betraktas som kristnade, är den ovan angivna tidsmässiga begränsningen, sett till Varend som helhet, för snävt tilltagen (jfr nedan, avsnitt 2, s 25). Det är å andra sidan sannolikt att kristningsprocessen i randområdena snarare hade ett direkt samband med kolonisation och redan kristnade befolkningsgruppers utflyttning än med någon form av regelrätt mission. Det målmedvetna missionerandet i egentlig mening torde ha varit förbehållet centralbygden och övergångstiden vikingatid-medeltid, varefter den nya läran antagligen spreds successivt och blev, får man förmoda, till en början olika väl mottagen och accepterad på olika håll. Kristendomens första förespråkare på det värendska området, vilka man får förutsätta kom "utomlands" ifrån, torde också ha fört med sig en redan färdigutbildad modell för kultbyggnaden, nämligen stavkyrkan. Det är att betrakta som naturligt

om de äldsta värendskyrkornas byggare, oavsett om de hade inhemskt eller annat ursprung, reservationslöst följde modellens byggnadsmönster och anammade dess byggnadsteknik.

Den period, som här benämns äldre medeltid, har å andra sidan givits mycket generösa tidsramar, vilket emellertid för Värends vidkommande väl kan motiveras. Stiftsbildningen under 1160-talet och, som en manifestation därav, byggandet av en domkyrka i Växjö, måste betraktas som uttryck för kristendomens konsolidering, vilket även kom att avspeglas i ett mera allmänt kyrkobyggande. Därtill torde kolonisation av och utflyttning till de tidigare praktiskt taget obebodda gräns- och utmarkerna ha pågått under hela 1200-talet och ha avslutats först under 1300-talets tidigare hälft. I kolonisationens spår följde kristendom och kyrkobyggande. Några av de senast bildade socknarna torde dock inte ha fått sin första kyrka förrän inemot 1350 (jfr ovan, s 10 f). Växjö domkyrkas sannolika betydelse för stenkyrkobyggandet samt anledningarna till att stavbyggnadsteknik i fråga om träkyrkor snabbt synes ha övergivits till förmån för timringsteknik, blir föremål för närmare behandling nedan.

Den tredje kyrkobyggnadsperioden, slutligen, kan ur historisk synvinkel betecknas som en återuppbyggnadsperiod efter det föregående århundradets, 1300-talets, stora agrarkris, vilken ju var ett allmänneuropeiskt fenomen, och i vars spår följde befolkningsminskning, ödeläggelse och förfall, något som även torde ha drabbat kyrkorna, om än i något olika omfattning. Den senmedeltida återhämtningen innebar förutom befolkningsökning också nykolonisation av under krisperioden ödelagda gårdar. En under medeltidens lopp förändrad liturgi, omfattande bl a s k elevation, dvs upplyftande av hostian i församlingens åsyn¹⁵, utgjorde motivering för en bättre visuell kontakt under själva mässan mellan prästerskap och menighet, dvs i praktiken ett öppnare kyrkorum, en hall- eller salkyrka. Elevationen framträder visserligen på den europeiska kontinenten på 1200-talet, men mot bakgrunden av det medeltida Värends av allt att döma sporadiska "utländska" kontakter, är det föga förvånande om återspeglingsarna av denna liturgiska förändring för värendskt vidkommande blev sena (se vidare nedan, s 282).

Riktigheten i ovan anförda antaganden angående relationerna mellan kyrkans utformning och bygden ur olika aspekter kan endast verifieras genom ingående prövning av det insamlade materialet, innebärande dels analys av de faktorer, vilka kan tänkas ha varit betydelsefulla för kyrkornas gestaltning och dels genom relaterande av analyserna till både kyrkobyggnaderna själva och till Värends medeltida historia och allmänna landskapskaraktär. Detta kan även gälla som formulering av denna avhandlings målsättning. Dess andra huvudsyfte är en prövning av den utnyttjade metodens användbarhet. Det är också en förhoppning att undersökningen kommer att äga generell giltighet för andra områden av likartad karaktär.

1.5 KÄLLMATERIAL

1.5.1 Fysiskt material

Värend omfattade vid medeltidens slut 61 socknar, var och en med sin egen kyrka. Till Värend räknades också den del av Vissefjärda där kyrkan är belägen (se vidare nedan, avsnitt 2.3.3.). Av dessa kyrkobyggnader är idag arton bevarade (förutom Växjö domkyrka), av vilka åtta kan hänföras till en tidigare del av medeltiden och de övriga tio till en senare. Av den förstnämnda gruppen har fem sin ursprungliga grundplan intakt (bortsett från tillbyggnader i form av vapenhus, sakristior och torn, vidare i ett fall vidgad triumfbåge), av den sistnämnda fyra (med samma förbehåll som de nyss nämnda, medan kortillbyggnader räknas som större ingrepp i grundplanen). Övriga är mer eller mindre starkt ombyggda. Därtill finns två ruiner samt rapporter och material från ett mindre antal arkeologiska undersökningar av olika omfattning, oftast inskränkande sig till friläggning av bevarade grundmursrester.

1.5.2 Arkivaliskt material och tryckta källor

I övrigt är man alltså hänvisad till arkivaliskt material och eventuella tryckta källor. Samuel Rogberg (1698-1760), präst och intresserad fornforskare, redovisar i sin "Historisk Beskrifning om Småland" (i det följande omnämnd som Rogberg), utkommen postumt 1770,

topografiska sockenbeskrivningar, omfattande även kyrkorna. Önskade uppgifter samlade han in genom brevväxling med stiftets prästerskap. Detta material finns bevarat i avskrift i kammar-skrivaren och fornforskaren Sigfrid L Gahm-Perssons (1725-1794) Archivum Smolandicum Wexionense (Arch Smol Wex), numera i Växjö landsbibliotek. Kyrkoberskrivningarna är kortfattade men innehåller i allmänhet uppgifter ang mått, byggnadsmaterial, i bästa fall planform och eventuella om- och tillbyggnader i närliggande tid. Byggnader, som bedömts vara medeltida, omtalas som regel som "uråldriga" eller "från påviska tiden". Självfallet måste dessa uppgifter, framför allt i fråga om måtten, behandlas med försiktighet och reservation, då de varit beroende av respektive prästers intresse för saken och individuella noggrannhet, något som också synes framgå av beskrivningarnas trots allt något olika utförlighet. I synnerhet höjdmåtten synes ofta ha varit rena ögats uppskattningar, vilket kanske får betraktas som naturligt och även som förlåtligt (se vidare nedan, s 275). Vidare är det många gånger svårt att avgöra huruvida måtten tagits exteriört eller interiört, vilket framför allt i fråga om stenkyrkor med metertjocka murar, har en avgörande betydelse vid eventuell rekonstruktion. I de fall det givits möjlighet att kontrollera de äldre måttuppgifterna, dvs när kyrkan ännu är helt eller delvis bevarad, har dock överensstämmelserna visat sig så stora, att siffer-materialet ändå bedömts vara användbart för vad som i detta speciella sammanhang främst eftersträvats, nämligen en helhetsbild.

Rogbergs arbete fortsattes av Peter Wieselgren (1800-1877), liksom den förstnämnde präst med djupt forntidsintresse. Han utgav 1844-46 "Ny Smålands Beskrifning" över Växjö stift, en utvidgad version av Rogbergs smålandsbeskrivning (Wieselgren). Beträffande kyrkorna tillför den emellertid föga nytt utöver vad Rogberg redan meddelat. Måttuppgifterna är ofta desamma, om än inte helt konsekvent. Detsamma torde med avseende på kyrkorna kunna sägas om den "Ny Smålands Beskrifning" av J Rosengren, L Linnell och J Fischer (Rosengren), som gavs ut 1914 genom tidningen Nya Växjö-bladet.

En ytterst värdefull källa utgör "artisten" och fornforskaren Nils

Månsson Mandelgrens (1813-1899) anteckningar, uppmätningar, skisser och teckningar av bl a kyrkor och kyrkliga inventarier, utförda under hans resor i Småland på 1840- och 1860-talen. Huvuddelen av det mandelgrenska materialet förvaras i Folklivsarkivet vid Lunds Universitet. En annan resenär och flitig tecknare var Eric Ihrfors (1846-1929), vars avbildningar av alla på 1880-talet befintliga småländska kyrkor är samlade i handskriften *Smolandia sacra I-III*, förvarad i ATA. Däri ingår även anteckningar ang försvunna kyrkor och kopieringar av en del äldre avbildningar.

Vidare har kompletterande uppgifter kunnat hämtas i olika arkiv, dvs ATA, där framför allt inventeringsprotokoll 1828-29 enligt en kunglig förordning av den 17/4 1828 visat sig värdefulla, eftersom de ofta innehåller även beskrivningar av själva kyrkan, vidare Smålands museums arkiv, Riksarkivet samt i någon mån också Brandförsäkringsverkets arkiv. Däremot har inte utnyttjats kyrkornas egna arkivalier i form av räkenskaper och protokoll, försåvitt icke dessa varit tillgängliga genom avskrifter eller citat i beskrivningar i t ex Sveriges kyrkor. Erfarenheten har nämligen visat att denna typ av arkivalier¹⁶, vilka givetvis är en ytterligt viktig källa för den enskilda kyrkans historia, för det första endast i undantagsfall är äldre än från 1600-talets slut och för det andra sällan innehåller uppgifter, vilka kan bidra till slutsatser ang kyrkobyggnadernas planform, konstruktion och ursprungliga utformning. En genomgång av detta material har därför bedömts som en oproportionerligt stor arbetsinsats i relation till den troliga utdelningen.

I de fall kyrkorna redan varit föremål för publicering i serien *Sveriges Kyrkor*, vilket, som ovan nämnts, innebär ett förarbete i form av fullständig genomgång av allt åtkomligt material rörande kyrkan, har naturligtvis dessa beskrivningar utnyttjats. Detta gäller för följande kyrkor: Öjaby, Sjösås, Drev, Hornaryd, Dädesjö, Eke, Granhult, Nottebäck, Åseda, Älghult, Lenhovda, Bergunda, Öja, Jät, Vederslöv och Dänningelanda samt Växjö domkyrka. Volymnumren anges i materialredovisningen, avsnitt 3.2, i anslutning till respektive rubriker.

1.6 REFERENSMATERIAL

Som historiskt och även kyrkohistoriskt underlagsmaterial har till absolut övervägande delen utnyttjats Lars-Olof Larssons genomgripande och i ett flertal publikationer redovisade forskningsarbete rörande småländsk och framför allt värendsk lokalhistoria, främst doktorsavhandlingen *Det medeltida Värend (LaMV)* samt *Småländsk bebyggelsehistoria I (LaSB)*, en redovisning i uppslagsverksform av all känd värendsk bebyggelse ”från vikingatid till vasatid”.

1.7 METOD

Det till avhandlingen insamlade och utnyttjade materialet presenteras i form av en katalog över det värendska medeltida kyrkbeståndet. För varje kyrka redovisas uppgifter ang geografiskt läge i socknen och i förhållande till bebyggelsen i övrigt, vidare planform, byggnadsmaterial, mått, byggnadsdetaljer med utformning utöver det generella och rent funktionella, samt målningsutsmyckning om denna kan antagas vara eller ha varit av medeltida ursprung. Vidare bevarade medeltida inventarier, som möjligtvis kan relateras till kyrkans byggnadshistoria, och naturligtvis eventuella arkeologiska fynd, myntfynd osv. Dessa uppgifter har i huvudsak kunnat hämtas ur det material, vilket beskrivits ovan under 1.5. Angivelserna ang belägenhet i socknen osv baseras på kartmaterial ur LaSB, som tillsammans med LaMV fått leverera huvuddelen av materialet till katalogens övriga uppgifter rörande socknarna och de lokala faktorer, vilka bedömts som betydelsefulla för kyrkornas utformning, nämligen:

Naturgeografiska förhållanden samt utkomstmöjligheter enligt äldsta möjliga tillgängliga källor, kompletterade med mer aktuella iakttagelser. Härvidlag har emellertid uppgifterna i första hand hämtats från Rogberg och Rosengren.

Spår av bebyggelse under sen järnålder. Detta är i sammanhanget intressant, såtillvida att man torde kunna räkna med ungefär samma befolkningsutbredning i järnålderns slutskede som i medeltidens begynnelse, vilket i sin tur bör ha haft betydelse både för de tidigmedeltida kyrkornas placering och sannolikt även för deras dimensioner.

Kända fakta kring det världsliga frälsets egendomar och framför allt bofasthet, dvs innehavet av sätesgårdar, i respektive socknar under medeltiden. Visserligen är föga eller egentligen ingenting alls bekant ang ett världsligt frälse under tidig medeltid. Men när ett värendskt frälse å andra sidan börjar göra sig gällande i de skriftliga källorna vid medeltidens slut är det talrikt och kan knappast först då ha uppstått ur tomma intet. Därför bör man nog räkna med ett stormannainflytande även under äldre medeltid. Och att ett sådant inflytande kunnat ha betydelse för sockenkyrkans utformning synes högst sannolikt, även om begreppet gårdskyrka bara i ett fåtal fall tycks ha varit relevant för Värends vidkommande.

De äldsta kända kyrkliga förhållandena, bl a moderkyrka–annexrelationer. Visserligen går kunskaperna ang de sistnämnda inte längre tillbaka än till mitten av 1500-talet, men då dessa förhållanden har hävdats vara av betydelse för valet av byggnadsmaterial, såtillvida att moderkyrkorna företrädesvis skall ha byggts av sten och annexkyrkorna av trä¹⁷ finns ändå anledning till redovisning för vidare prövning. Vidare lämnas här redogörelse för prebendeförhållanden i den mån sådana är kända, och eventuella andra förbindelser med biskopsstolen i Växjö, vilka möjligtvis kan ha haft betydelse för kyrkans utformning i det ena eller andra avseendet.

En grundläggande förutsättning vid värderingen av insatserna vid ett medeltida kyrkobygge är att stenkyrkan hade högre status än träkyrkan i och med att den rimligen ställt större krav på byggherrarna, såväl ekonomiskt som i fråga om tillgången på byggnadsteknisk kunskap. Både under tidigare och förmodligen även under senare medeltid torde stenkyrkobyggande ha varit förbehållet de socknar, som hade tillräckligt ekonomiskt underlag eller på annat sätt var privilegierade.

Att stenkyrkan långt fram i tiden – och inte bara i Varend – betraktades som överlägsen träkyrkan och att stenkyrkobygget dessutom krävde ekonomisk stabilitet av en helt annan omfattning än träkyrkobygget, framgick av en kunglig förordning av den 31 juli 1776, vilken föreskrev stenkyrkor och endast tillät byggande av träkyrkor på särskild dispens, som kunde beviljas socknar med svag

ekonomi. Även det sentida bruket att revetera träbyggnader, såväl profanhus, framför allt i stadsmiljö, som kyrkor, talar i detta sammanhang sitt tydliga spår.

Den i avhandlingen använda metoden för att nå fram till ett svar på huvudfrågan, dvs relationerna mellan de medeltida kyrkornas utformning och de lokala faktorer, som kan tänkas ha varit av betydelse härför, kan karaktäriseras som en konfrontation mellan de båda ovan beskrivna materialkomplexen – enkelt uttryckt kyrkobyggnaden själv mot tillämpliga skriftliga uppgifter. En kort analys av nämnda konfrontation – eller relationsanalys – avslutar varje kyrkas katalogavsnitt.

De inbördes relationer mellan olika variabler, vilka konsekvent kommer att prövas är följande:

Kyrkans dimensioner mot en uppskattning av *sockenbefolkningens storlek* vid tiden för kyrkbygget. Givetvis är felkällorna och osäkerhetsfaktorerna flertaliga, men materialet bör ändå kunna erbjuda tillräckligt antal tillförlitliga exempel för att en helhetsbild skall kunna urskiljas. Syftet är naturligtvis att försöka utröna huruvida befolkningstalet eller andra faktorer varit i sammanhanget avgörande.

Kyrkans byggnadsmaterial, utformning och utsmyckning i den mån sådan är bekant mot *socknens sociala-ekonomiska förhållanden*, så som dessa kan utläsas ur den från referensmaterialet hämtade informationen ang

1) socknens naturgeografiska förhållanden och utkomstmöjligheter genom jordbruk, boskapsskötsel och animalieproduktion eller eventuellt andra näringsfrågor, t ex järnhantering,

2) graden av inflytande från det världsliga frälset, främst mot bakgrunden av dess eventuella bofasthet i socknen (dvs förekomsten av sätesgårdar),

3) relationer till domkyrkan och biskopsstolen i Växjö.

Kyrkans läge i socknen, relaterad till *bebyggelsens utbredning*, så som man på grundval av rekonstruktioner i LaSB kan uppskatta den vid tiden för kyrkans uppförande. Central placering i förhållande till flera bebyggelseenheter kan tyda på kollektivt initiativ bakom kyrk-

bygget eller i varje fall att den primära funktionen varit sockenkyrkans. Mera isolerat läge i anslutning till en enda av flera enheter, utan urskiljbar ambition till centralisering, kan tyda på enskilt initiativ, vilket i och för sig inte behöver utesluta sockenkyrkofunktionen. Centralt läge i en först under medeltiden koloniserad randbygdssocken kan återigen tyda på kollektiv, medveten planering. Analyser av detta slag synes emellertid i första hand relevanta med avseende på kyrkor med ursprung i äldre medeltid eller eventuellt missionstid. Vad beträffar den senare medeltidens kyrkor, förefaller platskontinuitetens betydelse ha varit avgörande.

Kyrkan mot bakgrunden av de historiska förutsättningarna, relaterad till de tidsramar, vilka redovisas under 1.4.

Givetvis måste i analyserna tillåtas vissa individuella variationer, beroende av nyanser och skiljaktigheter inom det utnyttjade materialet.

I uppsatsen "Uppland under medeltiden"¹⁸ företräder Ann Catharine Bonnier den relativt nya forskningsinriktning, som nu alltmer synes vinna terräng – och som även denna avhandling är avsedd att representera – nämligen ambitionen att inte bara sammanställa och eventuellt gruppera det utvalda materialet utan också att "försöka skapa en anknytning mellan det redovisade materialet och kulturlandskapet". Detta innebär medvetna försök att koppla kyrkobyggnaderna till bygdens historisk-ekonomiska förutsättningar under olika perioder och att på grundval därav tolka kyrkans byggnadshistoriska utveckling. Vidare att man omvänt fortsättningsvis bör försöka utnyttja materialet som informationskälla i fråga om respektive socknars strukturer, eller som Bonnier själv formulerar sin målsättning: "Jag hoppas kunna visa att konsthistoriskt material är användbart vid en diskussion av den agrara utvecklingen, dels genom att det kan datera olika faser, dels genom att det registrerar regionala differenser".

Den äldre forskningen kring svensk medeltida kyrkobyggnadshistoria har i övrigt, även vad gäller områden utanför Varend, i huvudsak koncentrerats till generella översikter med främst konst- och arkitekturhistorisk inriktning. Totalsammanställningar över hela

kyrkobeståndet, såväl det medeltida som det yngre, finns för Blekinge och Södermanland¹⁹. Sporadiskt förekommer också inom den äldre litteraturen antydningar, vilka pekar fram emot vissa relationsanalyser, utan att för den skull utvecklas vidare. Ett exempel, ur Erik Lundbergs Byggnadskonsten i Sverige (se not 13) har redan anförts.

2. Allmän historisk och kyrko-historisk bakgrund²⁰

2.1 "Landet" Varend

"Genom dessa vidsträckta och relativt svårforcerade gränsmarker framstod den centrala varendsbygden som en sluten enhet, avgränsad från såväl intilliggande småländska bebyggelsekoncentrationer som från tätbygderna vid de skånska landskapens östersjökuster. Tillsammans med gränsläget satte denna relativa isolering mer än något annat sin prägel på Varends historia under medeltiden och långt fram i nyare tid."²¹

Ovanstående citat, hämtat ur Lars-Olof Larssons avhandling *Det medeltida Varend* – där samma påstående framförs ett flertal gånger i olika formuleringar och knappast kan ifrågasättas – motiverar valet av "smålandet" Varend som lämpligt objekt för en undersökning av den medeltida kyrkobyggnadshistoriska utvecklingen inom ett begränsat område av speciell karaktär. Tillsammans med ett tiotal andra "småland" kom Varend under loppet av medeltiden att bilda det svenska landskapet Småland, dvs hela området mellan Östgötaslätten och gränsen mot de dåvarande danska landskapen Skåne och Blekinge. Det medeltida Småland måste emellertid ses som ett i första hand geografiskt begrepp. Bristen på enhet mellan de olika "smålanden" har i flera avseenden varit påtaglig, även in i vår egen tid.²² Varendsbegreppet är än idag i hög grad relevant.

Geografiskt omfattade Varend de fem häraderna närmast omkring Växjö och Helgasjön med namnen Allbo, Kinnevald, Konga, Norrvidinge och Uppvidinge. När Växjö stift bildades genom utbrytning ur Linköpings stift, sannolikt under 1160-talet, blev Varends gränser också det nybildade stiftets. Dessa gränser förblev konstanta medeltiden ut²³.

Namnet Varend möter för första gången i en romersk provinsförteckning från 1120-talet, då i formen *Guarandia*²⁴, medan benäm-

ningen virkar på Värends befolkning förekommer redan på en runsten från 1000-talet vid Aringsås kyrka (se nedan, avsnitt 3.2.2, Aringsås).

Som ovan nämnts förefaller Varend under tidigaste medeltid ha intagit en tämligen oberoende position i förhållande till både de svenska och danska riksbildningarna. Från början av 1100-talet, eventuellt redan ett halvsekel tidigare, torde Varend ha ingått som en särskild lagsaga i ett svenskt rike, vilken senast under senare delen av 1100-talet utökades med de angränsande "smålanden" Njudung och Finnveden till den s k Tiohärads lagsaga. Troligen var initiativet lokalt och motiverat av att Varend redan i medeltidens begynnelse haft livligare förbindelser med dessa båda "småland" än de övriga, något som indikeras av resultaten av undersökningar kring de äldsta kända värendska frälseätternas förbindelser och gods innehav utanför Varend²⁵. Däremot kan icke skönjas några jämförbara kontakter med de närliggande danska landskapen förrän omkring 1300-talets mitt, då en "gränsadel" börjar göra sig gällande²⁶. Viktiga vägar med av allt att döma förhistoriska anor var följande²⁷:

från Åsnebygd till nordöstra Skåne och Listers slättbygder över Kyrkhult och genom Holjeåns dalgång.

den s k Ronnebyvägen,

över Moheda och Rydaholm till Berga, där vägen mötte Lagastigen samt

genom Norrvidinge mot Njudung och vidare mot centrala Sverige. En runsten i Asa socken, några km söder om gränsen mot Västra härad berättar om en brobyggnad²⁸.

Däremot torde varken Mörrumsån eller övriga åar och vattendrag med lopp i sydlig riktning, på grund av strömförhållanden och andra naturbundna omständigheter, ha haft den betydelse som förbindelseleder med de danska landskapen som tidigare förutsatts (se not 27).

Värends beroende av den svenske konungen, liksom det rikspolitiska inflytandet i området, förefaller dock ha varit ganska obetydligt, åtminstone fram till 1200-talets mitt.

Värends självständiga ställning, i synnerhet under tidig medeltid, liksom förhållandet att gränserna förblev praktiskt taget oförändrade

även in i nyare tid, torde i första hand kunna ses som en följd av de naturgeografiska betingelserna. Vid medeltidens början var enligt vedertagen uppfattning Värends bebyggelse koncentrerad till den sjörika, förhållandevis öppna och lättbrukade centralbygden med utvecklingar åt norr och nordost, medan gränsmarkerna, vilka framför allt i öster och söder bestod och består av stora skogsområden med stenig morän, var glest befolkade eller helt obebodda, en omständighet, som av naturliga skäl bidrog till en viss isolering av de centrala områdena. Idag utgörs de värendska skogarna huvudsakligen av barrträd. Under medeltiden hade lövskogen, framför allt eken, betydligt större omfattning än nu, men sannolikt hade även barrskogen en viss utbredning²⁹.

En omfattande kolonisationsverksamhet redan under medeltidens första århundraden, sannolikt betingad av ett ökat befolkningstryck och livligt befrämjad av såväl det världsliga som det kyrkliga frälset, resulterade senast vid 1300-talets mitt i bebyggelse även i de mest utpräglade gränsområdena. Frälsets inflytande över nyodlingsverksamheten i Varend avspeglas bl a i att den frälseägda jordens omfattning, framför allt i gränsområdena, i medeltidens slutskede låg betydligt över riksgenomsnittet. Emellertid var de jordägande frälsemännen då i stor utsträckning bosatta utanför "landets" gränser³⁰. Kolonisationen medförde i sin tur livligare förbindelser över gränserna och minskad isolering. Värends allt fastare knytning till det svenska riket, vilken är klart förnimbar mot slutet av 1200-talet, har uppenbarligen sin grundläggande förutsättning i den tidigmedeltida kolonisationsvågen³¹. Samtliga vid medeltidens slut befintliga 62 värendssocknar har konstaterats vara färdigbildade och etablerade senast vid mitten av 1300-talet. 56 av socknarna existerade redan under 1200-talets tidigare del³².

Nyodlingen i Värends gräns- och skogsområden torde i större utsträckning ha varit inriktad på boskapsuppfödning än på rent jordbruk, något som föredan tidigare karakteriserat näringslivet i de småländska "landen". Vad beträffar de värendska utmarksområdena har säkerligen möjligheterna till avyttring utanför gränserna av olika animalieprodukter som skinn, hudar, smör m m haft

avgörande betydelse för kolonisationen. Med avseende på Värends östra gränstrakter, dvs Uppvidinge, är det troligt att riklig tillgång på myr- och sjömalm i viss utsträckning gjort området attraktivt för kolonisation, såtillvida att järnhantering, som också bedrevs på andra sidan gränsen, i nuvarande Kalmar län, varit en utkomstmöjlighet³³.

Ett känt och mycket diskuterat faktum är avbrottet i nyodlingsverksamheten i de sydsvenska skogsbygderna vid 1300-talets mitt. Under århundradets sista halvsekel blir ödeläggelsen allt mer märkbar för att kulminera under 1400-talets första hälft, då förekomsten av ödehemman blir ytterst påfallande. Ödeläggelsen och befolkningsminskningens bakgrund skall inte diskuteras här, däremot, i senare sammanhang, de eventuella återspeglarna i kyrkobyggnadshistoriskt avseende³⁴.

I medeltidens slutskede förmärks en återhämtning, och förnyad kolonisation förefaller ha pågått åtminstone till 1500-talets slut. I stor utsträckning nyodlades gamla ödegårdar. Arbetskraftsbristen var uppenbarligen hävd till följd av ny befolkningsökning³⁵. Under medeltidens båda sista århundraden synes också, på grundval av såväl ekonomiska intressen som släktskapsrelationer, ha etablerats intensiva kontakter med de danska gränslandskapen³⁶.

2.2 Missionen

Även om Värends centrala delar under mycket tidig medeltid synes ha varit tämligen isolerade, har förbindelser med yttrevärlden självfallet inte saknats (jfr ovan, s 24) och kristendomen förefaller ha vunnit visst integ, åtminstone under senare delen av 1000-talet. Detta påståande grundar sig på befintligheten i området av sju runstenar med kristna symboler eller inskrifter av kristen karaktär, av vilka flertalet daterats till nämnda tidsperiod³⁷.

Hur själva kristningsprocessen förlöpt är obekant, eftersom pålitligt källmaterial saknas.

Enligt en tidigare vedertagen teori har Varend på tidigt stadium varit föremål för mission från danskt håll. Detta skulle vidare ha resulterat i att Varend, dvs Växjöstiftet, såsom dansk stiftsbildning

också stått i lydnadsförhållande till den danska kyrkan ända fram till slutet av 1100-talet, något som i likhet med ett påstående att Varend i medeltidens början varit politiskt beroende av Danmark, bestämt tillbakavisas av L-O Larsson³⁸.

Den mest bekanta versionen av missionens historia i Varend torde vara Sigfridslegenden³⁹, som emellertid påvisats i stor utsträckning vara en konstruktion, tillkommen i propagandistiskt syfte i slutet av 1100-talet, i samband med Växjöstiftets utbrytning ur Linköpings stift och den därmed sammanhängande konfliktsituationen. Detta innebär dock inte att namnet Sigfrid skall avfärdas ur den värendska kyrkans historia. Det föreligger vissa bevis för att en engelsk missionär vid namn Sigfrid varit verksam i Sverige under 1000-talet och därtill varit av icke oväsentlig betydelse. Det är också troligt och kan i varje fall inte motbevisas att denne i något avseende medverkat till kristnandet av Varend, något som i så fall skulle kunna ha varit utgångspunkten för den senare legendbildningen. Utrymme finns för flera möjligheter. Texten antyder Sigfridslegenden ett samband mellan Sigfrid och ett som korståg maskerat krigståg till Varend under ledning av sveakonungen Olof, vilket måhända har en viss halt av sanning, såtillvida att den närmaste utgångspunkten för Varends kristnande bör vara att söka i det svenska riket och knappast i det danska⁴⁰. Oavsett omfattningen av den historiske Sigfrids medverkan i den värendska kristningsprocessen har legendens Sigfrid, helgongestalten, innehaft en bärande roll i spelet kring Växjöstiftets bildande och måste framgent, som domkyrkans och Växjö skyddshelgon, tillmätas stor betydelse i Växjökyrkans historia (se not 39).

Det är även mycket tänkbart att hemvändande vikingar kunnat medverka till kristendomens spridning. Mest troligt är att flera faktorer samverkat. I bakgrunden skymtar återspeglningar av målmedvetna initiativ från påvestolen i Rom.

Under alla omständigheter måste förutsättas att kristendomens seger över den hedniska läran var resultatet av en mycket långsam process, vilket ingalunda var något specifikt för Varend. Även om de första impulserna lyckades bana sig väg under loppet av 1000-talet, kan man inte räkna med området som definitivt kristnat förrän ett

gott stycke in på 1100-talet, i vissa gränsområden inte förrän in på 1200-talet. I Knyttlingasagan är Varend omnämnt som ett biskopsdöme med 56 kyrkor. Uppgiften anses härröra från tiden mellan 1160-talet och mitten av 1200-talet och tyder onekligen på att kristendomen då tagit "landet" i besittning. Antalet socknar var vid medeltidens slut 62 (jfr ovan, s 25)⁴¹. I religiöst avseende måste man räkna med både 1000-talet och förra delen av 1100-talet som en brytningstid mellan hedendom och kristendom. Även om Sigfridslegendens skildring av systersönerna Unamans, Sunamans och Vinamans halshuggning till följd av hednisk reaktion, medan Sigfrid tillfälligt utövade sin gärning på annat håll, är en konstruktion, torde man inte kunna bortse från möjligheten av vissa sanningskorn bland de grymma detaljerna. De första av kristendomens förkunnare fick säkerligen utstå mycket motstånd och många bakslag. Det är inte otroligt att åtminstone någon eller några miste huvudet till följd av sin kristna övertygelse och sina ambitioner att sprida densamma.

2.3 VÄXJÖ

Mycket talar för att det under 1000-talet byggts en träkyrka i Växjö, troligen på samma plats omedelbart norr om Växjösjön, där den nuvarande domkyrkan kom att uppföras under senare delen av det följande århundradet⁴².

Enligt L-O Larsson har Växjö redan under förhistorisk tid varit Varendslandets merkantila huvudort, därtill med läge i omedelbar närhet till virdarnas gemensamma kult- och tingsplatser Hov och Tiuthurby. Hovs belägenhet inom den nuvarande norra stadsbebyggelsen i Växjö är säkerställd och namnet används fortfarande som stadsdelsbeteckning. Tiuthurby brukar, om än utan direkt tvingande skäl, identifieras med Kronoberg strax norr om Växjö. Det bör i sammanhanget poängteras att såväl Hov som Tiuthurby tidigt framträder som Växjökyrkans egendom. Larsson håller också för troligt att Varends centrala marknadsplats redan vid övergången till medeltiden låg på det ur kommunikationssynpunkt fördelaktiga området kring norra delen av Växjösjön⁴³.

Ortnamnet Växjö har fört uttytts "vägsjön", dvs sjön där vägarna möts, vilket också ger en antydning om vikten av intervägarna över sjöar och vattendrag⁴⁴. Växjö fungerade som knutpunkt för flera av de viktigaste förbindelselederna från omgivande "länder" och är dessutom mötespunkt för fyra av de fem värendiska häraderna. Mot denna bakgrund finns all anledning att hävda L-O Larssons hypotes ang Växjös betydelse gentemot H Berg⁴⁵, enligt vilken Växjö ännu i senare järnålder och kanske t o m i tidigare medeltid inte skulle ha varit mer än en by och knappast ens det. Utvecklingen till Värends huvudort skulle ha skett först sedan kyrkan gjort platsen till kulturellt centrum. Att Växjö dessutom omkr 1170, när Växjöstiftet bildats genom utbrytning ur Linköpings stift, blev biskopssäte, måste ses som ytterligare ett bevis för att platsen redan tidigare haft central och betydelsefull prägel.

Byggandet av en kyrka i Växjö på 1000-talet och därtill i direkt anslutning till den redan etablerade handelsplatsen och även i omedelbar närhet till virdarnas gamla kult- och tingscentrum skulle kunna tolkas som en högst medveten manifestation av ett på det lokala tinget fattat beslut, nämligen övergången från hedendom till kristendom. Under dessa omständigheter faller det sig också fullt naturligt att räkna med Växjö som efter hand tongivande för den omgivande landsbygden, både i fråga om anammande av den nya läran och byggande av kyrkor. Som tidigare antytts måste man räkna med både motstånd och tillbakagång innan kristendomen hunnit få fotfäste på allvar i "landet" Varend. Huruvida, och i vilken omfattning, 1000-talets förmodade träkyrkobygge i Växjö kom att avspeglas på den värendiska landsbygden kommer att bli föremål för diskussion nedan.

Ett antal socknar är i bevarade handlingar omnämnda som prebenden, framför allt till medlemmar av domkapitlet. Ett dylikt i Växjö omtalas första gången 1280 och den äldsta prebendedonationen till domkyrkan är daterad till 1282. Detta tyder på att flertalet prebenden varit sekundära i relation till i varje fall den äldre medeltidens kyrkor. Eventuella samband mellan förekommande prebendeförhållanden och kyrkornas utformning och, i den mån detta kan konstateras, senare förändringar, kommer emellertid att granskas nedan.

Växjökyrkan byggde under loppet av medeltiden upp ett betydande godsinnehav, fördelat på biskopsbordet, domkyrkan samt de olika prebendestiftelserna och huvudsakligen baserat på donationer från det världsliga frälset. Godskomplexet sträckte sig även utanför Värends gränser. Speciellt stora koncentrationer av biskopsgods har funnits kring Kronoberg, biskopsresidens från omkr 1350 (jfr ovan, s 28 samt nedan, avsnitt 3.2.1, Öjaby), vidare vid södra delen av sjön Åsnen samt i den sydöstligaste delen av Varend. Till samtliga dessa gårdskomplex har anslutit borganläggningar. Vidare kan de båda sistnämnda koncentrationerna med tillhörande borgar relateras till viktiga handelsleder söderut, något som tolkats som uttryck för Växjöbiskoparnas medvetna försök att uppnå handelspolitiskt inflytande⁴⁶.

Eventuella samband mellan biskopsintressen i landsbygdssocknarna och kyrkornas utformning kommer att granskas och diskuteras nedan.

Ett franciskankloster grundades i Växjö 1485. Dess verksamhet upphörde och brödraskapet upplöstes omkr 1530. En arkeologisk undersökning av klosterkyrkans lämningar 1977 gav vid handen att den varit av sten och sannolikt haft ett treskeppigt långhus samt rakeller treslutet kor. Dess totala längd har kunnat uppskattas till ca 39 m. Den raserades senast under 1560-talet.

Möjligen har också i Växjö funnits ett "S:t Görans kapell", vars läge dock är obekant, försåvitt det icke var identiskt med klosterkyrkan⁴⁷.

3. Materialredovisning

3.1 PRESENTATION AV UTFORMNING, INDELNING OCH RUBRICERING

Detta avsnitt har givits formen av en "katalog" över kyrkobeståndet i det medeltida Varend. I den mån tillgängligt källmaterial medgivit, har upprättats kortfattade och schematiskt utformade beskrivningar av själva kyrkobyggnaderna, deras geografiska placering, material, planform, mått osv. "Katalogen" omfattar även uppgifter rörande respektive socknars naturgeografiska, bebyggelsehistoriska, sociala och kyrkliga förhållanden, dvs omständigheter som på olika sätt, direkt eller indirekt, kan tänkas ha varit av betydelse för kyrkobyggnadernas utformning. Vidare uppgifter ang lämningar från sen järnålder, vilka är intressanta såtillvida, att man torde kunna räkna med i stort sett samma befolkningsutbredning då som i medeltidens begynnelse. Självfallet kan dock den vikingatida bebyggelsen ha varit mera omfattande än vad som indikeras enbart av gravfält och liknande fasta fornlämningar⁴⁸.

Där inte annat uppges är angivelserna ang respektive socknars första omnämmande, fornlämningar från sen ja, antalet frälse- och skattegårdar vid medeltidens slut samt kyrkliga förhållanden hämtade ur L-O Larsson, Småländsk bebyggelsehistoria I (LaSB). Uppgifterna ang sätesgårdar härrör från såväl nyssnämnda källa som L-O Larsson, Det medeltida Varend (LaMV), varur även hämtats angivelserna ang den procentuella andelen frälsejord i socknarna vid medeltidens slut. Beträffande fornlämningar, byggnadslämningar osv har emellertid också utnyttjats Raä:s fornminnesinventering, Kronobergs län.

Även om bokstavsordning hade syntts mest bekvämt, har det fallit sig naturligt att följa samma häradsindelning och inbördes ordning socknarna emellan som Larsson presenterar i ovannämnda Småländsk bebyggelsehistoria. Förutom att denna följer den administrativa indelningen i de äldsta kända jordeböckerna⁴⁹, sammanför den

också de socknar, som av geografiska, naturgeografiska och bebyggelsehistoriska skäl och även genom den kyrkliga indelningen visar en naturlig och ofta även traditionell samhörighet.

Begreppen korkyrka respektive salkyrka är, då inte annat uttryckligen anges eller framgår tydligt av sammanhanget, att uppfatta som beteckningar på byggnadstyper, vilka inte nödvändigtvis hör hemma inom särskilda och begränsade tidsramar (se vidare diskussion kring detta nedan, s 280). Korkyrka avser kombinationen rektangulärt långhus och smalare kor med eller utan absid, salkyrka en rektangulär byggnad utan yttre särskild kormarkering.

Där inte annat särskilt anges eller framgår tydligt av textens formulering, åsyftar byggnadsbeskrivningarna i det följande den äldsta belagda eller i varje fall mest troliga äldsta utformningen, oavsett vilken planform kyrkobyggnaden i fråga eventuellt har idag.

Underrubrikerna i "katalogen" har av praktiska och utrymmes-tekniska skäl givits kortfattade formuleringar, vilka kan kräva några kompletterande förklaringar.

Parentesen efter sockennamnet innehåller årtalet för namnets första omnämnande i bevarade arkivalier samt den form i vilken det då skrevs.

Natur och näringar. Beskrivningarna grundar sig på äldsta möjliga tillgängliga uppgifter ang naturgeografiska förhållanden och utkomst-möjligheter (vanligtvis Rogberg, mitten av 1700-talet), kompletterade med något mera aktuella iakttagelser (som regel Rosengren, omkr 1900).

Sen jä. Åsyftar konkreta spår av bosättning under rubricerade period, framför allt gravfält.

Världsligt frälse. Kända fakta kring det världsliga frälsets egendomar i socknen under medeltiden. Som kompletterande och jämförande uppgift anges här även antalet skattegårdar vid medeltidens slut.

Kyrkliga förhållanden. Åsyftar de äldsta kända förhållandena kring pastoratsindelning, moderkyrka-annexförhållanden osv. Vidare redogörs för prebendeförhållanden samt specialrelationer till biskopsstolen och domkyrkan, i den mån dylikt är känt eller skönjbart. Biskopens och domkyrkans gårdsinnehav anges när de synes ha varit

anmärkningsvärt stora eller i något avseende möjligen kan relateras till kyrkans utformning, utsmyckning osv. För fullständig redovisning, se LaSB 1:1-4.

Äldre måttuppgifter. Anledningen till att dylika anges – och till att alla källor redovisas, även när de är samstämmiga – också när kyrkan i fråga är bevarad och alltså kan mätas upp på platsen, är att jämförelser mellan kontrollerbara och arkivaliska uppgifter kan vara en indikation på de senares sannolikhetsgrad.

Även höjdmått, i den mån sådana finns tillgängliga, redovisas trots att de av angivna skäl (se ovan, s 16) inte utnyttjas i avhandlingen. Detta för att underlätta eventuell vidareutveckling i fråga om analyser av mått- och proportionsförhållanden.

Byggnadsdetaljer. Ursprungliga byggnadsdetaljer med utformning, utsmyckning el dyl utöver det generella och rent funktionella. Även medeltida målningsutsmyckning hänförs hit.

Inventarier. Bevarade medeltida inventarier som eventuellt kan relateras till kyrkans byggnadshistoria.

Sammanställning. Den relationsanalys, för vilken redogjorts ovan, under 1.7 (s 20 f). Förutom ovannämnda variabler utnyttjas här även de kartbilder, vilka visar L-O Larssons rekonstruktioner av befolkningsutbredningen i medeltidens början respektive slut. Kartorna är placerade i slutet av varje häradsavsnitt.

I den mån alnar räknats om till meter har använts multiplikatorn 0,5938⁵⁰.

Planritningarna i skala 1:400.

De rekonstruktioner vilka är grundade på enbart arkivaliska uppgifter måste givetvis betraktas med reservation.

Salkyrka – kyrkan bevarad.

Korkyrka – kyrkan ej bevarad.

3.2 VÄRENDIS MEDELTIDA KYRKOBESTÅND

3.2.1 Kinnevalds härad

ÖJABY (1273, "ecclesie de Øaby"). SvK, vol 143.

SOCKNEN

Natur och näringar. Kuperad terräng, delvis av hedkaraktär, dominerar över brukbar mark. Rosengren beskriver (omkr 1900) jordmånen som "Flerstädes... mycket bördig, på andra ställen däremot mycket mager." Han omtalar även socknens "skönhet och behag" och "den i allmänhet ovanligt vackra och leende naturen inom socknen". Rogberg skriver (senare delen av 1700-talet) att "Åkerbruket gifwer inwånerne aldeles tilräckelig föda, när ej desto större missväxt infaller"⁵¹. Men han betonar också vikten av boskapsskötseln, som enligt Rosengren var det viktigaste näringsfånget under 1800-talet. I öster utgör Helgasjön naturlig sockengräns. Till Öjaby hör även Helgö i nämnda sjö (se nedan, Kyrkliga förhållanden).

Sen jä. Bl a 2 gravfält av sen jä-karaktär i kyrkans omedelbara närhet. Ytterligare gravfält, troligen från jä, i Lunnaby respektive Tunatorp, samt lösfynd av sen jä-typ i Nöbbele.

Världsligt frälse. Inga medeltida sätesgårdar kända. Antalet frälsegårdar vid medeltidens slut (1545) var 6, varav 5 i Öjaby kyrkby, andelen frälsejord vid samma tid mellan 20 och 39 %. Antalet skattegårdar var 9.

Kyrkliga förhållanden. 1577 moderförsamling i pastoratet Öjaby-Härlöv (till 1932, då Öjaby införlivades med Växjö pastorat). Vid medeltidens slut var Öjaby prebendesocken till prebenda Annae och scholastikern i Växjö, dvs domskolans föreståndare.

Växjöbiskoparnas huvudgård Helgaskog på Helgö är belagd från början av 1300-talet. Tidigare synes biskoparnas residens ha varit beläget i Urshults eller Hwaem socken⁵² (se även nedan, Urshult). Ett hospital i "Hælg hæsko" omtalas 1318. Det är emellertid tänkbart

Öjaby kyrka från sydväst.
Foto S Hallgren 1969. ATA.

att Helgaskog förstördes just detta år i samband med svensk-danska strider, vilka även i bokstavlig mening drabbade domkyrkan i Växjö. Senast omkr 1350 har biskoparnas residens flyttats till Kronoberg. De arkivaliska uppgifterna verifieras av byggnadsrester vid Bokelund på Helgös norra del⁵³.

Enligt traditionen var Helgö också tings- och kultplats under förkristen tid⁵⁴.

KYRKAN

Belägenhet i Öjaby by i socknens södra del, vid östra stranden av Helgasjöns sydspets och vid vägen från Växjö mot Norra Allbo och Finnveden. Kyrkbyn, vilken existerade som bebyggelseenhet omkr år 1000, var vid medeltidens slut en av häradets 7 storbyar och omfattade då 9 gårdar.

Salkyrka bevarad och alltså fungerande som församlingskyrka.

Byggnadsmaterial och -teknik. Vald och kluven marksten i stora fornat, skolning av mindre sten och flis. Murverket är välgjort men saknar den påtagliga regelbundenhet, som är utmärkande för flera av de bevarade korkyrkorna (jfr vidare nedan, avsnitt 4.3.5). Ingen specialbehandling av stenen i portal- och fönsteromfattningar eller hörn.

Planform. Rektangulär salkyrka utan yttre kormarkering. Företer inga tecken på ombyggnad från korkyrka⁵⁵. Ursprunglig sakristia i nordöst, senare tillbyggd på höjden, i samband med restaurering efter kyrkans brand 1906. Ursprunglig, rundbågig sydportal i västra delen. Egentlig sockel saknas.

Vapenhus framför nuvarande sekundära västportal sannolikt från 1778-79.

Mått (enligt uppmätning av J Söderberg 1969). Yttermått: långhuset 17,9 m x 9 m, sakristian 4,5 m x 5,7 m. Murtjocklek 1,2 m.

Äldre måttuppgifter. Arch Smol Wex (2:47), Rogberg och Wieselgren uppger alla följande: längd 29 1/2 alnar (17,5 m), bredd 15 1/4 alnar (9,1 m), höjd med takresningen 25 1/4 alnar (15,0 m), den förstnämnda källan dessutom murhöjd 10 alnar (5,9 m) och murtjocklek 2 1/4 alnar (1,3 m). Längd- och breddmåten åsyftar alltså innermått. Mandelgren (ser V:VI) redovisar samma mått med avseende på längd och höjd inklusive takresning, däremot anger han breddmättet till 15 1/2 alnar (9,2 m). Idag är murhöjden större men den sammanlagda takhöjden mindre, en förändring som torde kunna hänföras till restaureringen efter branden 1906, försåvitt icke de äldre höjdmåten endast är uppskattningar efter ögonmått.

De av Rosengren redovisade måtten, dvs längd 17,5 m, bredd 9 m, höjd 15 m är uppenbarligen omräkningar till meter av de äldre alnmåten.

Inventarier. Dopfunt av sandsten av s k fabeldjurstyp (se nedan, avsnitt 4.3.10.d), ciborium av förgylld koppar och av gotisk typ.

Sammanställning. Salkyrka av sten, invändig yta ca 102 m². Salkyrkan, som torde vara senmedeltida, bör ha haft en föregångare. Därpå tyder bl a dopfunten. Ang denna kyrka är ingenting bekant,

men socknens bebyggelsehistoriska utveckling gör det sannolikt att den uppförts i ett relativt tidigt skede av medeltiden. Sett till bebyggelsebildens, så som den rekonstruerats för tiden omkr år 1000, synes det ingalunda omotiverat att tänka sig en äldre kyrka på samma plats som salkyrkan. Den har i så fall placerats i anslutning till en av tre vid medeltidens begynnelse existerande bebyggelseenheter, belägna i vinkelspetsarna på en ungefärligen liksidig triangel, vilket kan tyda på en medveten planering inom socknen (eller motsvarande, se nedan, s 234 f), eller i varje fall inom minst tre bebyggelsekoncentrationer. Sannolikt har andra initiativ än biskopens varit avgörande, då biskopens mera personliga anknytning till socknen kan beläggas först till 1300-talets början (jfr ovan). Omständigheten att kyrkbyn i medeltidens slutskede utvecklats till socknens största by och kanske även ett hänsynstagande till platskontinuiteten, kan i sin tur ha motiverat den senmedeltida kyrkans placering, även om ett mera centralt läge kanske synt naturligare.

I den mån företrädare för det världsliga frälset ägnat salkyrkobygget intresse, har detta knappast varit motiverat av bofasthet i socknen, eftersom sätesgårdar saknades, åtminstone i medeltidens slutskede. Möjligen kan de senmedeltida förbindelserna med domkyrkan i Växjö, dvs prebendeförhållandet, ha varit bidragande till både ambitionen och möjligheterna att bygga en stenkyrka (jfr ovan, Kyrkliga förhållanden).

Sannolikt har salkyrkan storleksmässigt varit väl relaterad till socknens folkmängd i medeltidens slutskede.

ÖJA (1402 Øyæ). SvK, vol 138.

SOCKNEN

Natur och näringar. Jämförelsevis öppet landskap kring Helgaån (Mörrumsån), i övrigt huvudsakligen kuperad terräng och skogsmark. Jordmånen tämligen stenbunden. 3 större sjöar. Åkerbruk i förening med boskapsskötsel huvudnäring vid senaste sekelskiftet.

Sen jä. Bl a 2 gravfält av sen jä-typ och 1 gravfält av obestämbart ålder, intetdera dock i kyrkans omedelbara närhet.

Världsligt frälse. 3 sätesgårdar kända från 1400-talet, i Ellanda 1402, Getaskärv 1403 samt Gemla 1477 eller möjligen redan 1423. Av dessa ligger Getaskärv närmast kyrkan, dock drygt 2 km norr därom.

Antalet frälsegårdar 1545 var 5, andelen frälsejord vid samma tid mindre än 20 %. Antalet skattegårdar var 22 samt 1 kvarn.

Kyrkliga förhållanden. 1577 annex till Bergunda. Beträffande patronat till Bergkvara, se Bergunda.

KYRKAN

Belägenhet i Öja by i socknens nordvästra del, ca 900 m öster om nuvarande kyrka. Förhållandevis högt läge. Kyrkbyn, vilken sannolikt existerat som bebyggelseenhet omkr år 1000, omfattade vid medeltidens slut 6 gårdar.

Korkyrka riven i samband med att ny kyrka uppfördes 1852-54. Långhus- och kormurarna bevarade till ca 1/2 meters höjd.

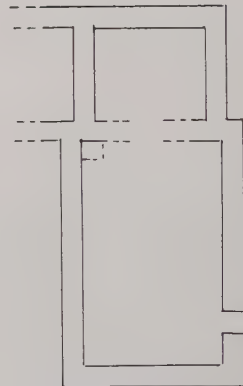
Byggnadsmaterial och -teknik. Såvitt kan bedömas av de bevarade murresterna, vald och kluven marksten i stora men oregelbundna format. Ej heller någon regelbundenhet i skiften. Icke desto mindre synes murläggningen ha varit mycket omsorgsfull.

Planform. Rektangulärt långhus och smalare, rakslutet kor. Av allt att döma ursprunglig sakristia norr om koret. Sydportal i långhuset, uppenbarligen byggnadens enda ursprungliga ingång. Troligen sekundärt vapenhus av trä framför portalen.

Mått (enligt uppmätning av J Söderberg 1969). Ytermått: långhuset ca 14 m x 9,5 m, koret ca 6 m x 8 m.

Äldre måttuppgifter. Arch Smol Wex (2:42), Rogberg och Wieselgren: längd 32 alnar (19,0 m), troligen ett ytermått på hela kyrkan om än i underkant, bredd 16 alnar (9,5 m), dvs långhusets yttre bredd, höjd 24 alnar (14,3 m), troligen till gavelspetsen. Rosengrens mått, dvs längd 19 m, bredd 9,5 m, höjd 14 m, torde vara omräkningar från alnar till meter.

Måttuppgifterna från en grävningsundersökning 1948 (J E Anderbjörk, Smålands museum), dvs långhusets innermått 11 m x 7 m (längdmåttet troligen taget utmed norra muren, jfr nedan Byggnadsdetaljer samt planritningen), korets innermått 5 m x 6 m, murtjocklek

1,1-1,25 m, torde i det närmaste överensstämma med uppmätningen från 1969.

Byggnadsdetaljer. Spår av sidoaltare vid triumfbågsmurens nordvästra sida.

Sammanställning. Korkyrka av sten med rak östvägg. Långhusets invändiga yta omkring 82 m².

Socknen hör till de större i häradets norra halva, dvs den del som ligger norr om Åsnen. Den faller därmed också inom den värendska centralbygden. Dess medeltida befolkningshistoriska utveckling torde kunna betecknas som typisk för flertalet av centralbygdens socknar, dvs tydliga tecken på bosättning under vikingatid och förhållandevis tät bebyggelse i slutet av medeltiden, i huvudsak fördelad på byar. Socknens nordligaste och östligaste delar synes ha varit minst attraktiva för bebyggelse, en naturlig följd av de naturgeografiska förhållandena, eftersom dessa delar har de sämsta förutsättningarna för jordbruk.

Det världsliga frälsets inflytande bör i varje fall under 1400-talet ha varit stort genom tre kända sätesgårdar.

Kyrkans läge är i förhållande till den tidigaste medeltidens bebyggelsebild relativt centralt, vilket tyder på att kyrkans funktion från begynnelse varit sockenkyrkans. Såväl närheten till Växjö som troliga äldre traditioner med avseende på frälsets inflytande som också befolkningens egna möjligheter till jämförelsevis god bärgning är samtliga omständigheter, vilka kunnat vara inspirerande och resurskapande i fråga om valet av byggnadsmaterial.

Kyrkan har, bortsett från den i Skatelöv och givetvis domkyrkan, trots sitt jämförelsevis ringa format, ändå varit den största av de nu kända korkyrkorna i häradets norra halva. Sannolikt har dimensionerna varit avpassade till befolkningens storlek vid tidpunkten för kyrkans uppförande, vilken mot bakgrunden av socknens bebyggelsehistoriska utveckling bör kunna förläggas till en tidigare del av den period, som ovan benämns äldre medeltid (s 13).

BERGUNDA (1401, Baergundom⁵⁶). SvK, vol 138.

SOCKNEN

Natur och näringar. Kuperad terräng, till stor del täckt av barrskog. Endast en mindre del av arealen utgörs av åker- och ängsmark, dock med relativt bördig jordmån. Rikedom på vattendrag, av vilka norra och södra Bergundasjöarna bildar östlig sockengräns. Tillgången på naturliga betesmarker var god enligt Rosengren, som anger åkerbruk i förening med boskapsskötsel som huvudnäring vid senaste sekelskiftet och spannmålsproduktionen som större än det egna behovet.

Sen jä. Bl a 2 gravfält av sen jä-typ, intet dock i kyrkans omedelbara närhet.

Världsligt frälse. Bergkvara, ca 2 km nordväst om kyrkan, troligtvis sätesgård i mitten av 1300-talet. Genom arv och ingifte kom gården på 1420-talet i ätten Trolles ägo och blev efter hand centrum för Trollegodset och därmed även ättens främsta sätesgård⁵⁷. Enligt Rogberg hade Bergunda församling och dess annex Öja sedan "urminnes tider" varit patronat till Bergkvara. Under efterreformatorisk tid förekom ett antal konflikter angående patronatsrättigheterna mellan olika myndigheter och Bergkvaras ägare, vilka senare slutligen avgick med segern och förblev i patronatställning till dess att patronaträttsinstitutet upphävdes år 1921⁵⁸. Tidpunkten för patronatets uppkomst är trots Rogbergs angivelse obekant (se vidare nedan, Sammanställning).

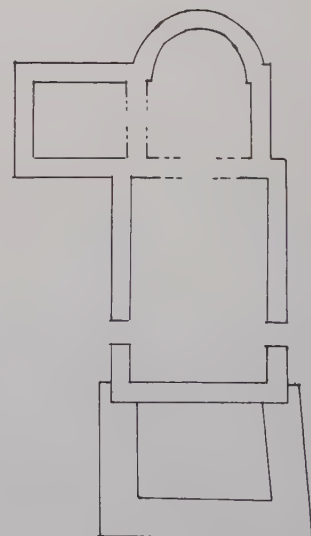
1431 innehade riddaren Bo Stensson Natt och Dag 1 sätesgård i Bergunda. Vid slutet av 1400-talet var samtliga gårdar i Bergunda by i Trollesläktens ägo.

Antalet frälsegårdar i Bergunda socken år 1545 var 22, andelen frälsejord översteg vid samma tid 60 %. Antalet skattegårdar var 8.

Kyrkliga förhållanden. Socknen omtalad som prebende för kaniker i Växjö i början av 1400-talet. 1577 moderförsamling i pastoratet Bergunda-Öja.

KYRKAN

Belägenhet i Bergunda by i socknens östra del, ca 1 km sydöst om stora landsvägen från Växjö mot södra Allbo och Skåne⁵⁹. Kyrkbyn

Bergunda kyrka från nordost.
Foto S Hallgren 1968. ATA.

har sannolikt existerat som bebyggelseenhet omkr år 1000 och omfattade vid medeltidens slut 5 gårdar, samtliga i det världsliga frälsets ägo.

Korkyrka med västtorn till största delen bevarad. Utbyggdes 1825-26 med ett nytt östparti, varvid det ursprungliga revs, samt en tillbyggnad i söder, mitt för den gamla sakristian i norr.

Byggnadsmaterial och -teknik. Natursten, i långhuset och sakristians nedre, medeltida del vald, kluven och/eller tuktad, i tornets ytterliv vald och kluven, i dess innerliv endast vald. Stenformaten genomgående stora. Slåthuggna, kvaderformade stenar, om än av något olika format, i långhusets portalomfattningar och sakristians ytterhörn (långhuset torde ursprungligen haft liknande hörnkedjor). Det medeltida murverket i långhus och sakristia företer tydliga ambitioner att hålla skiftbäddarna jämna och horisontalfogarna om möjligt genomgående, vilket däremot knappast gäller för tornmurarna.

Planform. Rektangulärt långhus, smalare kor med absid. Sakristia norr om koret, troligtvis ursprunglig (eventuella förband förstörda i samband med ombyggnaden, jfr ovan Korkyrka). Kraftigt västtorn, ej i förband med långhuset. Ursprungliga långhusportaler i norr respektive söder. Ursprunglig, rundbågig ingång även i tornets sydmur, ca 7 m över markytan och ledande till den första våningen, vanligtvis benämnd tornkammaren.

Mått (huvudsakligen efter uppmätning av P Boberg 1937-38). Yttermått: långhuset ca 12,8 m x 8,9 (ö) – 9,2 m (v), korets längd ca 5 m, inkl absiden ca 8 m samt bredd ca 7,5 m. Sakristian 5,25-6 m x 6 m, tornet 8 m x 10,9 m (största bredd, se planritning). Murtjocklek ca 1 m, i tornet närmare 2 m.

Äldre måttuppgifter. Arch Smol Wex (2:42), Rogberg och Wieselgren uppger samtliga: längd 41 alnar (24,3 m), bredd 12 alnar (7,1 m), höjd 10 alnar (5,9 m), vilket torde åsyfta hela den inre längden (torn, långhus, kor samt absid), långhusets eller möjligen tornets inre bredd samt långhusets sträckmurars inre höjd.

Rosengren uppger följande: längd 24 m, bredd 7 m, höjd 6 m. Bredd- och höjdmåtten överensstämmer i stort med de äldre källorna, längdmåttet är antagligen en schablonmässig omräkning från alnar till meter utan hänsyn till att kyrkan byggts om, eller möjligen ett yttermått på den ombyggda kyrkan utom tornet.

Byggnadsdetaljer. Rester av ursprungligt valv av komplicerad konstruktion, troligen ett åttadelat s k parasollvalv, över tornkammaren⁶⁰.

Inventarier, arkeologiska fynd. Altarskiva av granit med blyfylld relikgömma i mitten (SHM, inv 6762:1-2). Dopfunt av sandsten av s k fabeldjurstyp⁶¹. Tre furuplankor med fragmentarisk bemålning, troligen från ett medeltida lektorium. Borgarkrigsmynt från omkr 1250, funnet vid grävning i tornet⁶².

Sammanställning. Korkyrka av sten med absid samt med största sannolikhet sekundärt västtorn, vilket har bedömts ha försvarskaraktär. Tornet företer visserligen en del romanska stildrag men det numera bortbrutna valvets (se ovan, Byggnadsdetaljer) uppenbarli-

gen mycket komplicerade konstruktion, indikerar en senare byggnadstid (se vidare, nedan). Långhusets invändiga yta drygt 75 m².

Socknen är till ytan en av de största i häradets norra del och ligger inom den värendska centralbygden. Spår av bebyggelse under sen jä har konstaterats. I slutet av medeltiden var bebyggelsen jämnt men också ganska glest fördelad och i första hand koncentrerad i byar. Uppenbarligen har de naturgeografiska förhållandena och den ganska blygsamma tillgången på åkerjord inte medgivit någon tätare bosättning.

Det världsliga frälsets inflytande i slutet av medeltiden, främst genom sätesgården Bergkvara, är ovedersägligt (se ovan). Det är inte otänkbart att Trollesläkten under 1400-talet tog initiativet till uppförandet av det mäktiga tornet. I slutet av 1600-talet omtalas ett "wapn lijckt Trollewapn" på tornets södra sida⁶³. Det framgår inte huruvida vapnet var målat eller skulpterat i relief. Dess existens kan emellertid tyda på att släkten Trolle faktiskt lät bygga tornet, kanske som en maktmanifestation och även som en ytterligare förstärkning av eller komplettering till det försvar, som var en av Bergkvaraborgens funktioner⁶⁴. Magasinsfunktion är också tänkbar.

Som framgått är däremot ingenting bekant ang eventuellt frälseinflytande under den tidigare medeltiden. Att kyrkan byggdes i sten och dessutom med absidkor tyder dock på att dess byggherre eller byggherrar varit i förhållandevis goda ekonomiska omständigheter och sannolikt haft möjlighet att anlita arbetskraft från eller i varje fall med anknytning till domkyrkobygget i Växjö (jfr nedan, s 251 f), vilket också innebär en byggnadstid inte alltför långt efter domkyrkans (jfr ovan, s 14). En antydning om någon form av enskilt initiativ eller i varje fall ledarskap bakom kyrkans uppförande kan möjligen utläsas av dess läge i relation till socknens bebyggelse, så som den rekonstruerats för tiden omkring år 1000. Kyrkan ligger inte centralt utan i anslutning till en sannolikt vid den tiden existerande bebyggelseenhet, nära östra sockengränsen och på relativt långt avstånd från övriga bebyggelsekoncentrationer. Kyrkans dimensioner synes, såvitt detta kan bedömas, emellertid ha varit väl relaterade till socknens i förhållande till dess areal inte speciellt täta befolkning. Ett

stormannainitiativ behöver emellertid inte utesluta avsikten att kyrkans funktion främst skulle vara sockenkyrkans. Initiativet bakom bygget kan dessutom ha omfattat mark till disposition, vilket i så fall helt naturligt blev avgörande för kyrkans placering. Det grövre byggnadsarbetet har säkerligen varit sockenbornas uppgift. Den hjälp utifrån, som antagligen anlåtats, torde ha varit begränsad till byggnadsledning.

VEDERSLÖV (1330-talet, Widarsleff). SvK, vol 185.

SOCKNEN

Natur och näringar. Jordbruksbygd, dock av växlande bördighet. Landskapet har enligt Rosengren "ett täckt och behagligt utseende"⁶⁵. Enligt samma källa var åkerbruk med boskapsskötsel huvudnäring vid tiden för senaste sekelskiftet och spannmålsproduktionen lämnade ett överskott till avsalu. Skogen betecknades som medtagen. Inga vattendrag av större betydelse.

Sen jä. Flera gravfält av mer eller mindre säkerställd karaktär, varav ett som med sannolikhet härrör från sen jä är beläget i Vederslövs by, strax norr om kyrkan. Vidare har en numera förstörd runsten funnits nordöst om kyrkan. R Kinander redovisar följande tolkning av dess inskrift: "...r lät göra våden efter Vackre (Vavre) och Gisle..."⁶⁶.

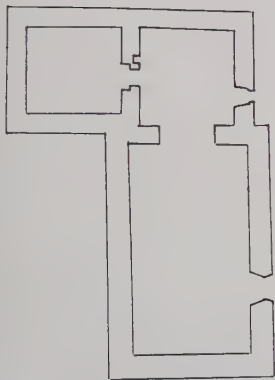
Världsligt frälse. Som sätesgårdar omtalas Vederslöv 1387-1486 och Ljungsåkra 1483-86, den förra som framgår helt nära kyrkan, den andra ca 2,5 km norr därom. Antalet frälsegårdar i socknen var vid medeltidens slut 19, andelen frälsejord vid samma tid över 60 %. Antalet skattegårdar var 12.

Kyrkliga förhållanden. Vederslöv var vid 1500-talets mitt prebendeförsamling för präster vid Växjö domkyrka eller domkapitel. Bevarade kalkmålningar av romansk karaktär tyder på ett samband mellan Växjöbiskopen och kyrkans eller i varje fall målningarnas tillkomst⁶⁷.

Ljungsåkra (se ovan, Världsligt frälse) är också känt som häradets tingsplats från 1300-talets mitt.

Vederslövs kyrka från sydväst.

Foto P Rittsel 1978. ATA.

KYRKAN

Belägenhet. I Vederslövs by, i socknens östra del, nära Vederslövs-sjöns nordspets, vid korsningen mellan vägarna Växjö-Kalvsvik och Vederslöv-Odenslanda. Kyrkbyn, vilken existerat som bebyggelse-enhet omkr år 1000, omfattade vid medeltidens slut 6 gårdar, varav 5 i det världsliga frälsets ägo och 1 i sockenkyrkans.

Korkyrka bevarad. Ny församlingskyrka, gemensam med Dänningelanda, uppfördes 1878-80, strax norr om den gamla.

Byggnadsmaterial och -teknik. Regelbundet naturstensmurverk med jämna skiftgångar och genomgående horisontalfogar. Stenarna valda, kluvna och/eller tuktade till i det närmaste rektangulär form och av genomgående stora dimensioner. Hörnkedjor av tuktad eller huggen sten (jfr nedan, Byggnadsdetaljer).

Planform. Rektangulärt långhus och rakslutet kor, åtskilda av en triumfbågmur med smal öppning. Två ursprungliga sydportaler, tryckt rundbågiga, i långhuset respektive koret. Den förstnämnda av allt att döma förändrad. Ursprungliga fönster i långhusets sydmur och korets östmur. Övre delen av ett ursprungligt fönster även i

korets sydmur. Samtliga dessa fönsteröppningar rundbågiga. Norra långhusmuren sannolikt från början fönsterlös. Ingen egentlig sockel, men utskjutande synligt grundskift.

Tunnvälvd sakristia av sten norr om koret, sekundär men sannolikt medeltida. Timrat vapenhus framför långhusets sydportal, omnämnt ffg 1686.

Långhuset förlängt åt väster 1758 efter ett ras.

Mått (enl rekonstruktion av M Ullén 1980). Yttermått: långhuset 13,2-13,4 m x 8,7 m, koret 6-6,2 m x 7 m. Murtjocklek ca 1,2 m. Sakristian 6 m x 6,6 m.

Äldre måttuppgifter. Rogberg, Wieselgren och Arch Smol Wex (2:45) uppger samtliga: längd 26 alnar (15,4 m), bredd 10 alnar (5,9 m), vilket närmast motsvarar det tillbyggda långhusets totala yttre längdmått samt dess inre bredd.

Byggnadsdetaljer. I kantkedjan i korets sydöstra hörn ett finhugget granitblock med huggen och ristad dekor: överst ett stående lejon med lyft framtass, därunder en bågliknande bård samt ett yttäckande mönster av romber.

Finhugget granitblock med ett kors i upphöjd relief, sekundärt inmurat i långhusets nordvästra hörn (sannolikt tidigare i en av västmurens kantkedjor).

Rikt järnbeslagen dörr i huvudportalen. Smidet daterat till olika perioder, de ornamentala inslagen enligt stilmässiga bedömningar av romansk typ.

Kalkmålningar av romansk karaktär i koret och triumfbågen samt på triumfbågsmuren, bl a en biskopsbild (se vidare nedan, Sammanställning). Sakramentskåp i norra korväggen.

Inventarier. Fragmentarisk täcksten av sandsten med relikgömma från det medeltida altaret (det senare bevarat, men av allt att döma ommurat).

Dopfont av sandsten av fabeldjurstyp.

Sammanställning. Korkyrka av sten med rak östvägg. Några av kantkedjornas kvadrar med ornamentik (se ovan, Byggnadsdetaljer). Långhusets invändiga yta ca 70 m².

Socknen är till ytan en av de större i häradets norra del, central-

*Vederslövs kyrka. Detalj av
södra kormuren.*

Foto förf 1984.

bygdsdelen. Ett antal vikingatida bebyggelseenheter är belagda ungefär mitt i socknens norra halva. Samma enheter framträder som byar i medeltidens slutskede – Vederslövs by är en av dem – och endast en obetydlig utökning har då skett i sydlig riktning.

Det världsliga frälsets inflytande synes under medeltidens senare del ha varit relativt stort, bl a genom två sätesgårdar. Vidare antyder bevarade kalkmålningar, bl a en biskop frambärande en kyrkmodell, ett samband mellan Växjöbiskopen och kyrkan, i varje fall vid tiden för tillkomsten av målningarna, vilka daterats till senare delen av 1200-talet. Onekligen indikerar biskopsbilden i fråga att Växjöbiskopen även stått bakom byggandet av själva kyrkan. De ornerade granitkvadrarna tyder måhända på ett samband, även tidsmässigt, med Växjö domkyrka, något som inte motsägs av nyss anförda förmodan ang biskopsinflytandet⁶⁸. En viss tidrymd kan mycket väl ha hunnit passera mellan själva kyrkans uppförande och målningarnas tillkomst. Även valet av byggnadsmaterial torde kunna ses mot bakgrunden av privilegier i ett eller annat avseende. Också befintligheten av en korportal kan vara en antydning om speciella relationer till högre prästerskap.

Sett till socknens bebyggelsebild, sådan den tittar sig i medeltidens

begynnelse (enligt rekonstruktion, se kartan, s 72), har kyrkan en föga central placering, dock i anslutning till en av de som större uppskattade bebyggelseenheter. Möjligen har biskopen ägt någon eller några gårdar inom densamma (jfr ovan, Kyrkliga förhållanden). Eventuellt har också det senmedeltida frälseinflytandet i Vederslöv by äldre traditioner än vi idag kan urskilja. Båda omständigheterna kan tillsammans eller var för sig ha påverkat såväl kyrkans placering som dess utformning, vilket inte hindrar att den storleksmässigt anpassats till sockenbefolkningens storlek vid tiden för bygget, vilket synes ha varit fallet.

DÄNNINGELANDA (1336, ecclesie Dæningaland). SvK. vol 185.

SOCKNEN

Natur och näringar. Enligt Rogberg (senare delen av 1700-talet) idkades jordbruk och skogsbruk i ungefär lika omfattning. Rosengren (omkr sekelskiftet 1900) betecknar jordmånen såsom varande av blandad bördighet och skogen som medtagen samt nämner mossodlingar. Sjöfattigt. Häradets minsta socken. I övrigt, se ovan Vederslöv, som av Rosengren beskrivs gemensamt med Dänningelanda.

Sen jä. En runsten med kristen symbol i Dänningelanda. Texten enl Kinander tolkad som följer: "Tjudger och Rodälv... stenen efter Heden, sin son"⁶⁹.

Vidare ett gravfält av osäker ålder i Slätteryd samt en s k domarring och resta stenar i Torpa. De båda sistnämnda lokalerna ligger relativt långt från kyrkan.

Världsligt frälse. Inga medeltida sätesgårdar kända. Antalet frälsegårdar i socknen vid medeltidens slut (1545) var 5, andelen frälsejord vid samma tid mellan 40 och 59 %. Antalet skattegårdar var 2.

Kyrkliga förhållanden. Under 1500-talet och troligen även tidigare prebendesocken för präster vid Växjö domkyrka. Enligt Rogberg annex till Vederslöv.

KYRKAN

Belägenhet. I Dänningelanda by i socknens södra del. Kyrkogården bevarad. Kyrkbyn, vilken existerat som bebyggelseenhet omkr år

1000, omfattade 1545 8 gårdar, varav 3 frälse, 1 skatte, 1 biskopsägd och 3 prebendegårdar.

Korkyrka nedbrunnen 1750.

Ny kyrka av samma typ men betydligt större än den gamla uppförd 1751 och riven 1880 sedan ännu en ny kyrka, gemensam för Dänningelanda och Vederslöv, byggts i sistnämnda socken 1878-80.

Byggnadsmaterial och -teknik. Enligt ett syneprotokoll från 1750⁷⁰ var kyrkan uppförd av "ganska massivt eketimber". Då den sannolikt var byggd i timringsteknik, är det emellertid troligt att ek använts endast i syllarna, medan materialet i övrigt varit det för timrade kyrkor normala, dvs furu (jfr nedan, s 262). Syneprotokollet anger även kyrkan som utvändigt "klädd med bräder"⁷¹, vilket kan ha försvårat närmare materialundersökningar.

Planform. Långhus och rakslutet kor. Ingång på långhusets södra sida.

Sakristia uppförd 1741 som ersättning för en äldre av obekant ålder. Vapenhus framför sydportalen, sannolikt sekundärt.

Måttuppgifter. Ovannämnda syneprotokoll uppger för långhuset 15 3/4 alnar (9,4 m) x 11 3/4 alnar (7,0 m) och för koret 7 1/2 alnar (4,5 m) x 9 1/2 alnar (5,6 m).

Sammanställning. Sannolikt timrad korkyrka med rak östvägg. Långhusets invändiga yta ca 65 m².

Socknen är till ytan häradets minsta och ligger inom den värendska centralbygden. Dänningelanda by, dvs kyrkbyn, synes ha existerat som bebyggelseenhet under vikingatiden. Ytterligare vikingatida bebyggelse har sannolikt funnits något längre åt nordöst. Den senmedeltida bebyggelsebildens motsvarar i stort sett 1000-talets, endast med utökning av ett par frälsegårdar i nordväst och en prebendegård i nordöst. Betingelserna för jordbruk torde, liksom i häradets norra del i övrigt, vara förhållandevis goda.

Inga sätesgårdar är kända, men ca hälften av jorden var vid medeltidens slut i det världsliga frälsets ägo.

Relaterat till den rekonstruerade bilden av socknens bebyggelse omkr år 1000, kan kyrkans läge betecknas som centralt och även naturligt, i anslutning till den uppenbarligen största bebyggelse-

enheten (av två, varav den enas existens dessutom är något osäker), vilket tyder på sockenkyrkofunktionen som den primära. I förhållande till socknens storlek och dess befolkning torde kyrkan ha varit jämförelsevis rymlig utan att för den skull kunna rubriceras som stor. Valet av trä som byggnadsmaterial synes överensstämja med de lokala förutsättningarna: en liten, icke anmärkningsvärt tätbefolkad socken, där dessutom det världsliga frälsets direkta inflytande av allt att döma varit obetydligt. Socknens centrala läge och närheten till Växjö samt oberoendet av stenbyggnadskunniga hantverkare utgör en möjlig indikation på att kyrkan uppförts under ett relativt tidigt skede av den period, vilken ovan rubricerats som äldre medeltid.

TÄVELSÅS (1336, ecclesie Tæflisaas).

SOCKNEN

Natur och näringar. Jämn, inte speciellt kuperad terräng. Inga mer omfattande skogar, inga större vattendrag. Mossodlingar. Enligt Rosengren var dock åkerbruk med boskapsskötsel huvudnäring vid senaste sekelskiftet och spannmålsskörden var "mer än tillräcklig för socknens eget behof". Vidare var, enligt samma källa, "sjöarna... fordom... rika på järnmalm, hvaraf folket sedan äldsta tider begagnat sig.... Järntillverkningen har emellertid för länge sedan upphört."⁷².

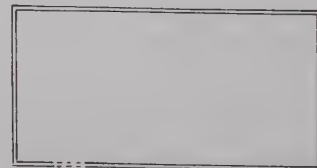
Sen jä. 1 gravfält i Tävelsås, ca 1 km nordöst om kyrkan, vidare fornlämningar av osäker ålder i Stenslanda, drygt 6 km åt söder från kyrkan räknat.

Världsligt frälse. Möjligen var riddaren Håkan Karlsson, tillhörig Bergkvaragrenen av Trollesläkten, bosatt i Tävelsås by omkr 1337, då han förvärvade gods i socknen. Antalet frälsegårdar i Tävelsås var vid medeltidens slut (1545) 3, andelen frälsejord vid samma tid mellan 20 och 39 %. Antalet skattegårdar var 11.

Kyrkliga förhållanden. Under 1500-talet och antagligen även tidigare prebende för präster vid Växjö domkyrka.

KYRKAN

Belägenhet. I Tävelsås by, centralt i socknen, vid Tävelsåssjöns östra strand. Kyrkbyn, vilken existerat som bebyggelseenhet omkr år 1000,

bestod vid medeltidens slut av 10 gårdar och kunde därmed räknas som en av häradets storbyar. Av dessa gårdar var 3 frälse, 4 skatte, 1 domkyrkans, 1 prebende under domkyrkan samt 1 tillhörig sockenkyrkan.

*Kyrka, antagligen av salkyrkotyp*⁷³ av allt att döma bevarad men tillbyggd 1784 med virke från den då rivna kyrkan i grannsocknen Tofta (jfr nedan, Tofta). En jämförelse mellan de enda bevarade måttuppgifterna från tiden före 1784 (Rogberg, se nedan, Måttuppgifter) och angivelserna för kyrkans långhus i inv 1828, dvs längd 26 1/4 alnar (15,6 m), bredd 10 3/4 alnar (6,4 m), höjd 6 1/2 alnar (3,9 m), ger vid handen att man vid ombyggnaden lät den gamla salkyrkan bli långhus. Visserligen överensstämmer inte breddmått, men allt tyder på att 10 3/4 alnar är en felskrivning, eftersom breddmättet 13 1/2 alnar (ca 8 m, jfr nedan) i stort stämmer överens med det nuvarande långhusets inre bredd. Kyrkan utbyggdes till nuvarande storlek och utseende på 1880-talet och är numera reveterad.

Mandelgren skriver (ser V:VI): "Sedan den gamla brunnit sammanbyggdes den med Tofta...". Detta är emellertid den enda antydningen om att en brand förekommit och kan vara en efterkonstruktion.

Byggnadsmaterial och -teknik. Trä, timrad. Enligt Rosengrens beskrivning av den nuvarande kyrkan är denna uppförd av ek- och furutimmer.

Planform. Troligen salkyrka (jfr ovan Kyrka, antagligen...).

Måttuppgifter, endast hos Rogberg: längd 26 1/4 alnar (15,6 m), bredd 13 1/2 alnar (8,0 m), höjd 6 3/4 alnar (4,0 m). Antagligen avses innermått (jfr ovan, Kyrka, antagligen...).

Rogberg samt Arch Smol Wex (2:39): "När för något öfver 20 år sedan nytt gålf deruti lades, befants en del gamla kyrkans timber af stort och wackert Aske-träd". E Ekhoff tolkade efter denna beskrivning timret i fråga som lämningar efter en stavkyrka⁷⁴.

Sammanställning. Timrad träkyrka, förmodligen av salkyrkotyp. Den invändiga ytan kan beräknas till omkr 125 m².

Socken är till ytan en av de mellanstora i häradets norra halva, dvs centralbyggsdelen. Bebyggelse har förekommit under vikingatid

och den senmedeltida bebyggelsebilden med i huvudsak tre koncentrationer, samtliga belägna utefter vägen från Växjö söderut mot Skåne över Jät och Urshult och med kyrkan i den största och mest centrala, skiljer sig föga från 1000-talets bild. Förutsättningarna för bärgning genom jordbruk synes medelgoda och eventuellt har järnhantering kunnat bidra till försörjningen.

Bortsett från en inte helt säkerställd sätesgård, förefaller det världsliga frälsets inflytande under medeltiden ha varit obetydligt.

Kyrkan, som torde vara senmedeltida, bör ha haft en föregångare, sannolikt också en träkyrka. Antydningarna ang en stavkyrka är alltför svaga för några definitiva slutsatser. Relaterat till den senmedeltida bebyggelsen synes salkyrkans läge naturligt för en sockenkyrkas – centralt i socknen, i den största byn. En jämförelse med den – snarlika – rekonstruerade bilden av bebyggelsen omkr år 1000 gör det troligt att även den tidigare kyrkan legat på samma plats, varom Rogbergs ovan citerade uppgift också är en antydan.

I betraktande av socknens jämförelsevis blygsamma om än inte helt ogynnsamma förutsättningar, synes en träkyrka som det mest naturliga, även för senmedeltida förhållanden. Relaterat till befolkningsskildern, så som den rekonstruerats för medeltidens slutskede, synes kyrkans format ha varit relativt men inte anmärkningsvärt stort.

TOFTA (1441, Toffta).

SOCKNEN

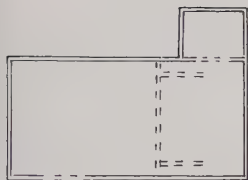
Natur och näringar. Förhållandevis jämn terräng, ej särskilt skogrik. Viktigaste vattendrag Vederslövssjön, som utgör naturlig gräns i nordväst. I övrigt, se Tävelsås.

Sen jä. Gravfält i Tofta by, knappt 1 km söder om kyrkan.

Världsligt frälse. Lämningar efter en medeltida sätesgård vid Allatorp, som omtalas ffg 1314. Som sätesgårdar nämns vidare Tofta ffg 1388 samt Osaby vid medeltidens slut. Tofta ligger närmast kyrkan (jfr ovan, Sen jä), Osaby obetydligt längre åt norr. 1545 fanns i

socknen 5 frälsegårdar, andelen frälsejord var vid samma tid mellan 40 och 59 %. Antalet skattegårdar var 3.

Kyrkliga förhållanden. 1577 annex till Växjö.

KYRKAN

Belägenhet. Centralt i socknen mellan Tofta by och Osaby, nära Vederslövssjöns östra strand. Båda byarna har existerat som bebyggelseenheter omkr år 1000. Kyrkogården bevarad.

Kyrka, troligen ursprungligen korkyrka och senare ombyggd till salkyrka (jfr nedan, Planform), riven i samband med att Tofta socken 1785 slogs samman med Tävelsås, vars kyrka därvid blev sockenkyrka. Av allt att döma fick Tävelsås gamla salkyrka stå kvar som långhus och byggdes till med bl a virket från Tofta kyrka (jfr ovan, Tävelsås).

Byggnadsmaterial och -teknik. Trä, sannolikt timrad. Enligt Wieselgren var den "byggd till en del af ett enda stort wackert askträd"⁷⁵ (jfr ovan, Tävelsås).

Planform. Vid rivningen salkyrka, men grunden till en tvärvägg i kyrkans östra del (se planritn) kan tyda på att kyrkan ursprungligen bestått av långhus och med största sannolikhet rakslutet kor, försåvitt inte salkyrkan haft en triumfbågsvägg. Till salkyrkan hörde sakristia i norr och vapenhus i söder.

Måttuppgifter. Rogberg anger längden till 21 alnar (12,5 m), bredden till 11 alnar (6,5 m) och höjden till 7 1/4 alnar (4,3 m). Arch Smol Wex (2:41, 1758): längd 21 1/2 alnar (12,8 m), bredd 11 alnar samt höjd 7 1/3 alnar (4,4 m) "under taket". Dessa uppgifter överensstämmer i stort med resultaten av en i juli 1982 utförd uppmätning av grundmuren, som på vissa ställen går i dagen och på vissa är klart förnimbar under grästorven, nämligen total längd knappt 14 m, bredd ca 6,5 m, sakristian ca 2,5 m x 3,6 m, tvärväggen, dvs triumfbågsväggen, ca 4,4 m från salkyrkans östvägg. Dessa mått torde närmast motsvara yttermått.

Inventarier. Triumfkrucifix av romansk typ, numera i Tävelsås.

Sammanställning. Troligtvis timrad träkyrka, till ursprunget sannolikt korkyrka med rak östvägg. Långhusets invändiga yta kan upp-

skattas till mellan 50 och 55 m². Senare ombyggd till salkyrka, vars yta kan beräknas till drygt 80 m².

Socknen, som till ytan är en av häradets minsta, är belägen inom dess norra del, dvs centralbygdshalvan. Vikingatida bebyggelse har spårats till socknens centrala delar med orientering mot Vederslövssjön. Den senmedeltida bebyggelsen visar en liknande koncentration med ytterligare spridning i första hand utefter en genom socknen i nord-sydlig riktning gående väg. Den jämna och relativt skogfattiga terrängen torde ha erbjudit förhållandevis goda förutsättningar för jordbruk, framför allt utefter sjöstränderna. Möjligen har också bedrivits en viss järnhantering (jfr ovan, Tävelsås).

Det världsliga frälsets inflytande synes från 1300-talet och framåt ha varit relativt stort, främst genom sammanlagt tre sätesgårdar.

Kyrkans i förhållande till bebyggelsen centrala läge indikerar att dess funktion från begynnelsen varit sockenkyrkans. Socknens ringa storlek, såväl yt- som befolkningsmässigt, synes motivera korkyrkans blygsamma format. Icke osannolikt har det världsliga frälset initierat kyrkans ombyggnad till salkyrka under en senare del av medeltiden. Även som sådan har den varit förhållandevis liten, dock inte anmärkningsvärt i relation till den vid medeltidens slut beräknade befolkningsutbredningen. Mot bakgrunden av socknens bebyggelsehistoriska utveckling och centrala läge, är det inte osannolikt att korkyrkan byggts i en relativt tidig del av äldre medeltid. Salkyrkan torde vara senmedeltida.

SKATELÖV (1290, ecclesie Skatelef).

SOCKNEN

(Socknen delad mellan Allbo och Kinnevalds härader, kyrkan i Kinnevald).

Natur och näringar. Slättland med bördig jordmån, men också rike-
dom på skog. Åkerbruk i förening med boskapsskötsel betydande
näringsfång. Viktigaste sjöar Åsnen och Salen.

Sen jä. Ett flertal gravfält, bl a från sen jä, koncentrerade runt Skatelövssjön. Ett relativt nära kyrkan, några hundra m nordväst

*”Skatelöfs kyrka. Ritad från
södra sidan den 3 juni år
1816”.*

Akvarell, sign Andersson. SM.

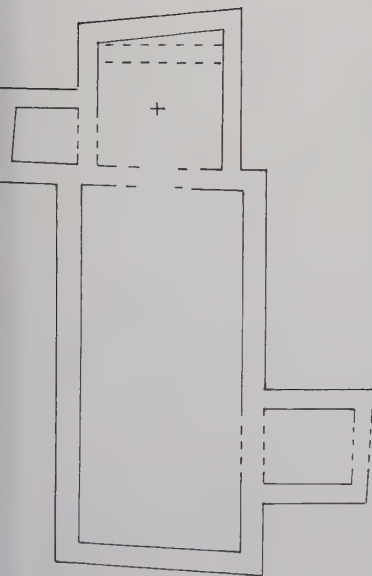
om densamma. Runsten i Sjöby, i socknens Allbodel, ej i kyrkans närhet. Inskriftens tolkning, enligt Kinander: ”Gerid och Tunn-Åke (Tunnacke) satte /stenen/ efter Romar. Gud hjälpe //Gud// hans ande!”⁷⁶.

Världsligt frälse. 2 sätesgårdar kända, båda i socknens Kinnevaldsdel, ingendera dock i kyrkans närhet. Agnäs omtalas 1361, Vrankunge på 1420-talet. Vidare donerades 1428 en annan gård i Vrankunge av frälsemannen Brodde Gudmundsson till Växjö domkyrka. Antalet frälsegårdar var vid medeltidens slut (1545) 15, andelen frälsejord vid samma tid mellan 20 och 39 %. Antalet skattegårdar uppgick till 53.

Kyrkliga förhållanden. 1577 moderförsamling för Västra Torsås (Allbo hd). I början av 1400-talet prebende för medlemmar av Växjö domkapitel.

KYRKAN

Belägenhet. Centralt i socknen, i Skatelövs by, på en höjdsträckning vid Åsnens strand, ca 200 m öster den nya kyrkan. Kyrkogården bevarad, kyrkans plan markerad. Kyrkbyn, vilken existerade som bebyggelseenhet omkr år 1000, omfattade 1545 endast 2 gårdar, 1 skattegård och 1 i sockenkyrkans ägo.

Korkyrka riven och ny kyrka uppförd 1820-21. Det förefaller emellertid som om den gamla fortfarande stod kvar 1864, då N M Mandelgren gjorde följande anteckning (ser V:VI): "...i gamla kyrk finns en Altartafla...".

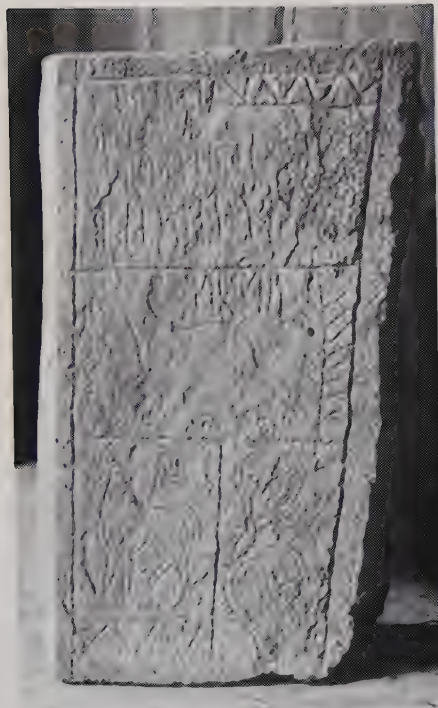
Byggnadsmaterial sten.

Planform. Rektangulärt långhus samt rakslutet kor med sakristia i norr. Sydportal i långhuset med (antagligen sekundärt) vapenhus av sten. Övriga portaler okända. Avbildad med västtorn på Hans Ruuths⁷⁷ häradskartor över Allbo 1660 respektive Kinnevald 1661. I detta fall kan inte kartbilderna utan vidare avfärdas som schabloner⁷⁸, men kan å andra sidan åsyfta ett trätorn eller klockstapeln, vilken förefaller ha varit placerad mycket nära kyrkans västgavel (se s 55). Någon ytterligare antydning om västtorn har inte återfunnits.

En uppmätning av de sannolikt delvis kompletterade grundmursresterna ger vid handen att kyrkans grundplan varit i viss mån oregelbunden, såtillvida att såväl långhusets som korets nordmurar synes ha varit kortare än motsvarande sydmurar (se planritn). Vidare tyder en stensträng ca 1,5 m väster om korets östra grundmur på att koret ursprungligen haft mindre utsträckning. Detta indikeras även av läget för en under grästorven konstaterbar stenpackning, vilken torde kunna tolkas som grunden till det ursprungliga altaret (numera markerad av ett träkors, se planritn). En sannolik förklaring till dessa omständigheter är ras eller åtminstone sättningar i korpartiet, vilket föranlett vissa ombyggnader. Kyrkans underlag sluttar i såväl öster som väster, något som även kan förklara den snedställda västmuren.

Mått. Efter ovannämnda uppmätning har för kyrkans yttermått beräknats följande medelvärden: långhuset 21,1 m x 11,6 m, koret 8,0 m x 8,7 m, sakristian 4,2 m x 5,1 m samt vapenhuset 5,5 m x 6,0 m.

Äldre måttuppgifter. Rogberg, Wieselgren och Mandelgren uppger samtliga: längd 42 alnar (24,9 m), bredd 12 alnar (7,1 m). Rosengren: längd 25 m, bredd 7 m (torde vara omräkning till meter av de äldre alnmåtten). Arch Smol Wex (12:667, 1759) uppger: yttre höjd "upp till ryggningen" 20 alnar (11,9 m), "inuti till panelet" 11 alnar (6,5

*Ornerade granitkvadrar från
Skatelövs kyrka.
Foto SM.*

m), längd 12 (med största sannolikhet en felskrivning för 42) alnar med Choret som är 17 alnar (10,1 m)', inre bredd 12 alnar.

Byggnadsdetaljer. 4 granitkvadrar med ristad dekor, varav 2 med djurfigurer och 1 dessutom med runor, vilka uttolkats: "Bose högg kyrkan. Bose högg stenen till Skatelövsbornas kyrka" (bosi: thli kirki bosi: talhi sten til skatma kirkiu)⁷⁹. Kvadrarna förvaras på Smålands museum (inv nr D 123-126).

Inventarier. Dopfuntcuppa av sandsten med dekor av vertikala vulster. Romansk typ, omnämnd men ej närmare daterad av R Blomqvist⁸⁰. Förvaras på Smålands museum (inv nr D 69).

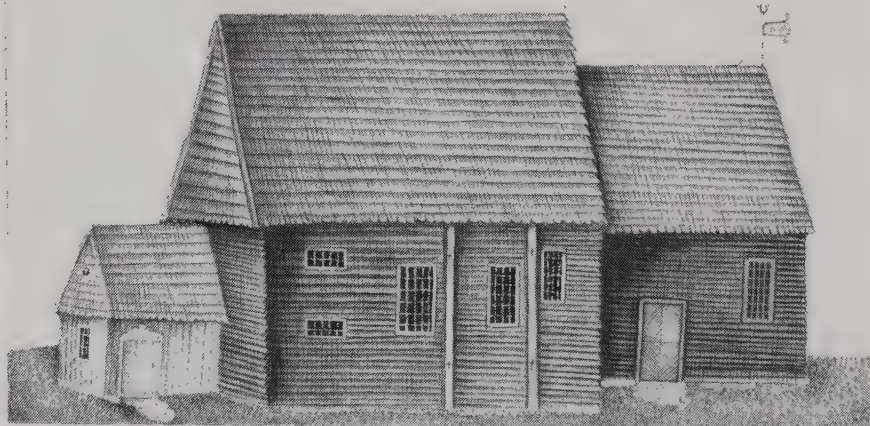
Sammanställning. Korkyrka av sten med rak östvägg, koret sannolikt ombyggt men även ursprungligen rakslutet. Långhusets invändiga yta kan beräknas till omkr 175 m².

De båda sockendelarna (se ovan) är tillsammans större än någon av de övriga socknarna i Kinnevalds norra halva. Åtminstone socknens östra del, vilken inramar Skatelövsfjorden, måste räknas till den värendska centralbygden. Här är förutsättningarna för jordbruk bland de bättre i Varend, tack vare issjöavlagringar, här har befolkningen uppenbarligen varit tät både under vikingatiden och i medeltidens slutskede, medan såväl den äldre som den senmedeltida bebyggelsen synes ha varit tämligen gles i socknens övriga delar. Skatelövs by, där kyrkan var belägen, har existerat som bebyggelseenhet omkr år 1000.

Två sätesgårdar, dock ingen i kyrkans omedelbara närhet, tyder på ett visst inflytande från det världsliga frälset, åtminstone under medeltidens senare del.

Kyrkan synes ha varit den största av de kända korkyrkorna i Kinnevald och även en av de största i Varend, något som väl korresponderar med den rekonstruerade bilden av befolkningens utbredning i medeltidens början. De ovan omtalade dekorativt ristade kvadrarna, vilka sannolikt ingått i hörnkedjor eller möjligen portalomfattningar, kan tolkas som en antydning om ett samband med domkyrkobygget i Växjö, vilket även ger en viss hållpunkt för datering till tiden närmast efter domkyrkans färdigställande. Skatelövs socken har sannolikt hört till Varends mera välbärgade redan i medeltidens

Kalvsviks kyrka från söder.
Akwarell och krita, sign C G Hjertsäll
28/9 1854. ATA.

begynnelse och bör, oavsett frälseinflytande, redan på ett tidigt stadium kunnat ha ekonomiska möjligheter att både bygga stenkyrka och att anlita arbetskraft utifrån, måhända just från Växjö domkyrkas byggnadshytta.

Det är, som framgått ovan, troligt att ett ras eller sättningar i kyrkans östparti vid något tillfälle framtvingat en ombyggnad av koret.

Den ovannämnda runinskriften på en av de bevarade granitkvadrarna kan ses som en indikation på att kyrkan ursprungligen byggts för i första hand sockenborna och inte som gårds- eller egenkyrka. Detta intryck förstärks vid betraktande av den rekonstruerade bilden av bebyggelsen vid tiden omkr år 1000. Kyrkans placering framträder som mycket central.

KALVSVIK (1336, Kalfswijk).

SOCKNEN

Natur och näringar. Terrängen jämn och föga kuperad, jordmånen i allmänhet mycket bördig. Inga skogar av större omfattning. Viktigaste vattendrag Åsnen, som med sin mellersta nordspets sträcker sig långt in i socknen, därtill, enligt Rosengren, med riklig tillgång på

myrmalm. Åkerbruk med boskapsskötsel huvudnäring vid senaste sekelskiftet. Spannmålsskörden lämnade vanligtvis överskott.

Sen jä. 3 gravfält av osäker ålder men med sen jä-karaktär, varav 2 i Kalvshaga, ca 2 km väster om kyrkan. Från samma lokal finns också vikingatida lösfynd.

Världsligt frälse. Frännafälle, ca 3,5 km nordväst om kyrkan, sannolikt sätesgård 1483. Andelen frälsejord i socknen år 1545 mellan 20 och 39 %, antalet frälsegårdar vid samma tid 8. Antalet skattegårdar var 14.

Kyrkliga förhållanden. 1577 moderförsamling för Jät.

KYRKAN

Belägenhet. I socknens norra del, i norra delen av Kalvsviks by och strax ö om Kalvsviksfjordens nordspets. Kyrkogården bevarad. Kyrkbyn, vilken existerat som bebyggelseenhet omkr år 1000, var vid medeltidens slut en av häradets storbyar, omfattande 17 gårdar. Rosengren: "Kalfsvik anses vara en af de allra bördigaste byarna i orten."⁸¹

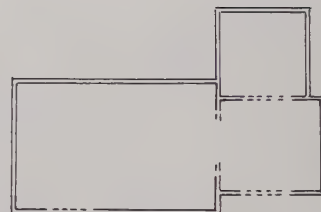
Korkyrka med rak östvägg riven 1855 sedan ny församlingskyrka uppförts 1851-53, ca 300 m öster om den gamla.

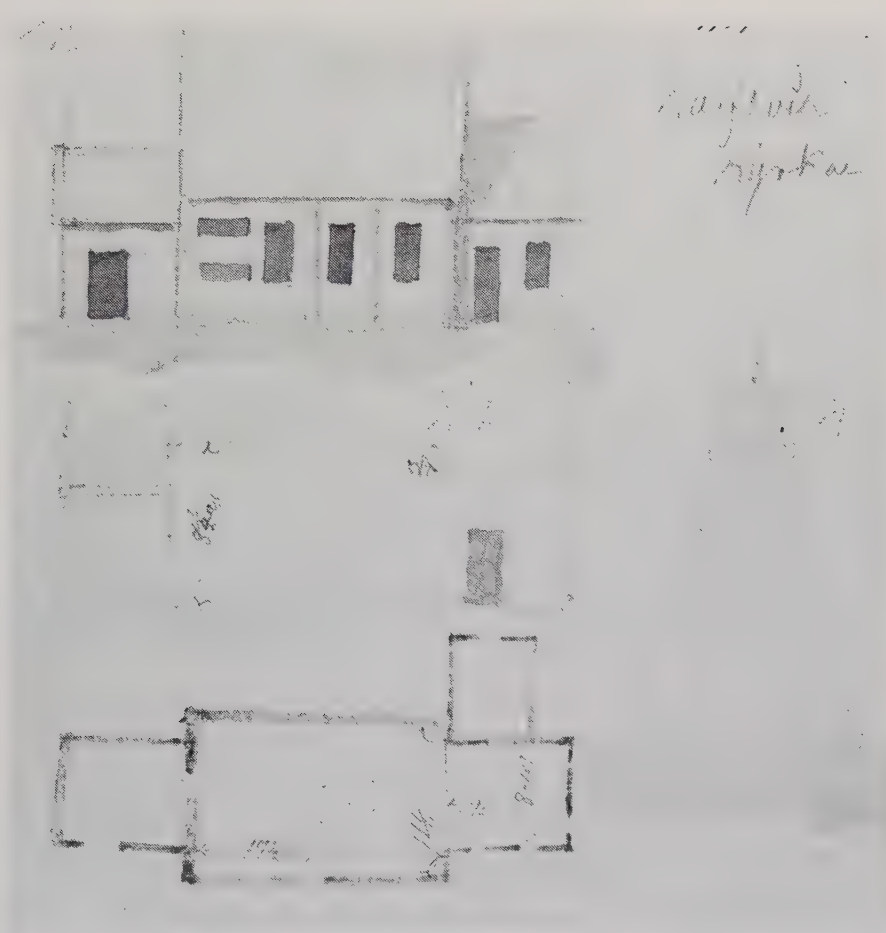
Byggnadsmaterial och -teknik. Långhus och kor uppförda "af moget dock ej synnerligen groft furutimmer med knuthuggning" samt med "fotträd af ek". Vapenhus "af syllade och knuthuggna ekstockar... sakristia... knuthuggen af groft ektimmer"⁸². Härav framgår att kyrkobyggnaden var timrad.

Planform. Långhus och rakslutet kor, möjligtvis ursprunglig sakristia norr om koret. Vapenhus i väster, tidigare söder, sannolikt sekundärt.

Ursprunglig portal i södra vapenhusväggen, smal, rundbågig dörröppning även i södra korväggen. Små, rundbåriga och högt sittande fönsteröppningar, liknande dem i Granhults kyrka (se nedan, Granhult), "mot midten" av norra respektive södra långhusväggarna, två i östra korväggen. Ursprunglig triumfbåge borthuggen före 1849⁸³.

Måttuppgifter. Rogberg, Arch Smol Wex (2:50) och Wieselgren uppger samtliga: längd 25 alnar (14,9 m), bredd 11 1/2 alnar (6,8 m),

Kalvsviks kyrka. Sydfasad, sektion samt plan. N Månsson Mandelgren 1848.

Mandelgrenska samlingen. Folklivsarkivet, Lund.

höjd 8 alnar (4,8 m). Rosengren: längd 14,8 m, bredd 6,8 m, höjd 4,7 m. Enligt Brunius (se not 82, 83) var "Skeppets inre bredd $22 \frac{5}{12}$ fot, längd $34 \frac{2}{3}$ (fot), höjd $16 \frac{1}{6}$ (fot); korets bredd $17 \frac{11}{12}$ (fot), sträckning i vester och öster $17 \frac{7}{12}$ (fot), höjd nära lika med skeppets". Sakristian "håller $15 \frac{1}{2}$ fot i söder och norr samt $15 \frac{1}{6}$ (fot) i vester och öster... $7 \frac{1}{6}$ fot hög". G Byhmer (se not 82) uppger: långhuset 17 alnar (10,1 m) x 11 alnar (6,5 m), koret $8 \frac{1}{4}$ alnar (4,9 m) x 8 alnar (4,8 m) sakristian $7 \frac{1}{2}$ alnar (4,5 m) x $7 \frac{1}{2}$ alnar, invändig höjd $8 \frac{1}{2}$ alnar (5,1 m). Mandelgren (planritning och sek-

tion): långhuset 17 1/2 alnar (10,4 m) x 11 1/4 alnar (6,7 m) (innermått), yttre höjd 8 1/4 alnar (4,9 m), koret 9 alnar (5,3 m) x 8 alnar (4,8 m) (innermått inkl triumfbågsväggen), yttre höjd 3/4 alnar (0,45 m) lägre än långhuset.

Byggnadsdetaljer. Enligt en inskription på östra sidan av "Två bjelkar, hvilka äro lemningar af triumfbågen" skulle kyrkan ha målats 1333, 1665, 1747 och 1815 (Brunius, se not 82, 83). Möjligen är en viss reservation motiverad med avseende på den första tidsangivelsen.

Inventarier. Cuppa från fabeldjursfunt av sandsten.

Sammanställning. Timrad korkyrka med rak östvägg. Långhusets invändiga yta ca 69 m².

Socknen, som i det närmaste bildar en ram kring Åsnens östra nordspets, kan betecknas som medelstor i relation till de övriga socknarna i häradets norra halva, centralbyggsdelen. En stor del av arealen upptas emellertid av vatten, dvs Åsnen. De vikingatida och senmedeltida bebyggelsebilderna uppvisar ungefärligen samma koncentrationer, dvs kring den nordligaste delen av nämnda nordspets, där betingelserna för jordbruk också torde vara de bästa. I övrigt har bebyggelsen, åtminstone i medeltidens slutskede, varit relativt gles, framför allt i söder, vilket innebär att befolkningen ändå inte varit särskilt omfattande i förhållande till socknens yta, något som i sin tur torde vara förklaringen till kyrkans anspråkslösa format. Kyrkans centrala läge i relation till såväl den tidig- som den senmedeltida bebyggelsen indikerar att dess funktion från begynnelsen varit sockenkyrkans.

En senmedeltida sätesgård är känd. I övrigt förefaller inte det världsliga frälsets inflytande ha haft någon större omfattning. Socknen synes ha varit välbärgad, men uppenbarligen har förutsättningar för ett stenkyrkobygge ändå saknats. Skälen kan ha varit flera. Befolkningens numerär har av allt att döma varit liten, kanske har tillräcklig initiativkraft, t ex från frälse- eller stormannahåll, saknats. Möjligt är också att kyrkan uppförts så tidigt under äldre medeltid, att kunskaperna i stenbyggnadsteknik inte hunnit få någon större spridning.

Jäts kyrka från sydost.
Foto O Lindell 1978.

JÄT (1326, parochie Østeryaat, dvs Östra Jät). SvK, vol 173.

Troligen har socknen uppstått genom en sammanslagning av 2 socknar, Östra och Västra Jät. Mycket talar också för att sammanslagningen i så fall skett relativt sent under medeltiden.

SOCKNEN

Natur och näringar. Slättlandskap med relativt bördig jordmån och förhållandevis ringa skogstillgång. Jordbruk i förening med boskapskötsel huvudsakligt näringsfång. Rosengren betecknar spannmåls-skörden som över behovet. Största vattendrag Åsnen, som också utgör sydgräns mot Urshult.

Sen jä. Inga till sen jä säkert daterade lämningar kända, däremot 2 gravfält med fynd från y jä i Östra Jäts by, ca 1,5 km nordväst om den bevarade medeltidskyrkan. Vidare 1 gravfält av obestämbar ålder i Västra Jäts by, 6,5 km nordväst om kyrkan.

Världsligt frälse. Jätsholm (Jatzholm) på den s k Brandsholmen (borgruin av medeltida typ ännu synlig), omnämnt ffg 1354, utgjorde

huvudgård i ett släkten Bielke tillhörigt godscomplex på 15 gårdar, flertalet sannolikt liksom huvudgården belägna i Västra Jät, som vid medeltidens slut omfattade 12 gårdar. Troligtvis fanns på 1420-talet också en sätesgård i Östra Jäts by, dvs i kyrkans omedelbara närhet.

Andelen frälsejord i Jäts socken översteg vid medeltidens slut 60 %. Antalet frälsegårdar var vid samma tid 21. Antalet skattegårdar var 11.

Kyrkliga förhållanden. 1577 omtalas Jät som annex till Kalvsvik. I slutet av medeltiden hörde Jäts församling sannolikt till Väckelsångs pastorat.

KYRKAN

Belägenhet. I Östra Jäts by i socknens sydöstra del, på en liten höjdsträckning vid den gamla landsvägen mellan Växjö och Urshult. Kyrkbyn, vilken existerat som bebyggelseenhet omkr år 1000, omfattade vid medeltidens slut 11 gårdar, 7 skatte, 2 frälse och 2 i sockenkyrkans ägo.

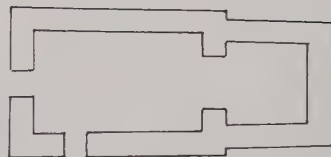
Korkyrka med rak östvägg bevarad. Tack vare ingripande från Vitterhetsakademien undgick den, mot församlingens önskemål, rivning när en ny kyrka uppförts 1908-10, ca 3 km norr om den gamla.

Byggnadsmaterial och -teknik. Naturstensmurverk med relativt jämna skiftgångar och i stort sett genomgående horisontalfogar. Stenarna valda, kluvna och/eller tuktade till i det närmaste rektangulär form och av genomgående stora om än något växlande dimensioner. Hörnkedjor, portal- och fönsteromfattningar av tuktad eller huggen sten (jfr nedan, Byggnadsdetaljer).

Planform. Rektangulärt långhus, lägre och smalare, rakslutet kor, båda något avsmalnande i östlig riktning. Långhuset har två påvisbara, rundbågiga portaler, en i sydväst och en i väster. Nordportal ej urskiljbar. Möjligen kan en portal ha funnits på korets södra sida, vilket emellertid är osäkert.

Vapenhus i väster (tidigare i söder, flyttat 1796) samt sakristia i norr, båda sekundära tillbyggnader samt knuttimrade. Äldre sakristia riven 1733. Byggnadsmaterial och -teknik okända.

Mått (efter uppmätning av J Söderberg 1973). Ytermått: långhuset

*Jäts kyrka, korgavelns insida.
Den generösa fogstrykningen
förtar i viss mån intrycket av
regelbundenhet i murverket.*

Foto förf 1984.

11,3 m x 7,7 (öster) - 8 m (väster), koret 5,7 m x 6,4 (öster) - 6,7 m (väster). Murtjocklek drygt 1 m. Triumfbågsöppningens bredd 2,8 m.

Äldre måttuppgifter. Rogberg och Wieselgren uppger båda: längd 30 alnar (17,8 m), bredd 14 alnar (8,3 m), höjd 10 alnar (5,9 m), vilket torde åsyfta det sammanlagda yttermåttet på långhus och kor, dock i underkant, långhusets yttre bredd samt långhusets sträckmurars yttre höjd. Rosengrens uppgifter, längd 17,8 m, bredd 8,3 m och höjd 6 m torde vara samma mått omräknade till meter.

Måttuppgifterna i Arch Smol Wex (2:50) är delvis förbryllande: längd 30 alnar, ”bred 11 1/2 aln (6,8 m) med bänkar, hög 8 alnar (4,8 m) till takgaflen”. Breddmåttets närmaste motsvarighet i verkligheten är korets största yttre breddmått, höjdmåttet kan möjligen vara ett innermått.

Byggnadsdetaljer. Ursprunglig västportal med troligen ursprunglig dörr med enkla järnbeslag och stocklås, dessutom med en släthuggen, halvcirkelformad tympanonsten. Kantkedjor i samtliga ytterhörn samt huggna portalomfattningar kan skönjas under den utvändiga putsen. Tre huggna stenar från en rundbågig omfattning, troligen fönster, är bevarade. Murat, ursprungligt högaltare.

Svaga konturer av ett i rött och på putsen målat rosettfönsterliknande ornament på korets gavelröste, troligen medeltida. Obetydliga fragment av invändig, uppenbarligen medeltida målningsdekor. Tredubbelt kryssad takstol, långbjälke med undersidan dekorativt konturerad genom konkavsnitt och runda förkroppningar.

Inventarier. En förnämlig samling medeltida träskulptur, varav en madonnabild och en Mikaelsbild är daterade till mitten av 1200-talet. Förvaras på Smålands museum, inv nr L 1030 resp D 29.

En muntlig tradition gör gällande att en kyrka funnits även i Västra Jät. Konkreta bevis saknas emellertid⁸⁴.

Sammanställning. Korkyrka av sten med rak östvägg. Långhusets invändiga yta ca 54 m².

Den nuvarande Jäts socken är till ytan en av de medelstora i häradets norra halva, centralbygdsdelen, medan Västra respektive Östra Jät före den förmodade sammanslagningen hörde till häradets allra minsta. Såväl i Västra som Östra Jät är vikingatida bebyggelseenheter belagda. Den senmedeltida befolkningsbilden överensstämmer i stort med 1000-talets, vilket innebär en orientering mot öster, gällande även den västra sockenhalvan, något som kan ha bidragit till att Östra Jäts kyrka fick bli sockenkyrka också för den sammanslagna socknen. Dessa omständigheter kan även vara en förklaring till kyrkans ringa format, såtillvida att den ursprungligen varit avsedd endast för befolkningen i Östra Jät. Indikationerna på en kyrka i Västra Jät är visserligen svaga, men fullt troliga. Uppgifter finns även ang en kyrkogård i anslutning till Västra Jäts by⁸⁵, vilket i sin tur kan tyda på att den eventuella kyrkan varit en gårdskyrka eller i varje fall uppförd på ett mycket starkt stormannainitiativ.

Beträffande förutsättningar för jordbruk torde Jäts socken vara i viss mån privilegierad tack vare issjöavlagringar.

Det världsliga frälsets inflytande bör under senmedeltiden ha varit betydande i Västra Jät genom sätesgården Jätsholm. Vad Östra Jät beträffar är uppgifterna rörande i socknen besuttna frälsesläkter mera osäkra. Emellertid tyder omständigheten att kyrkan har en ursprunglig västportal, och därtill en mycket omsorgsfullt utformad

sådan, på ett uttalat stormannainitiativ, eventuellt också på att kyrkan uppförts som gårdskyrka, vilket dock inte behöver ha uteslutit dess funktion som sockenkyrka. Sett till dess läge i omedelbar anslutning till den enda för tiden omkr år 1000 säkerställda bebyggelse-enheten i Östra Jät, är båda funktionerna lika tänkbara. Valet av byggnadsmaterial, sten, tyder också på privilegier i någon form.

Kyrkobyggnaden själv erbjuder inga direkta hållpunkter för en exaktare datering. Sett till den allmänt bebyggelsehistoriska utvecklingen i socknen, synes emellertid tiden omkr 1200 rimlig.

URSHULT

Socken omnämnd ffg 1282 som Hwæm. Tidigaste belägget för sockennamnet Urshult härrör från 1358. Det nya namnet har möjligen samband med en delning av Hwaem socken i två (den andra Almundsryd, se nedan), kanske genomförd redan före 1300-talets mitt eller i varje fall före 1420.

SOCKNEN

Natur och näringar. Fruktbar men stenbunden jordmån. Jordbruk med boskapsskötsel huvudnäring under 1700-talet, därnäst fiske (Rogberg). Tidigare skogrikt (Rogberg, Rosengren). Fruktodling av stor betydelse under innevarande sekel, framför allt i norr. Sjörikt. Åsnen, som utgör naturlig nordgräns, viktigaste vattendrag.

Sen jä. Ett numera förstört gravfält av osäker ålder på Borgön i socknens norra del, ej i anslutning till någondera kyrkplatsen (se nedan).

Medeltida borganläggningar, dels på den s k Bosholmen i Åsnen invid Bosgård (se nedan) med lösfynd från 1300-talet, dels på en ö vid Hackekvarn, närmare bestämt en kastellborg med 1300-talsfynd.

Världsligt frälse. Inga sätesgårdar kända. Antalet frälsegårdar uppgick 1545 till 24 och 1 halv, andelen frälsejord var vid samma tid mellan 40 och 59 %. Antalet skattegårdar var 11.

Kyrkliga förhållanden. 1577 moderförsamling för Almundsryd.

Den ovannämnda borganläggningen på Bosholmen var sannolikt biskopsresidens i slutet av 1200-talet (i början av 1300-talet flyttat till

Helgö och vid mitten av samma århundrade till Kronoberg. Jfr ovan, Öjaby). Även ovannämnda Hackekvarn synes ha varit biskopsägt. Därtill var biskopens och domkyrkans godsinnehav i socknen betydande. Vid medeltidens slut innehades 15 gårdar av biskopen och 14 och 2 halva av domkyrkan (inkl prebendegods; jfr ovan, avsnitt 2.3).

Följande anteckning av N M Mandelgren, daterad 1865⁸⁶, förtjänar att citeras: "Fordomdags var socknen glest befolkad vid Skånska gränsen hvarför hemmanen erhöilo här en stor ägovidd, de hafva i sednare tider blifvit klyfda så att befolkningen der är mycket rik, hvilket förorsakar att socknen kommer att delas uti 2ne socknar".

KYRKAN

Belägenhet. Centralt i socknen, vid Åsnens mellersta sydspets, den s k Kyrkviken, på hemmanet Möllekullas ägor, strax söder om nuvarande kyrka. Ingen förhistorisk eller tidigmedeltida bebyggelse känd i grannskapet. Ej heller fanns i medeltidens slutskede någon egentlig kyrkby.

En, eller enligt traditionen två ännu äldre kyrkor låg på Vemboö, vid Bosgården, i socknens norra del, i anslutning till den enda sannolikt omkr år 1000 existerande bebyggelsen i Hwaem socken. Båda kyrkorna skulle ha förstörts vid eldsvådor, första gången "genom den på golfwet lagda halmens itändande Julmorgon ("i 13 Seculo", Arch Smol Wex 2:52) och andra gången genom fienteligt wäld"⁸⁷. Kyrkplatsen på Vemboö, vilken markeras av ett minnesmärke, undersöktes 1955, dock utan nämnvärt resultat⁸⁸.

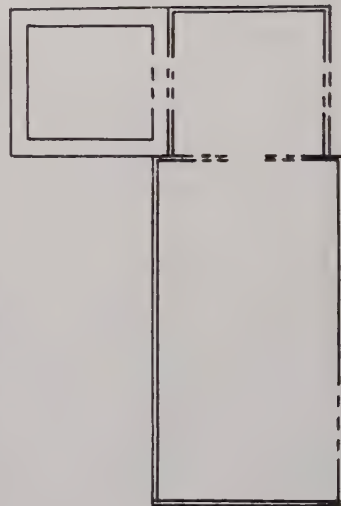
Korkyrka uppförd "senast vid 1300-talets mitt"⁸⁹ och riven år 1810 i samband med uppförandet av nuvarande församlingskyrka.

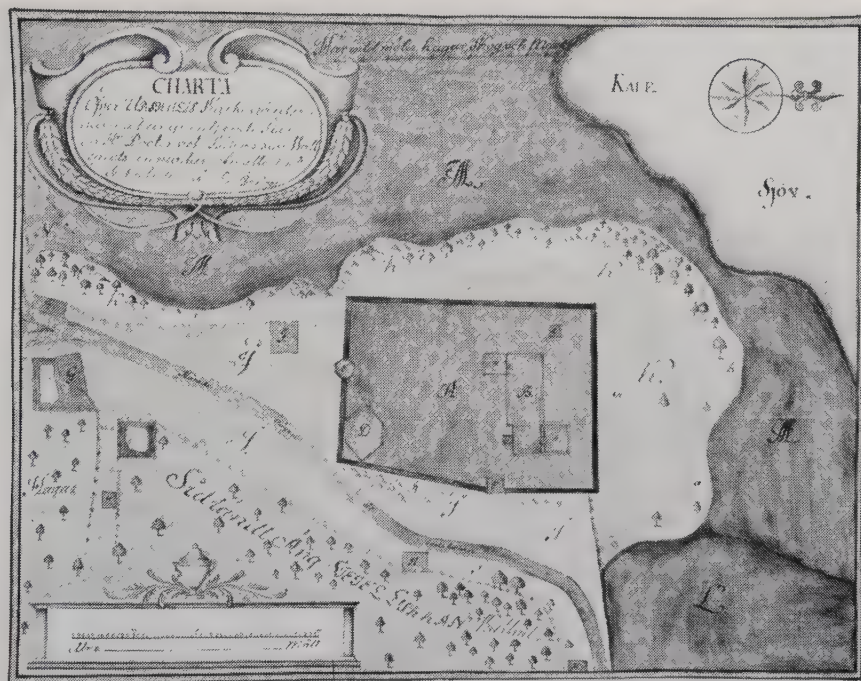
Byggnadsmaterial trä, sakristia av sten (se s 69).

Planform. Rektangulärt långhus och rakslutet kor. Två sydportaler.

Måttuppgifter. Arch Smol Wex (2:52) uppger följande: längd 43 alnar (25,5 m), varav koret 13 alnar (7,7 m), bredd 16 alnar (9,5 m), höjd "till panelet" 14 alnar (8,3 m) "och under 9 alnar (5,3 m) – summa 23 alnar (13,7 m)". Rogberg och Wieselgren uppger båda: längd 43 alnar, bredd 16 alnar, höjd 14 alnar.

Byggnadsdetaljer. Enligt flera källor, bl a Arch Smol Wex (2:51)

Urshults kyrka och kyrkogård.

Karta av C F Kryger 1794. RA.

skall kyrkan ha haft medeltida målningar med motiv ur Sigfridslegenden.

Sammanställning. Korkyrka av trä, sannolikt timrad, med rak östvägg samt med stensakristia. Långhusets invändiga yta kan beräknas till omkr 170 m².

Den odelade Hwaem socken omfattade hela den del av häradet, som är belägen söder om Åsnen och var till ytan inte mycket mindre än hela den norra häradsdelen. Även efter delningen, vilken som ovan nämnts troligen skedde omkr mitten av 1300-talet eller senast i början av 1400-talet, distanserar de båda socknarna, Urshult och Almundsryd, var för sig storleksmässigt avsevärt häradets övriga socknar. Inga belägg för vikingatidsbebyggelse finns i hela Hwaem socken utom möjligen i Urshults nordligaste del, där också den äldsta, eller rättare de äldsta kyrkorna skall ha varit belägna. I slutet av medeltiden hade bebyggelsen nått större omfattning men var

alltjämt i huvudsak koncentrerad till socknens norra del och dominerades av enkelgårdar. Betingelserna för jordbruk är betydligt mindre gynnsamma här än norr om Åsnen. Stenbunden morän är ett dominant inslag i terrängen. Något inflytande från det världsliga frälset via sätesgårdar kan inte påvisas. Däremot var omkring hälften av jorden vid medeltidens slut i frälseägo.

Mycket tyder på att den stora kerkyrkan av trä vid Kyrkviken uppförts i samband med sockendelingen, alltså troligen omkring 1300-talets mitt. Kyrkobyggnadens format synes snarare, i varje fall sett till en tidigmedeltida bebyggelsebild, ha varit relaterad till socknens yta än till dess folkmängd, som emellertid vid tiden för kyrkobygget bör ha varit betydligt större än i medeltidens begynnelse och antagligen fortfarande var stadd i ökning. Måhända byggde man även för framtiden, med fortsatt kolonisation för ögonen. Att kyrkan blev uppförd av trä är knappast förvånande. Socknen synes inte ha åtnjutit några speciella privilegier. Det mera direkta biskopsinflytandet tillhörde antagligen vid tiden för kyrkans byggande ett passerat stadium.

Den stora träkyrkans läge centralt i socknen, utan direkt anslutning till någon speciell bebyggelseenhet (se kartorna, s 73, 75) tyder på en medveten, kollektiv planering för gemensam sockenkyrka.

Däremot bör ha funnits samband mellan de/n äldre kyrkorna/an och borganläggningen, dvs biskopsresidenset, på Bosholme (jfr ovan, Kyrkliga förhållanden).

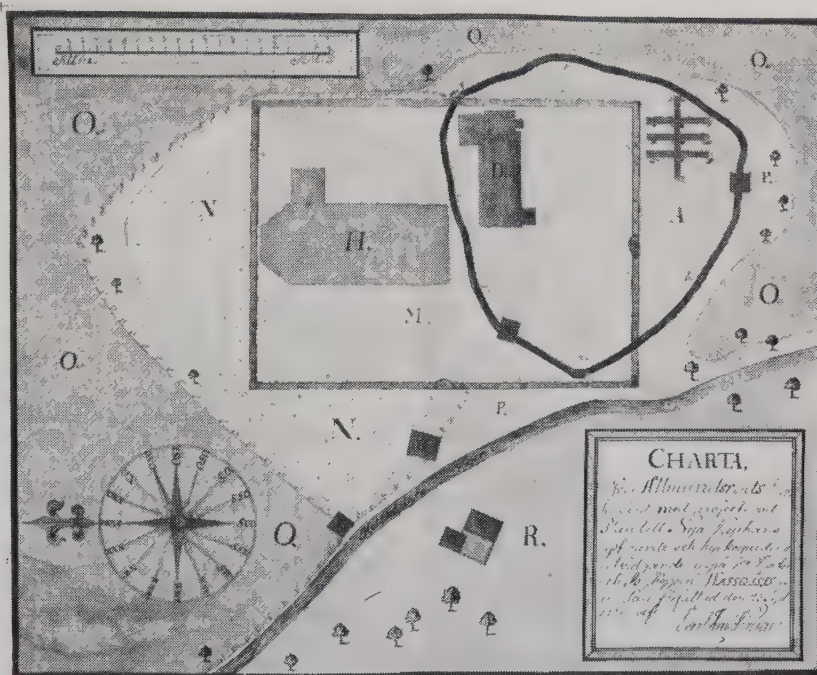
ALMUNDSRYD (1427, Almeseryd).

Socknen bildad genom delning av Vembo eller Hwaem socken före 1420-talet och antagligen redan under 1300-talets förra del eller omkring århundradets mitt (jfr ovan, Urshult). Kallades under 1400- och 1500-talen Nykyrka eller Yttra.

SOCKNEN

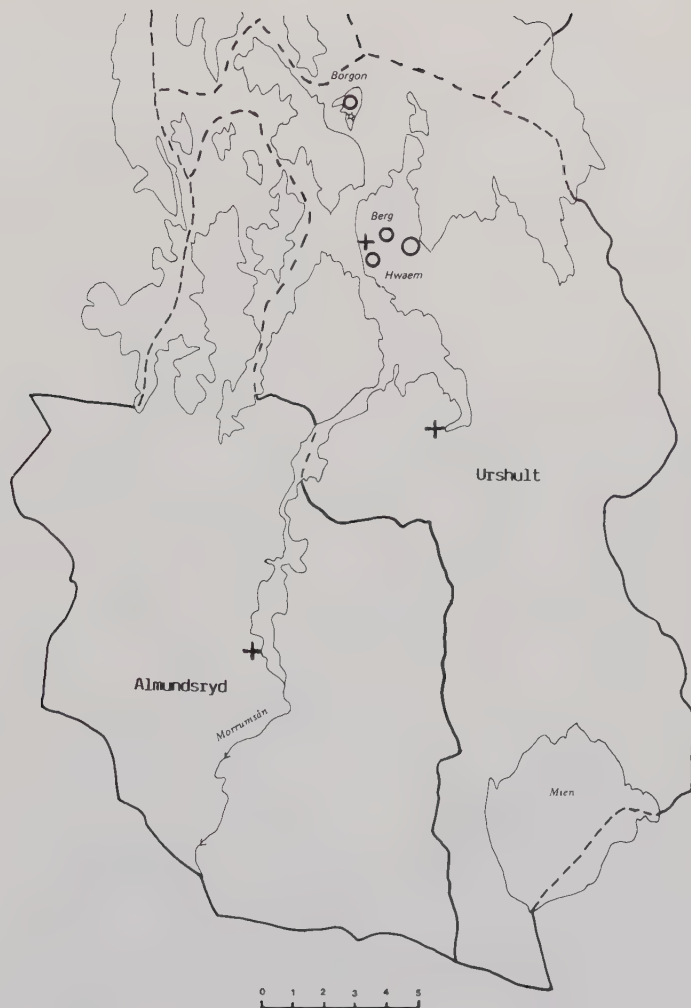
Natur och näringar. Förhållandevís bördig jordmån närmast väster om Mörrumsån, på vissa håll dock mager och sandblandad. Betydande skogar av både barr- och lövträd ännu i slutet av 1800-talet

Karta av C F Kryger 1794. RA.

Sen ja. Inga gravfält kända.

Världsligt frälse. Blidingsholm, ca 7,5 km norr om kyrkan, omtalat 1445 som huvudgård i ett släkten Hjärne tillhörigt godscomplex. Antalet frälsegårdar i socknen var vid medeltidens slut (1545) 31 hela och 5 halva, andelen frälsejord vid samma tid mellan 40 och 59 %. 12

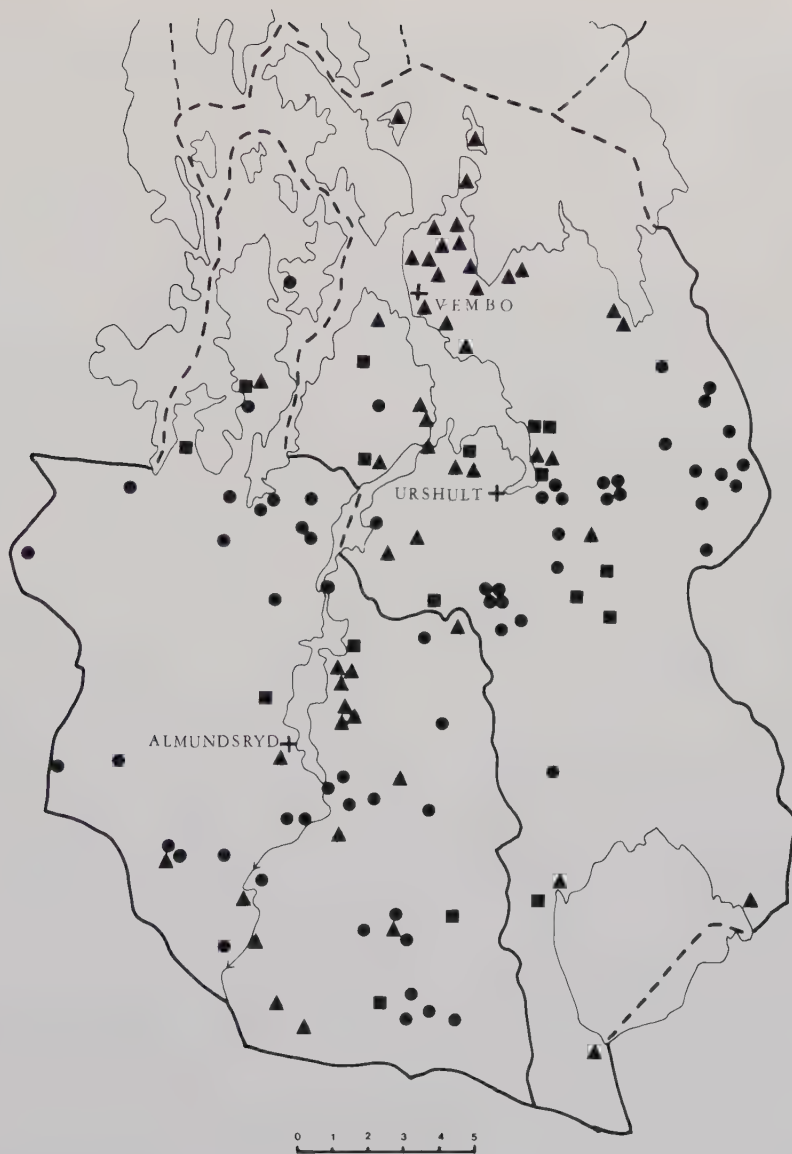

- bebyggelseenheter som existerat omkring år 1000 e. Kr.
- bebyggelseenheter som sannolikt existerat omkring år 1000 e. Kr.
- ✱ järnåldersgravfält ✧ gravfält av osäker ålder

Kinnevalds härad, rekonstruktion av bebyggelsens utbredning omkring år 1000 e. Kr., med de kamerala sockengränserna och de medeltida kyrkorna inlagda.

Efter L-O Larsson, Småländsk bebyggelsehistoria I.

■ skattegårdar ▲ kyrkans gårdar ● frälsegårdar (inkl arv och eget)

Kinnevalds härad, jordeboksgårdar (eller motsvarande) år 1545.

Efter L-O Larsson, Småländsk bebyggelsehistoria I.

gårdar låg under Växjö domkyrka (3 biskopens, 4 domkyrkans, 5 prebende). Antalet skattegårdar var 6.

Kyrkliga förhållanden. Omkr 1577 annex till Urshult.

KYRKAN

Belägenhet. Strax söder om den nuvarande kyrkan, dvs centralt i socknen och öster om nuvarande Ryds tätort, söder om Hönshyltefjorden och strax väster om Mörrumsåns mynning. Inga vikingatida eller tidigmedeltida bebyggelseenheter kända, vare sig i kyrkans närhet eller i socknen som helhet. Liksom i Urshult fanns vid medeltidens slut ingen egentlig kyrkby.

Korkyrka riven 1830 i samband med att ny församlingskyrka uppfördes 1828-31.

Byggnadsmaterial och -teknik. Trä. Av sekundäranvänt virke (i ett uthus till en gård i socknen) framgår att kyrkan varit uppförd i timringsteknik.

Planform. Enligt en avbildning i ett väggfält på Kompersmåla gård⁹⁰ (en kopia, sign Henrik Nordenberg 1924, finns i kyrkan) rektangulär salkyrka. Emellertid finns i RA en "Charta, öfver Allmundsrys Kyrkogård, med projecterad Plan till Nya Kyrkans uppförande..", utförd 1794 av C F Kryger⁹¹, vilken visar också den gamla kyrkans plan med långhus, rakslutet kor, stor sakristia och vapenhus. Denna källa torde vara betydligt mera tillförlitlig (se s 71).

Enligt Arch Smol Wex (2:51) var kyrkan "i förstone byggd mycket liten; och för den skull sedermera 2ne gånger tillökt". Den första av de här åsyftade tillbyggnaderna utgjordes uppenbarligen av ett vapenhus vid västgaveln, vilket revs 1705-06, varvid kyrkan i stället blev "på längden förökt till lika bredd". Nytt vapenhus byggdes samtidigt, vilket tyder på att tillbyggnaden skett åt väster. En ny sakristia hade uppförts under 1600-talet.

Inv 1828 innehåller något annorlunda uppgifter: "Denna kyrka är bygd i Äldre tider ganska liten, för den skull tvenne gr. tillökt, sednare gn för 236 år sedan, då Olavius Olavi var Pastor i Urshult Hvilken äfven Underskref Upsala Mötes Beslut 1593".

Oavsett vad som är korrekt torde kunna dragas den slutsatsen att

kyrkan, trots att den ursprungligen varit förhållandevis stor, byggts till åt väster, eventuellt i flera omgångar. Det på kartan från 1794 avbildade långhuset har onekligen en avsevärd längd, framför allt i förhållande till bredden.

Måttuppgifter. Rogberg och Arch Smol Wex (2:52) uppger båda: längd 42 alnar (24,9 m) - Arch Smol förtydligar "tillika med Choret" - bredd 15 alnar (8,9 m), höjd 22 alnar (13,1 m) "och under panelen 8 1/8 aln (4,8 m)", den sistnämnda uppgiften endast i Arch Smol. Wieselgren och Mandelgren (ser V:VI) redovisar båda i längden 40 alnar (23,8 m), bredden 18 alnar (10,7 m) samt höjden 22 alnar till ryggåsen. Som framgått divergerar måttuppgifterna. Rosengren uppger längden 25 m, bredden 9 m och höjden 12 m, vilket synes vara omräkningar av Rogbergs och Arch Smol:s uppgifter. Samtliga angivelser torde åsyfta den tillbyggda kyrkan. Rogbergs och Arch Smol:s (och Rosengrens) uppgifter överensstämmer bäst med planritningen å ovannämnda karta och synes åsyfta innermått.

Sammanställning. Timrad korkyrka med rak östvägg. Troligen uppförd i samband med ovannämnda sockendelning. Långhusets invändiga, ursprungliga yta obekant. Kyrkan torde emellertid även från början ha varit förhållandevis stor.

Beträffande socknens storlek, förhållanden före och kring delningen samt naturgeografiska betingelser, se ovan Urshult. Bebyggelsen hade i slutet av medeltiden nått en viss spridning, dock med koncentration till socknens östra del och med enkelgårdar som dominerande. I förhållande till hela ytan kan socknen även i medeltidens slutskede, i likhet med flertalet övriga socknar av utmarks- och gränsområdeskaraktär, betecknas som jämförelsevis glest befolkad.

En sätesgård är känd från 1400-talets mitt och i medeltidens slutskede var ca hälften av jorden i det världsliga frälsets ägo.

Betingelserna för kyrkans utformning, med avseende på såväl format som material, torde i hög grad motsvara dem, för vilka redogjorts ovan under Urshult. Detta synes även gälla för kyrkans placering i socknen.

ARINGSÅS (1402, Arisaas).

SOCKNEN

Natur och näringar. Sjörikt område med tämligen bördig jordmån. Relativt stora skogsområden, mad- och kärrmarker. Åkerbruk och boskapsskötsel huvudnäringar vid 1900-talets början, då även spannmålsproduktionen lämnade "ett rätt ansevärt öfverskott till afsalu"⁹².

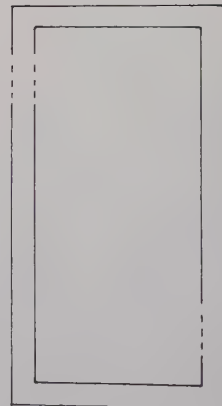
Sen jä. Flera gravfält, varav 2 av sen jä-typ i Spåningslanda och 2 med fynd från vikingatid i Benestad. 1 gravfält av osäker ålder omedelbart öster om kyrkan. Vidare är en korsmärkt runsten placerad vid kyrkogårdsmuren, tidigare i anslutning till åldersmässigt obestämbara stensättningar i kyrkans närhet eller, enligt Rosengren, "på en ättehög nordost om kyrkan" (se not 92). Dess inskrift har tolkats sålunda: "Vignjut reste stenen efter Romund sin fader. Gud hjälpe själen! Åt den värendske bonden högg Åsmund runorna." Ännu en runsten, vilken enligt Rogberg har varit inmurad i kyrkogårdsmuren men som numera är försvunnen, skall ha haft texten: "Åbjörn lät resa stenen efter Toke den frikostige (Toke oniding)"⁹³.

Världsligt frälse. Alvestad omtalas som sätesgård 1422, Ängaholm var under senmedeltiden sätesgård för Ängasläkten. Ingendera ligger i kyrkans omedelbara närhet. Antalet frälsegårdar var vid medeltidens slut 16, andelen frälsejord vid samma tid mellan 40 och 59 %. Antalet skattegårdar var 19.

Kyrkliga förhållanden. Omkr 1540 annexförsamling till Lekaryd.

KYRKAN

Belägenhet. I socknens norra del, i västra delen av Aringsås by, strax öster om Lekarydsåns utlopp i sjön Salens nordspets. Kyrkbyn, vilken existerat som bebyggelseenhet omkr år 1000, var vid medeltidens slut en av häradets storbyar, omfattande 10 gårdar. Aringsås var dessutom tingsplats under senmedeltiden⁹⁴.

Aringsås kyrka.

SM:s arkiv.

Salkyrka bevarad och alltjämt fungerande som församlingskyrka.

Byggnadsmaterial och -teknik. Vald och kluven marksten i stora och oregelbundna format och även oregelbundna skift. Skolning av mindre sten och flis. Västgaveln sekundärt påmurad med tegel.

Planform. Ursprungligen rektangulär salkyrka utan yttre kormarkering. Ursprunglig sydportal i långhusets västra del, ursprungligt stickbågigt fönster i västgaveln (nu dolt av vapenhuset). Omständigheten att nuvarande ingången till sakristian (uppförd på 1790-talet, se nedan) synes vara en förminskad äldre öppning, kan tyda på att nuvarande sakristia föregåtts av en äldre och möjligen ursprunglig, sannolikt av trä.

Kor tillbyggt 1746, vilket ger kyrkan ett "romanskt" utseende, vapenhus 1747 och nuvarande sakristia 1792⁹⁵.

Mått (enligt uppmätning av P Boberg 1928). Ytermått: långhuset 20,9 (norr)-21,0 m (söder) x 11,0 (öster)-11,1 m (väster), murtjocklek 1,2 m.

Äldre måttuppgifter. Rogberg anger längdmåttet till 43 3/8 alnar (25,8 m) och breddmåttet till 14 alnar (8,3 m), Wieselgren och

Mandelgren (ser V:VI) 43 alnar (25,5 m) respektive 14 alnar, vilka angivelser torde avse långhusets och det tillbyggda korets sammanlagda innermått samt långhusets inre breddmått. Arch Smol Wex (12:688, 1758): "innan till lång 32 alnar (19,0 m), bred 14 alnar, hög 10 alnar (5,9 m)", vilket åsyftar endast långhuset, dvs salkyrkan, liksom Rosengrens längdmått 18 m respektive breddmått 8,6 m. Brandförsäkringsverket, akt 27422: "mittskeppets" längd 68 1/2 fot, bredd 36 fot, höjd 19 1/2 fot, korets längd 22 1/2 fot, bredd 27 fot, höjd 16 fot, murtjocklek 4,3 fot.

Arch Smol Wex (se ovan): Lekaryds och Aringsås kyrkor "äro bägge här i gamla tider wäl anlagda både till längd och bredd efter socknarnas storlek".

Byggnadsdetaljer. Invändig målningsutsmyckning av renässanskaraktär.

Inventarier. Fot till sandstensdopfont av fabeldjurstyp.

Äldre kyrkor. I samband med restaurering 1928 återfanns under den nuvarande kyrkans golv en del virke av ek och furu, vilket genom dendrokronologisk analys daterats till 1116. Virket synes först ha ingått i en stavkyrkobyggnad och sedan fått sekundäranvändning i en laxknutad timmerkyrka. Målningsrester på ett bjälkfragment har på konsthistoriska grunder daterats till senare delen av 1200-talet⁹⁶, vilket möjligen kan vara tiden för timmerkyrkans uppförande. Beträffande träkyrkokornas dimensioner kan inga konkreta slutsatser dragas.

Sammanställning. Salkyrka av sten, invändig yta ca 160 m².

Ytmässigt hör socknen till de mindre om än inte de allra minsta inom häradet. Den är belägen i häradets och även i Värends centralbygd och har redan före medeltiden, under vikingatid, varit jämförelsevis tätt befolkad, i synnerhet kring sjön Salen, invid vilken även kyrkan är belägen. Jordmånens jämförelsevis lättbrukade beskaffenhet torde ha inneburit goda förutsättningar för jordbruk, vilket i sin tur bör ha kunnat ge befolkningen god bärning.

Det världsliga frälset synes i slutet av medeltiden ha haft ett visst inflytande genom främst två sätesgårdar och därtill ca hälften av jorden i frälseägo.

Det låter sig idag inte avgöras hur stor del av kyrkorummet, som ursprungligen stått till församlingens disposition och hur mycket, som varit avdelat till korutrymme. Men sannolikt kan kyrkan, som torde vara senmedeltida, betraktas som väl anpassad till socknens folkmängd i medeltidens slutskede. Möjligen finns ett samband mellan befintligheten av två sätesgårdar och omständigheten att kyrkan byggdes av sten.

Beträffande spår av äldre kyrkor, se ovan. Som framgått saknas möjligheter till konkreta slutsatser ang dessas dimensioner och utformning.

Under förutsättning att de äldre kyrkorna legat på samma plats som den nuvarande, vilket är troligt, framträder kyrkplatsens läge i förhållande till den tidigaste medeltidens bebyggelse som relativt central. Emellertid indikerar inskriptionen på den bevarade runstenen (se ovan, Sen jä) ett stormannainflytande (jfr nedan, s 244, betydelsen av ordet bonde) i tidigaste medeltid. Icke osannolikt kan detta ha varit avgörande för såväl uppförandet som placeringen av stavkyrkan, som mycket väl kan ha hört samman med en enda gård eller bebyggelseenhet. Platskontinuitetens betydelse kan sedan i sin tur ha avgjort de båda följande kyrkornas lokalisering till samma plats, vilken dessutom var väl lämpad för en sockenkyrka.

LEKARYD (1422, Lækaryd).

SOCKNEN

Natur och näringar. Förhållandevis bördig jordbruksbygd. Största vattendrag Dansjön, hörande till Mörrumsåns vattenområde. Inga skogsområden av betydelse. Åkerbruk och boskapsskötsel huvudnäringar vid 1900-talets början, då även spannmålssköörden lämnade ett betydligt överskott (Rosengren).

Sen jä. 2 gravfält av sen jä-typ i Dansjö respektive Hjärtanäs, i sistnämnda by även 1 gravfält av osäker ålder. Intetdera ligger i kyrkans omedelbara närhet.

Världsligt frälse. Som sätesgårdar omtalas Dansjö 1465-86 och Gemmatorp under förra hälften av 1400-talet. Vidare var Hjärtanäs möjligen sätesgård vid 1300-talets slut. Ingendera är belägen i närma-

re anslutning till kyrkan (jfr ovan, Sen jä). Antalet frälsegårdar var vid medeltidens slut (1545) 17, andelen frälsejord vid samma tid mellan 40 och 59 %. Antalet skattegårdar var 12 och 1 ödejord.

Kyrkliga förhållanden. Omkr 1540 moderförsamling för Aringsås.

KYRKAN

Belägenhet. På en höjdsträckning i Lekaryds by, i socknens södra del, strax öster om Lekarydsån. Kyrkbyn, vilken sannolikt existerat som bebyggelseenhet omkr år 1000, omfattade vid medeltidens slut 9 gårdar och utgjorde därmed en av häradets storbyar.

Salkyrka bevarad och alltjämt fungerande som församlingskyrka.

Byggnadsmaterial och -teknik. Oregelbundet naturstensmurverk. Vald och kliven sten av växlande format och dimensioner.

Planform. Rektangulär salkyrka utan yttre kormarkering. Ursprunglig portal i sydöst.

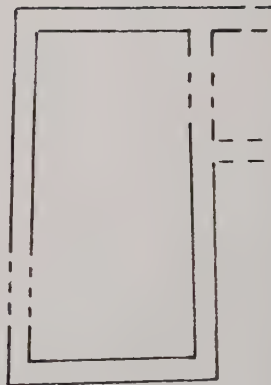
Sakristia i norr och vapenhus i väster sekundära. Äldre sakristia och vapenhus omtalade under 1700-talet⁹⁷. Murförtagningar i kyrkans yttre nordöstra hörn tyder på att den äldre sakristian varit ursprunglig.

Mått (enligt uppmätning av C-G Forsberg 1961). Yttermått: 19,4 (norr)-19,7 m (söder) x 10,3 (öster)-11,0 m (väster). Murtjocklek ca 1,2 m.

Äldre måttuppgifter. Arch Smol Wex (12:688, 1758) uppger följande mått "inom murarna": längd "wäl 30 alnar" (17,8 m), bredd 14 alnar (8,3 m), höjd 9 alnar (5,3 m), vilket i stort stämmer överens med de ovan angivna måttuppgifterna. Rogberg och Wieselgren anger båda för längd respektive bredd 30 alnar och 14 alnar, Rosengren 17,5 m och 8 m, vilket också torde åsyfta innermått. Brandförsäkringsverkets akt 32918: längd 20 m, bredd 10,4 m, murhöjd 5,5 m, murtjocklek 1,3 m, dvs inte helt exakta yttermått. Å andra sidan är byggnaden som framgått, ej helt regelbundet rektangulär.

Betr kommentar i Arch Smol Wex till kyrkans storlek, se Aringsås.

Byggnadsdetaljer. Grund till stenaltare i korpartiet funnen i samband med arkeologisk undersökning 1961⁹⁸.

Inventarier. Mandelgren, ser V:VI, omtalar ”en vacker dopfont från 1300-talet”, om vilken emellertid ytterligare uppgifter saknas.

Fynden från undersökningen 1961 (se ovan) omfattade ett antal mynt, av vilka det äldsta, daterat till 1200-talets mitt, återfanns i kyrkans nordöstra del, strax väster om ingången till sakristian. Mynt från 1300-talet återfanns i byggnadens södra del, ungefär mittemellan öst- och västmurarna.

Äldre kyrka. Ett diffust brandlager utmed södra grundmuren omnämns i en tidningsartikel 1961-02-16 ang ovannämnda undersökning (se not 98). Jfr även ovan, redogörelsen för myntfynd vid samma tillfälle.

En tradition vill göra gällande att den nuvarande kyrkan uppförts först under 1600-talet⁹⁹. Ingen av de äldre källorna innehåller emellertid något sådant påstående.

Sammanställning. Salkyrka av sten, invändig yta omkr 143 m².

Till ytan är socknen obetydligt mindre än Aringsås. Även Lekaryd hör till Allbo härads och tillika Värends centralbygd med påtagliga spår av vikingatidsbebyggelse. De förhållandevis goda möjligheterna till bärgning genom jordbruk torde ha tillfört socknen en i relation till ytan tämligen omfattande befolkning, särskilt utefter Lekarydsån, i vars närhet även kyrkan är belägen. Den jämförelsevis ringa skogstillgången kan möjligen ha varit en integrerande faktor i valet mellan sten och trä som byggnadsmaterial till kyrkan.

Också vad beträffar det världsliga frälsets inflytande i slutet av medeltiden överensstämmer förhållandena med dem i grannsocknen Aringsås – två, eventuellt tre sätesgårdar och ungefär hälften av jorden i det världsliga frälsets ägo. Alltså synes även förutsättningarna för ett stenkyrkobygge, i varje fall i medeltidens slutskede, ha varit i stort sett desamma som i Aringsås.

Oavsett kyrkans ålder – mest troligt är emellertid att dess ursprung är senmedeltida, då ingen av de äldre källorna antyder en senare byggnadstid – torde den ha haft en föregångare, sannolikt en träkyrka. Under förutsättning att denna haft samma placering som den nuvarande, vilket bl a ovannämnda myntfynd synes verifiera, tyder dess jämförelsevis centrala läge i förhållande till den tidigmedeltida

bebyggelsen på att den även från början avsedda funktionen varit sockenkyrkans. Möjligen kan initiativet till kyrkobygget ha varit att söka i den antagligen omkr år 1000 existerande bebyggelseenhet, som senare blev till kyrkby.

Även i förhållande till den senmedeltida bebyggelsen synes kyrkans läge relativt centralt.

HJORTSBERGA (1287, ecclesie de Hiorzbyrghom).

SOCKNEN

Natur och näringar. Enligt Rosengrens beskrivning är "Trakten ... en af de vildaste ödemarker i Småland"¹⁰⁰. Samme sagesman betecknar åkerjorden som stebunden och av växlande bördighet, mossarna som vidsträckta och skogarna som förstörda av alltför flitig avverkning. Åkerbruk med boskapsskötsel emellertid huvudnäring i början av 1900-talet. Inga större vattendrag, dock ett flertal vattenfall, vid vilka kvarnar varit anlagda (Rosengren).

Sen jä. 1 gravfält med fynd från sen jä i Forsa, vidare 2 gravfält samt 1 runsten i Transjö. Stenens inskription lyder: "Göt satte denna sten efter Kjell sin son. Han var minst bland män en niding. I England slöt han sina dagar"¹⁰¹. Ingendera lokalen i kyrkans närhet.

Världsligt frälse. Mo, närmare 4 km sydväst om kyrkan, omtalas som sätesgård 1410. Antalet frälsegårdar var vid medeltidens slut (1545) 7, andelen frälsejord vid samma tid mellan 20 och 39 %. Antalet skattegårdar var 22 samt 2 nybyggen.

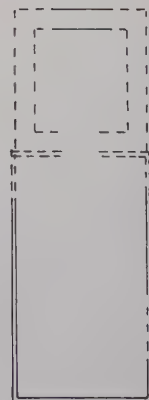
Kyrkliga förhållanden. Omkr 1540 annex till Kvenneberga.

KYRKAN

Belägenhet. På samma plats som nuvarande kyrka, dvs på en höjdsträckning nordöst om nuvarande Hjortsberga samhälle, i socknens östra del, dock förhållandevis centralt. Ingen jä-bosättning konstaterad i kyrkans omedelbara närhet, ej heller fanns vid medeltidens slut någon egentlig kyrkby.

Korkyrka riven i samband med att ny församlingskyrka uppfördes 1838-39.

Byggnadsmaterial. Långhus av trä kor av sten¹⁰².

Planform. Rektangulärt långhus, troligtvis rakslutet kor. Eventuellt har koret varit sekundärt och ersatt ett ursprungligt träkor. Det är i så fall troligt att stenkoret varit relativt stort (jfr nedan, Stenbrohult).

Måttuppgifter. Rogberg, Arch Smol Wex (12:682, 1759) och Wieselgren anger längden till 34 1/2 alnar (20,5 m), bredden till 12 alnar (7,1 m), den förstnämnda källan även höjden till 5 1/2 alnar (3,3 m). Enligt Rosengren var längden 19,6 m och bredden 7 m, vilket inte helt stämmer överens med de ovannämnda alnmåtten. Möjligen kan differensen bero på att alnmåtten avser yttermått och m-måtten innermått. R Blomqvist uppger längden till 31 1/2 alnar¹⁰³, vilket emellertid bör vara en felskrivning eller ett feltryck, eftersom hans källor är identiska med de ovan nämnda. Det något varierande längdmåttet avser sannolikt den totala längden för långhuset och koret. Det är mindre troligt att långhuset haft proportionerna omkr 1/3, försåvitt det icke varit utbyggt.

Inventarier. Triumfkrucifix av senromansk typ.

Sammanställning. Kyrkobyggnad med långhus av trä och kor av sten, vilket sannolikt var rakslutet och möjligtvis sekundärt. Långhusets invändiga yta kan med stor reservation uppskattas till omkr 85 m².

Ytmässigt hör socknen till häradets medelstora. Den gränsar i väster mot Finnveden och ingår därmed i ett gränsområde (dvs mot Finnveden och Skåne), vilket karaktäriseras av oländig, stenbunden terräng samt omfattande myr- och mossmarker. Förutsättningarna för jordbruk och därigenom tillfredsställande bärgning för befolkningen synes i huvudsak koncentrerade till socknens östra del, vilken är orienterad mot centralbygden, något som också återspeglas i den senmedeltida bebyggelsebilden. I öster har även de kända spåren av jä-bebyggelse återfunnits, där uppfördes kyrkan och där var även den enda kända medeltida sätesgården belägen.

I den mån det världsliga frälsets inflytande varit relaterat till gods-innehavens omfattning, kan detta i varje fall i medeltidens slutskede, då Mos funktion som sätesgård dessutom synes ha upphört, inte ha varit särskilt dominerande, knappast heller under tidigare medeltid.

Kyrkans troligen relativt blygsamma format (ovannämnda ytmått är, som framgått, behäftat med stor osäkerhet) har antagligen stått i relation till socknens folkmängd vid tiden för kyrkans byggande. I betraktande av socknens befolkningshistoriska utveckling och dess redan förhistoriska orientering mot centralbygden, kan kyrkan förmodas ha blivit uppförd i en jämförelsevis tidig del av äldre medeltid. Det är tänkbart att socknens ekonomiska möjligheter först inte tillåtit mer än en anspråkslös träkyrka, vars kor senare sekundärt ersattes med ett stenkör, eventuellt initierat av någon representant för det världsliga frälset. Möjligen finns ett tidsmässigt samband mellan stenkoret och det bevarade, till senromansk tid daterade triumfkrucifixet¹⁰⁴. Men det kan också tänkas att man på grund av begränsade tillgångar redan från början prioriterat kordelen som varande viktig, medan långhuset fick komma i andra hand.

Kyrkans centrala läge i förhållande till den rekonstruerade tidig-medeltida bebyggelsen tyder på ett kollektivt initiativ bakom dess byggande och även på att dess ursprungliga funktion varit sockenkyrkans.

KVENNEBERGA (1273, ecclesie Quænabiærghum).

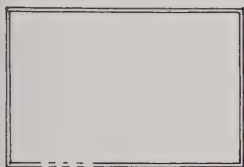
SOCKNEN

Natur och näringar. Kuperad och stenbunden terräng, långsträckta sandåsar, inga vattendrag av större betydelse. "Trakten... en av de vildaste ödemarker i Småland" (jfr ovan, Hjortsberga). Skogarna skövlade av alltför flitig avverkning. Åkerjorden inte speciellt bördig, likväl var åkerbruk med boskapsskötsel huvudnäring i början av innevarande sekel (Rosengren).

Sen jä. 2 gravfält i Uråsa, 1 å 2 km nordöst om kyrkan. Vidare 1 gravfält och 1 domarring, båda av osäker ålder, i Skölstad, ca 1 km sydväst om kyrkan.

Världsligt frälse. Skölstad, ca 1 km sydöst om kyrkan (jfr ovan, Sen jä), möjligen sätesgård 1386. Antalet frälsegårdar i socknen var vid medeltidens slut (1545) 14, andelen frälsejord vid samma tid över 60 %. Antalet skattegårdar var 4.

Kyrkliga förhållanden. Omkr 1540 moderförsamling för Hjortsberga.

KYRKAN

Belägenhet. På en svag södersluttning i socknens östra del, strax nordöst om Sköldstads by och ungefär mitt emellan två bebyggelseenheter, vilka existerat omkr år 1000. Ingen egentlig kyrkby fanns vid medeltidens slut. På kyrkogården, som är bevarad, uppfördes 1982-83 ett kapell.

Kyrka, antagligen av salkyrkotyp, riven i samband med att ny församlingskyrka, gemensam för Kvenneberga och Hjortsberga, uppfördes 1838-39.

Byggnadsmaterial trä. Kraftig grundmur, sekundärt i kalkbruk.

Planform osäker, dock finns indikationer på rektangulär salkyrkoform. Se nedan, Måttuppgifter.

Måttuppgifter. Rogberg anger längden till 20 alnar (11,9 m) och bredden till 13 1/2 alnar (8,0 m), Arch Smol Wex (12:682, 1759) samma mått och kompletterar med höjdmåttet 5 1/2 alnar (3,3 m). Wieselgren uppger breddmåttet 13 alnar (7,7 m), i övrigt samma uppgifter. Rosengren räknar om till längd 11,9 m, bredd 8 m.

En arkeologisk undersökning 1980 gav vid handen att dessa mått åsyftar en rektangulär byggnadsdel, vars starkt raserade grundmurar kunde konstateras till hela sin utsträckning och vars ungefärliga yttermått utefter grundmuren uppmättes till 14 m x 8 m. Ovisshet råder, huruvida kyrkan haft kor eller ej. En eventuell grundmur till ett kors södervägg kunde följas ca 2 m i östlig riktning. Längre än så kunde inte grävningen fortsättas. Några spår av en motsvarande nordmur återfanns ej¹⁰⁵. En anmärkning hos Wieselgren bör beaktas: "En mur wid Ö. gaflen sades ha varit början till en stenkyrka, men hwars byggnad öfwer gifwits"¹⁰⁶. Detta kan tyda på att kyrkan haft salkyrkoform, och att man vid något tillfälle haft för avsikt att förse den med ett stenkors eller bygga om den helt (jfr nedan, Sammanställning). Å andra sidan talar Rogberg om målning av "stolrum och Choret". Emellertid torde även salkyrkorna ha haft någon form av kormarkering invändigt. Rogberg omnämnder också "en sol öfwer

Altaret och Christi Crucifix midt i kyrkan''¹⁰⁷. Det är inte otänkbart att nämnda krucifix bl a markerat avgränsningen mellan kor och långhus.

Sammanställning. Kyrkobyggnad av trä, sannolikt timrad och troligast av salkyrkoform. Den invändiga ytan kan uppskattas till omkr 95 m².

Socknen hör vad ytan beträffar till häradets mindre. De bästa förutsättningarna för jordbruk och bärgning för befolkningen synes koncentrerade till socknens östra del, gränsande till det mera centralt belägna Lekaryd. Följdriktigt finner man i öster de kända fornlämningsarna från sen jä, kyrkan, den enda (och något osäkra) medeltida sätesgården samt även den huvudsakliga delen av den senmedeltida bosättningen, medan socknens västra del till följd av de topografiska förhållandena uppenbarligen har varit glest befolkad, såväl under tidig som sen medeltid.

Andelen frälsejord i socknen var vid medeltidens slut störst i häradet, däremot framstår det världsliga frälsets personliga representation i socknen som något osäker (jfr ovan, Världsligt frälse).

Att Kvenneberga kyrka byggdes mindre än salkyrkorna i t ex Aringsås och Lekaryd är naturligt med hänsyn till socknens mindre areal och befolkning. Förutsättningar för ett stenkyrkobygge har alltså saknats. Emellertid kan den för en träbyggnad kraftiga grundmuren (se ovan, Byggnadsmaterial) möjligen tolkas så, att man redan från början avsett att med tiden bygga en stenkyrka. Eventuellt har en sådan också påbörjats (se ovan, Måttuppgifter; jfr även nedan, Älghult). Tidpunkten för denna, enligt vad det synes, inledda men aldrig slutförda ombyggnad är dock obekant.

Som sannolikt senmedeltida salkyrka bör Kvenneberga kyrka ha haft en föregångare, vilken, får man förmoda, också har varit en träkyrka. Om man förutsätter att kyrkplatsen inte flyttats, var dess läge i förhållande till den tidigmedeltida bebyggelsen central, och även i stort sett till den senmedeltida. Sannolikt måste platskontinuiteten tillmätas betydelse, och troligen har det första kyrkobygget varit sockenbefolkningens gemensamma angelägenhet.

MISTELÅS (1419, Mistila).

SOCKNEN

Natur och näringar. Kuperad terräng. Skogs- och mossmarker men också förhållandevis bördig jordmån. Inga vattendrag av större betydelse. Åkerbruk med boskapsskötsel huvudnäring i början av innevarande sekel.

Sen jä. Inga säkra lämningar, däremot 3 gravfält av osäker ålders- typ, intetdera dock i kyrkans närhet.

Ett stort skattfynd med mynt och föremål, troligen nedgrävt på 1000-talet, påträffat vid Kexås¹⁰⁸, ca 3,5 km nordöst om kyrkan.

Världsligt frälse. Tagel, ca 3 km norr om kyrkan, omtalas som sätesgård 1393. Vid medeltidens slut (1545) fanns 1 frälsegård i socknen och andelen frälsejord var vid samma tid mellan 20 och 39 %. Antalet skattegårdar var 17 och 1 halv.

Kyrkliga förhållanden. Omkr 1540 annex till Slätthög.

KYRKAN

Belägenhet. Med största sannolikhet på samma plats som den nuvarande kyrkan, dvs på en höjdsträckning i nuvarande Mistelås by i socknens södra del. Fynd av medeltida mynt (bl a Erik Plogpenning, 1241-1250, Roskilde, och Erik Glipping, 1259-1286, Lund) under nuvarande kyrkans golv i samband med restaurering 1937¹⁰⁹, torde kunna gälla som bevis. Ingen vikingatida eller tidigmedeltida bebyggelse är känd i kyrkans närhet, ej heller fanns vid medeltidens slut någon egentlig kyrkby.

En tradition, meddelad av kyrkoherde Lars Tursenius i Slätthög till Växjö domkapitel 1718, gör gällande att kyrkan, som då skall ha varit mycket förfallen, från begynnelsen varit ett "kapell" i en annan socken (Rydaholm enl bl a Rosengren) och att den för "över 212 år sedan" skänkts och flyttats till Mistelås¹¹⁰. Ovannämnda myntfynd indikerar att nämnda flyttning i så fall måste ha skett avsevärt mycket tidigare än 1506 eller att en ännu äldre kyrka funnits på samma plats.

Kyrka, enl uppgift¹¹¹*korkyrka* nedbrunnen 1719. Nuvarande församlingskyrka uppförd 1723.

Byggnadsmaterial trä.

Måttuppgifter saknas.

Sammanställning. Träkyrka, enligt uppgift korkyrka, storlek okänd.

Socknen, som hör till häradets mindre, ligger inom gränsområdet mot Finnveden men synes ändå, trots sin kuperade terräng, ha vissa förutsättningar för jordbruk. Den har varit bebodd även under förhistorisk tid och omkr år 1000 i avsevärt större omfattning än Värends västra gränsområde i övrigt. Utmarkskaraktären förefaller inte heller lika utpräglad som i övriga gränssocknar. Möjligen kan anledningen vara att söka i den vikingatida Mistelåsbebyggelsens orientering snarare mot Östbo härad än mot den värendska centralbygden. Måhända är värendska förhållanden inte fullt tillämpliga på Mistelås. I medeltidens slutskede dominerade bybebyggelsen över enkel- och dubbelgårdarna. Även i detta avseende skiljer sig Mistelås från de övriga västgränssocknarna, om man bortser från Hjortsbergas östra halva (jfr ovan).

Det världsliga frälsets inflytande förefaller åtminstone inte i slutet av medeltiden ha varit av någon större omfattning, då Tagels funktion som sätesgård vid den tiden synes ha upphört.

De knapphändiga kunskaperna ang själva kyrkan omöjliggör slutsatser beträffande samband mellan dess utformning och socknens sociala, ekonomiska och topografiska struktur och bebyggelsehistoriska utveckling. Kyrkans centrala läge i förhållande till den tidigmedeltida bebyggelsen tyder emellertid på kollektiv planering och sockenkyrkofunktionen som den primära.

SLÄTTHÖG (1270, Slætu).

SOCKNEN

Natur och näringar. Kuperad terräng, jordmånen tämligen bördig men stenbunden och magrare i socknens norra del än i övrigt. Rikedom på sjöar. Enligt Rogberg tidigare skogrikt. Boskapsskötsel huvudnäring under 1700-talet, vid senaste sekelskiftet åkerbruk i förening med boskapsskötsel. Dock sköttes ej jordbruket "med den kraft och insikt, som det borde"¹¹².

Sen jä. 3 gravfält av sen jä-typ och 1 av obestämbär ålder i Hössjö by, 1 á 2 km söder om Slätthögs by och kyrkan. Lösfynd av sen jä-typ i Berg och Klasentorp, drygt 1 km nordväst respektive norr om kyrkan.

Världsligt frälse. Inga medeltida sätesgårdar kända. Antalet frälsegårdar uppgick 1545 till 10, andelen frälsejord var vid samma tid mellan 20 och 39 %. Antalet skattegårdar var 34 och 1 halv.

Kyrkliga förhållanden. Omkr 1540 moderförsamling för Mistelås.

KYRKAN

Belägenhet. I nuvarande Slätthögs by, "helt nära den nuvarande" kyrkan (se not 112), i socknens sydöstra del, dvs den del som synes ha varit bebyggd omkr år 1000, dock inte i anslutning till någon speciell bebyggelseenhet. Ej heller fanns i medeltidens slutskede någon egentlig kyrkby.

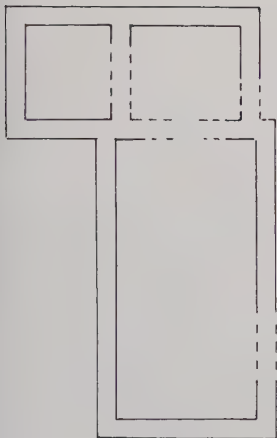
Kyrka, sannolikt *korkyrka* riven. Ny församlingskyrka uppförd 1841-42.

Byggnadsmaterial sten.

Planform. Enligt avbildning på pastorsämbetets sigill 1833 långhus och rakslutet kor¹¹³. Vidare nämns "Choret" i Arch Smol Wex (12:696) samt i inv 1829. Sigillbilden visar långhuset med sydportal och vapenhus samt även koret med sydportal. Att långhuset även haft nordportal framgår av Arch Smol Wex, likaså att en sakristia funnits.

Ett västtorn av trä uppfördes 1746 (Arch Smol Wex, Rogberg). Detta torn ersatte ett äldre med samma placering, antagligen också ett trätorn. På Hans Ruuths (se not 77) häradskarta 1660 avbildas nämligen Slätthögs kyrka med västtorn och i Samuel Rogbergs "Anteckningar till Wexiö stifts Herdaminne och Kyrkobeskrifning" omtalas att "...thet gamla odugliga tornet, hwilket stod hvid wästra gafwelen af kyrkian" var "nedtagit ...ett nytt i thess ställe uppbygd... 1746".

Måttuppgifter. Rogberg och Arch Smol Wex (12:695) anger båda längden till 35 alnar (20,8 m), bredden till 12 1/2 alnar (7,4 m) samt höjden till 27 alnar (16,0 m), den sistnämnda källan även sakristians

längd och bredd till 7 1/2 alnar (4,5 m) respektive 8 1/2 alnar (5,0 m). Rosengrens uppgifter längd 20,7 m, bredd 7 m och höjd 16 m överensstämmer i stort. Troligen avses innermått.

Inventarier. Slåthuggen dopfunt av granit. Romansk typ¹¹⁴.

Sammanställning. Korkyrka av sten med troligtvis rak östvägg och västtorn av trä. Huruvida tornet var ursprungligt eller sekundärt är obekant, men mycket talar för det senare alternativet (se vidare nedan, s 291). Långhusets inre yta kan uppskattas till närmare 110 m².

Ytmässigt hör socknen till de större om än inte till de allra största inom Allbo. Den är belägen i häradets nordligaste del och gränsar till både Njudung och Finnveden. Norra delen torde under medeltiden ha haft ganska utpräglad utmarkskaraktär och befolkningen synes ha varit koncentrerad till de södra, framför allt sydöstra delarna, där man också återfinner såväl de hittills kända fornlämningarna från sen jä som kyrkan, och även den bästa jordmånen och därmed de bästa möjligheterna till bärgning för befolkningen. Så sent som i början av innevarande sekel omtalas en stor del av socknens areal som impediment (Rosengren). Enligt Rogberg har området tidigare varit skogrikt.

Det världsliga frälsets inflytande kan i varje fall inte i medeltidens slutskede ha varit speciellt omfattande. Inga medeltida sätesgårdar är kända.

Kyrkan synes ha varit relativt stor, åtminstone relaterad till den folkmängd socknen uppskattningsvis hade i medeltidens början. Inga faktorer är nu kända, vilka kan ses som direkt avgörande för socknens möjligheter att bygga stenkyrka. Uppenbart är dock att förutsättningarna varit för handen. Kyrkans läge i förhållande till den för tiden omkr år 1000 rekonstruerade bebyggelsebild, sannolikt relevant även för tidigaste medeltid, visar mot medveten planering för gemensam sockenkyrka. Icke osannolikt har den emellertid uppförts i ett något senare skede, då bebyggelsen och befolkningen börjat utökas, ett stycke in på 1200-talet, något som även kunnat motivera de relativt väl tilltagna dimensionerna.

Moheda kyrka.

Foto P G Vejde 1915. SM:s arkiv.

MOHEDA (1334, ecclesie in Moadhe).

SOCKNEN

Natur och näringar. Tämligen bördig jordbruksbygd men med relativt stenbunden jordmån. Åkerbruk med boskapsskötsel huvudnäring såväl på 1700-talet som vid senaste sekelskiftet. Boskap "mästa producten" enligt Rogberg¹¹⁵. Skogen tidigare av större omfattning (Rosengren). Sjörikt, god tillgång på myrmalm.

Sen jä. Gravfält av sen jä-typ i Ryd, ca 2 km sydöst om kyrkan, samt i Moheda, ca 1 km norr om kyrkan, vidare 3 gravfält av osäker ålderstyp, också i Moheda. Lösfynd av sen jä-typ i Vegby, ca 2 km nordväst om kyrkan. Ett skattfynd innehållande mynt och föremål, daterade till 1000-talet, påträffat vid Horda, ca 3,5 km sydöst om kyrkan¹¹⁶.

Värdsligt frälse. Ölsåkra var troligen sätesgård och huvudgård för ett större godskomplex i Trollesläktens ägo under 1400-talets första del. Vitteryd omtalas som sätesgård 1526. Ingendera belägen i kyrkans närhet.

Andelen frälsejord i socknen var vid medeltidens slut (1545) mellan 20 och 39 %, antalet frälsegårdar uppgick vid samma tid till 14. Antalet skattegårdar var 40 samt 1 öde jord.

Kyrkliga förhållanden. Omkr 1540 moderförsamling för Ör och Aneboda.

KYRKAN

Belägenhet i Moheda by i socknens sydvästra del, vid Mohedaån och nära en från 1000-talet känd, viktig väg från Växjö mot Rydaholm och Berga, dvs förbindelseleden mellan Värends centralbygd och Lagastigen¹¹⁷. Kyrkbyn, vilken existerade som bebyggelseenhet omkr år 1000, omfattade vid medeltidens slut 3 gårdar.

Korkyrka bevarad och alltjämt fungerande som församlingskyrka.

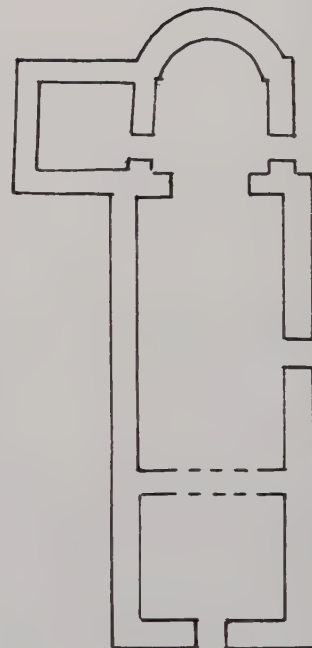
Byggnadsmaterial och -teknik. Enligt iakttagelser från vinden, i långhus och kor vald och kluven marksten, i allmänhet rektangulär och av relativt stort format. Förhållandevis breda fogar. Murverket synes välgjort, även om ambitionen till genomgående horisontalfogar inte framträder lika tydligt som i t ex Drev och Hemmesjö (se nedan, respektive). Till karaktären förefaller murningstekniken i Moheda kyrka något yngre.

Planform. Rektangulärt långhus, lägre och smalare kor med halvrund absid. Sakristia vid korets norra sida, möjligen ursprunglig till sina nedre partier. Att den förhöjts visar ett rektangulärt, igensatt fönster i norra korväggen. Två ursprungliga sydportaler, till långhuset respektive koret.

Västtorn, påbyggt till nuvarande höjd 1914-15, sannolikt ej i förband med långhuset, eftersom sprickbildningar i anslutningen mellan torn- och långhusmurar observerats¹¹⁸. Möjligen är tornet, som enligt traditionen delvis förstördes i samband med svensk-danska strider 1570, till sina nedre och äldre delar samtida med de av allt att döma sekundära stjärnvalven över långhus och kor.

Två sekundära vapenhus, framför långhusets sydportal respektive tornets västportal.

Mått på de medeltida byggnadsdelarna (enl uppmätning av H Sjöström 1903, ATA). Ytermått: långhuset 16,8 m x 10,7 m, korets

*Moheda kyrka, murverk i
långhusets innerliv.*

Foto förf 1984.

längd inkl absiden 8,7 m. exkl absiden 6,3 m. korets bredd 8,3
(öster)-8,6 m (väster). Tornets längd 8,3 (söder)-8,4 m (norr) samt
bredd 10,7 m. Sakristian 6,5 m x 7,2 m. Murtjocklek 1,2-1,5 m,

Aldre måttuppgifter. Rogberg och Arch Smol Wex (12:691. 1757)
anger längden till 60 alnar (35,6 m), bredden till 20 alnar (11,9 m) samt

höjden till 18 alnar (10,7 m). Längd- respektive breddmåttan torde avse det totala yttermättet för torn + långhus + kor + absid samt det yttre breddmättet för långhuset (eller tornet), båda tilltagna i överkant.

Wieselgren uppger: längd 59 alnar (35,0 m), dvs totalt yttermått, fortfarande väl tilltaget, bredd 18 1/2 alnar (11,0 m), dvs långhusets/tornets yttermått i överkant, höjd 11 1/4 alnar (6,7 m), korets bredd 14 1/2 alnar (8,6 m), dvs yttermått, korets höjd 9 1/2 alnar (5,6 m), tornets (dåvarande) höjd 19 1/2 alnar (11,6 m), sakristians längd respektive bredd 8 1/2 alnar (5,0 m) och 8 alnar (4,8 m), vilket bör åsyfta innermått, sakristians höjd 4 1/2 alnar (2,7 m).

Brandförsäkringsverket, akt 17298 (1838): samma mått som Wieselgren, undantaget korets höjd 9 1/4 alnar (5,5 m) och sakristians höjd respektive längd 4 alnar (2,4 m) och 8 1/4 alnar (4,9 m). Murtjockleken anges här till 2 1/2 alnar (1,5 m).

Inv 1828: längd 39 alnar (23,2 m), dvs det sammanlagda innermättet för långhus + kor + absid, bredd 13 1/4 alnar (7,7 m), långhusets inre bredd, höjd 12 1/2 alnar (7,4 m), korets längd 13 1/4 alnar, vilket torde motsvara ett innermått för koret + absiden, taget från en punkt mitt under triumfbågen.

Rosengrens mått anges i meter och överensstämmer i stort med Wieselgrens, dvs längd 35 m, bredd 11 m, höjd 6,8 m, korets bredd 8,6 m och höjd 5,6 m. Sakristians längd 5 m, bredd 4,7 m samt höjd 2,7 m.

Byggnadsdetaljer. Rikt järnbeslagen dörr av rundbågsform, numera i Nordiska museets samlingar (inv nr 31082). Enl C Eichhorn¹¹⁹ är beslagen av senromansk karaktär. Vidare sitter alltjämt en järndörr med runda beslag i korportalen.

Stjärnvalv av tegel över långhus (2 st) och kor. Sannolikt senmedeltida.

Inventarier. Dopfunt av "varendstyp", dvs med största sannolikhet fabeldjurstyp, omtalas av P G Vejde 1915 (SM:s arkiv). Dess existens antyds också i inv 1829. Enl R Blomqvist (se not 118) fanns foten 1927 i en privat trädgård ca 250 m norr om kyrkan.

Sammanställning. Stenkyrka med absidkor och västtorn, det sena-

re troligen sekundärt. Långhus och kor med stjärnvalv av tegel, med stor sannolikhet senmedeltida. Långhusets invändiga yta ca 112 m². En dörr med rika järnbeslag av senromansk karaktär bevarad.

Socknen kan vad beträffar ytan betecknas som en av häradets mellanstora, belägen i dess norra del, men icke hörande till det mest utpräglade gränsområdet. Befolkningen synes i varje fall under senmedeltiden ha varit tämligen jämnt fördelad, dock med viss koncentration till den södra delen, där man också återfinner såväl de kända fornlämningarna från sen jä som kyrkan. Den trots stenbundenheten relativt bördiga jordmånen bör ha kunnat ge en jämförelsevis god utkomst, även för en relativt talrik befolkning. Likaså kan animalieproduktion ha givit viss inkomst, eventuellt också järnhantering.

Det världsliga frälsets inflytande torde i slutet av medeltiden ha varit ganska stort. Bl a fanns två sätesgårdar, varav en i Trolle-släktens ägo, något som måhända inte saknat betydelse med avseende på kyrkans valvslagning, en i Varend sällsynt företeelse, och även tornbygget. Det senare kan eventuellt ha varit motiverat av kyrkans belägenhet intill den viktiga vägen mellan det centrala Varend och Lagastigen.

Den senmedeltida bilden av Moheda visar alltså en jämförelsevis välbärgad socken med goda ekonomiska möjligheter, förmodligen till åtminstone vissa delar betingade av ett starkt inflytande från världsligt frälse men också av allmänt goda utkomstmöjligheter. Visserligen är ingenting bekant ang frälsets relationer till Moheda under tidigare medeltid, men bl a omständigheten att man byggde stenkyrka av ganska ansevärt format och därtill med absidkor, tyder på att socknen även då varit i viss mån privilegierad. Kanske hade det världsliga frälsets senmedeltida intressen i socknen uppstått ur ett betydligt äldre stormannainflytande. Sockenbefolkningen själv kan också i ett tidigt skede av medeltiden genom goda förutsättningar för bärgning ha kunnat uppnå tillräcklig ekonomisk stabilitet. Den ena möjligheten behöver följande inte utesluta den andra.

Kyrkan har sannolikt uppförts under en relativt tidig del av äldre medeltid. Möjligen indikerar murningstekniken en något senare byggnadstid än vad som antages för tex kyrkorna i Drev och

Hemmesjö (se nedan, respektive). Kyrkobyggnadens läge i anslutning till en av fyra varandra relativt närliggande bebyggelseenheter, vilka utgjorde socknens huvudsakliga (rekonstruerade) bebyggelse omkr år 1000, kan visserligen tyda på ett enskilt initiativ bakom dess tillkomst, men också på att dess funktion från början avsetts vara sockenkyrkans.

HÄRLÖV(1273, ecclesie de Hærælde).

SOCKNEN

Natur och näringar. Förhållandevis bördig jordbruksbygd. Enligt Rogberg var "En kostbar swartmylla... Socknens allmännaste jordart... Missväxt har i mannaminne ej existerat". Han uppger också att "skogen är mäst förödd"¹²⁰. Största vattendrag Furen, i övrigt endast ett par mindre sjöar. Rosengren: "Den bördiga jordmånen ger en säker afkastning, som mer än på andra håll inom länet är oberoende af väderleken... en af de få socknar, som ej ha något fattighjon"¹²¹.

Sen jä. 1 gravfält i Härlövs by, omedelbart norr om kyrkan.

Världsligt frälse. Härlöv känd som sätesgård 1434. Inga frälsegårdar fanns i socknen vid medeltidens slut, andelen frälsejord var vid samma tid mellan 20 och 39 %. Antalet skattegårdar var 4 samt 1 ödejord.

Kyrkliga förhållanden. Omkr 1577 annex till Öjaby, Kinnevalds härad.

KYRKAN

Belägenhet. Troligen på samma plats som den nuvarande, dvs i Härlövs by, centralt i socknen, vid sjön Furens strand. Kyrkbyn, som existerat som bebyggelseenhet omkr år 1000, omfattade vid medeltidens slut 7 gårdar, dvs samtliga gårdar i socknen utom 2 (3 skatte-, 2 biskops- och 2 prebendegårdar).

Kyrka, möjligen av *salkyrkotyp*¹²²riven i samband med att den nuvarande kyrkan uppfördes 1695. Kyrkan hade gamla traditioner som offerkyrka¹²³.

Byggnadsmaterial trä. Verifieras dels av Rogberg: "tillförene... af

träd''¹²⁴ och dels av en anteckning i Palmsköldska samlingen i Uppsala universitetsbibliotek¹²⁵: ''Herle kyrkia en liten trädkyrkia dock med the äldste uti Wexiö stift. War så aldeles förrutnad och nedfallen at Församlingen med stor lifsfara kunde där inne hålla theas Guds-tienst eftersåsom then med stodar (stöttor) rundt omkring var besatt. Uti sochnen war ej flere än 9 bönder och til then andra Kyrkian Yaby war en stor mil, Sochnen förthenskull omöjeligit att Kyrkian sielfwe uprätta, ther före the ock hos Kongl Majj:t år 1638 d. 29 Novemb. gjorde ansökning om någon hielp till samma deras Kyrkas upbygging at then ej i grund ödelägges.''

Måttuppgifter saknas.

Byggnadsdetaljer. 4 plankdelar, troligen vägg- eller möjligen takmaterial, en på nuvarande predikstolens undersida, de övriga ingående i fonden bakom mittfältet i en numera magasinerad altarprydnad från 1689. Samtliga med målningsrester av renässanskaraktär.

Inventarier. Madonnabild av romansk karaktär.

Sammanställning. Salkyrka (?) av trä, storlek okänd.

Socknen är till ytan häradets minsta men kan räknas till dess centralbygd. Förutsättningarna för jordbruk och därmed bärgning för befolkningen förefaller ha varit jämförelsevis goda. I medeltidens slutskede synes den icke speciellt omfattande bebyggelsen i första hand ha varit koncentrerad till området närmast sjön Furen, där man också finner kyrkan och de kända lämningarna från sen jä. En sen-medeltida sätesgård är känd, i övrigt förefaller frälsets intressen i socknen, åtminstone vad beträffar slutet av medeltiden, ha varit ringa.

Som framgått är kunskaperna ang äldre kyrka/or i Härlöv mycket knapphändiga. R Blomqvists antagande att den kyrka, vilken revs på 1690-talet varit en salkyrka bygger på mycket lös grund (se not 122). Att materialet varit trä är däremot verifierat (jfr ovan, Byggnadsmaterial). Det torde även kunna förutsättas att en kyrka funnits under äldre medeltid. Därpå tyder den ovannämnda madonnabilden och även socknens bebyggelsehistoriska utveckling och centrala läge i förhållande till Värends religiösa centrum Växjö. Ekonomiskt underlag för ett stenkyrkobygge har trots socknens goda utkomstmöjlighe-

ter dock inte varit för handen under medeltiden. Därvidlag kan den av allt att döma låga befolkningsnumerären ha varit utslagsgivande (jfr ovan, Byggnadsmaterial). Offerkyrkotraditionen, vars tidsmässiga ursprung följande är obekant, har icke i tillräcklig mån kunnat vara kompenserande.

Att föregående kyrka/or legat på samma plats som den nuvarande torde utan vidare kunna förutsättas. Kyrkplatsens läge är i relation till såväl den tidig- som senmedeltida (rekonstruerade) bebyggelsen att betrakta som det enda naturliga (se kartorna s 120, 122), oavsett initiativet bakom kyrkans/ornas byggande.

ÖR (1273, ecclesie Ør).

SOCKNEN

Natur och näringar. Bördig jordbruksbygd. "Öhr uppgifves t.o.m. vara en af länets bördigaste socknar. Den bästa åkerjorden är i själfva kyrkoby. Den förr väl mycket stenbundna jorden har under de senaste åren blifvit stenbruten¹²⁶..". Rogberg omtalar "den i forna tider anseende; men nu mäkt uthuggna Bokeskogen."¹²⁷ Helgasjöns nordvästspets viktigaste vattendrag.

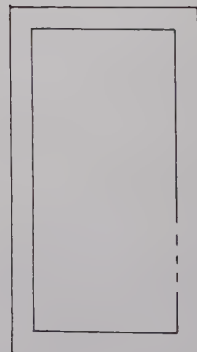
Sen jä. Ett med osäkerhet till denna tidsperiod daterat gravfält i Sunnanåkra, ca 1 km sydväst om kyrkan.

Världsligt frälse. Spörsås i socknens nordligaste del och på långt avstånd från kyrkan möjligen sätesgård 1470. Antalet frälsegårdar var vid medeltidens slut (1545) 9 och 1 halv, andelen frälsejord vid samma tid mellan 20 och 39 %. Antalet skattegårdar var 19 samt 1 ödejord.

Kyrkliga förhållanden. Omkr 1540 annex till Moheda.

KYRKAN

Belägenhet. Relativt centralt i socknen, i södra delen av Örs by, vid västra stranden av Helgasjöns nordvästspets och invid den punkt, där en viktig väg från Växjö och norrut delar sig i en gren mot Rydaholm-Berga och en mot Jönköping¹²⁸. Kyrkbyn, vilken existerat som bebyggelseenhet omkr år 1000, räknades vid medeltidens slut till häradets storbyar, omfattande 10 gårdar.

Örs kyrka, östgavelns innerliv.

Foto förf 1984.

Salkyrka bevarad och allttjämt fungerande som församlingskyrka.

Byggnadsmaterial och -teknik. Vald och kluven marksten med skolning av mindre sten och flis. Oregelbundna stenformat, ej heller någon regelbundenhet i skiftgångarna (iakttagelserna hänför sig till östra gavelspetsens innerliv).

Planform. Ursprungligen rektangulär salkyrka utan yttre kormarkering. Östgavelns grundmur frilagd i samband med restaurering 1954¹²⁹.

Kor tillbyggt vid obekant tidpunkt, möjligen på 1600-talet, sakristia 1791 och torn 1805-07¹³⁰.

Mått (enl uppmätning av Hans Lindén 1949). Ytermått: 18,2 m x 9,8 m. Murtjocklek ca 1,2 m.

Äldre måttuppgifter. Rogberg och Arch Smol Wex (12:693, 1757) uppger längden till 40 1/2 alnar (24,0 m), bredden till 16 alnar (9,5 m) samt (end Arch Smol) höjden till 9 1/2 alnar (5,6 m). Dessa mått avser den sammanlagda yttre längden för långhuset och koret samt långhusets yttre bredd. Wieselgren och Brandförsäkringsverket (akt 17070) anger för långhuset längden 27 alnar (16,0 m), bredden 12 3/4

alnar (7,6 m) samt höjden 9 3/4 alnar (5,8 m). Inv 1829: längd 27 alnar, bredd 12 1/2 alnar (7,4 m). Liksom hos Rosengren, längd 16 m, bredd 7,5 m, höjd 5,6 m, åsyftas långhusets innermått. P G Vejdes uppgifter från 1915¹³¹, slutligen, inre längd 21,8 m, inre bredd 7,45 m, avser den sammanlagda längden för långhuset och koret samt långhusets bredd.

Inventarier. Dopfunt av sandsten, som av R Blomqvist daterats till 1100-talets andra hälft och som endast har en motsvarighet i Småland, nämligen funten i Hemmesjö gamla kyrka (jfr nedan, Hemmesjö). Båda har av Blomqvist med någon reservation attribuerats till en jylländsk stenhugger, vilken skulle varit verksam vid domkyrkobygget i Växjö och som benämns Örmästaren¹³².

Äldre kyrka. En redskapsbod på kyrkogården, byggd i skiftesverk av sekundäranvänt ekvirke, som på ena sidan är planbilat men på den andra rundat, med ett flertal borrarade dymlinghål och även en del kvarsittande, funktionslösa dymlingar, anses vara uppförd av material från en stavkyrka, något som plankornas utformning inte motsäger. En dendrokronologisk undersökning skulle måhända kunna verifiera antagandet.

Sammanställning. Murad salkyrka. Invändig yta ca 117 m².

Socknen är en av häradets mindre. Förutsättningarna för jordbruk har varit och är goda. Socknen torde kunna räknas in i den etablerade vikingatidsbygd, vilken haft sin tyngdpunkt kring Åsnen-Salens sjösystem men också norrut kring Lekarydsån. Genom sitt läge invid Helgasjön är socknen också orienterad mot den värendska centralbygden. I medeltidens slutskede synes den ha varit jämförelsevis tät befolkad.

Möjligen fanns en sätesgård vid medeltidens slut, i övrigt tycks det världsliga frälsets intressen i socknen ha varit relativt blygsamma.

Kyrkan är sannolikt uppförd i medeltidens slutskede. I förhållande till socknens senmedeltida folkmängd hade det måhända varit motiverat att bygga den ännu något större. Emellertid kan en avvägning ha skett genom disponeringen av kyrkorummet, såtillvida att koravdelningen kan ha varit jämförelsevis liten. Också bortsett från den

*Kyrkbod, numera bårkällare
och redskapsbod vid Örs kyr-
ka.*

Foto M Ullén 1982. ATA.

troliga sätesgården torde socknen ha varit tillräckligt välbärgad för ett stenkyrkobygge.

Som ovan framgått finns indikationer på att en stavkyrka funnits i Ör. Huruvida den varit den nuvarande kyrkans närmaste föregångare eller om ytterligare en kyrka funnits under en mellanperiod är obekant och lär så förbli. Troligen har samma kyrkplats av kontinuitets-skäl bibehållits. Dess läge, relaterat till bebyggelsen, så som den rekonstruerats för tiden omkr år 1000, synes naturlig för en tidigmedeltida kyrka – i nära anslutning till den enda, helt säkerställda bebyggelseenheten, vilken senare blev till kyrkby.

ANEBODA (1346, Anabodhom), delad mellan Allbo och Norrvidinge härader. Kyrkan är belägen i Allbo-delen.

Kyrkan, som enl traditionen var helgad åt S:t Henrik, omtalas som nyuppförd 1346 av riddaren Karl Tukasson. Enl L-O Larsson har sockenbildningen ägt rum förhållandevis sent¹³³.

SOCKNEN

Natur och näringar. Sjö- och skogrikt samt bergigt, jordmånen stembunden och svårbearbetad. Likväl var åkerbruk med boskapsskötsel huvudnäring i början av innevarande sekel, medan skogsbruket var en binäring (Rosengren).

Sen jä. Inga lämningar kända.

Världsligt frälse. Inga sätesgårdar kända. Andelen frälsejord var vid medeltidens slut (1545) mellan 20 och 39 %, antalet frälsegårdar vid samma tid endast 1, belägen i socknens Norrvidingedel. Antalet skattegårdar var 1, också i Norrvidingedelen. Övriga 10 gårdar befann sig i kyrklig samt i klosterägo.

Kyrkliga förhållanden. Omkr 1540 tillsammans med Ör annex till Moheda.

Ett hospital i Aneboda, vars föreståndare var medlem av domkapitlet i Växjö, omtalas ffg på 1380-talet. Spetalön benämns än i dag en ö i sjön Stråken, utanför Aneboda kyrka. Aneboda omtalas vidare som prebendesocken under 1400-talets förra hälft. Sannolikt hade detta prebende grundats omkr 1340 av riddaren Karl Tukasson, densamme som uppges ha byggt kyrkan¹³⁴.

KYRKAN

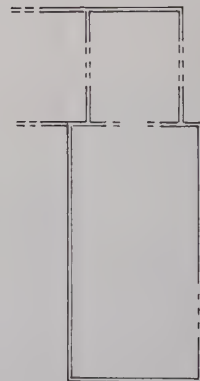
Belägenhet. I socknens västra del (Allbodelen), vid sjön Stråkens nordspets, omedelbart norr om den nuvarande kyrkan. Ingen egentlig kyrkby fanns vid medeltidens slut.

Korkyrka riven i samband med att ny församlingskyrka byggdes 1898-99. Byggnadsmaterialet användes vid uppförandet av Vislanda missionshus, vilket revs 1977. Därvid såldes virket, som numera befinner sig i privat ägo.

Byggnadsmaterial trä eller ”godt timber” (inv 1828). Av bevarade fotografier¹³⁵ framgår att byggnaden var timrad samt att dess östparti vilade på en relativt hög stengrund, sannolikt betingad av att underlaget var lätt sluttande.

Planform. Rektangulärt långhus, rakslutet kor samt sakristia norr om koret. Korportal i söder synlig på bevarat foto (se not 135).

Befintliga byggnadshistoriska uppgifter är något divergerande.

*Aneboda kyrka från nordost.
I bakgrunden den nya kyr-
kans torn under byggnad.*

Foto 1899. Mandelgrenska samling-
en. Folkklivsarkivet, Lund.

Rogberg omtalar kyrkan som "å nyo bygd och prydd 1714". Enligt Wieselgren var den "ett kapell till 1698", som "blott alla högtidsda-
gar... annars skifteswis" användes till gudstjänst, och han nämner
vidare att den "ombyggdes 1714". Inv 1828 uppger att "7 alnar (4,2
m) längd i Wester till ofwannämnde bredd (dvs ca 12 alnar -7,1 m-, jfr
nedan) är tillbygd 1714...". Men enligt "gängse trad", meddelad av
Rosengren, hade kyrkan byggts till i väster 1696 samt i öster med kor
och troligen även sakristia 1714. G Ihrfors, slutligen, konstaterar i
Smolandia Sacra III kort och gott att "År 1714 blef Aneboda träkyr-
ka uppförd"¹³⁶.

Troligen är de äldre uppgifterna, dvs främst inv 1828, också de
mest tillförlitliga, vilket skulle innebära att utbyggnad skett endast i
väster och att kyrkan till sin ursprungliga utformning varit en tradi-
tionell korkyrka.

Måttuppgifter. Arch Smol Wex (12:694, 1757), Rogberg och
Wieselgren uppger samtliga: längd 40 alnar (23,8 m), bredd 12 alnar
(7,1 m), höjd 8 1/2 alnar (5,0 m). Rosengren anger längden till 23 m,

bredden till 7 m och höjden till 5 m, samt tillägger beträffande "den sista tillbyggnaden", dvs koret, längd 6 m, bredd 5 m, höjd 4 m. Inv 1828 redovisar följande måttuppgifter: längd 30 alnar (17,8 m), bredd 11 alnar och 19 tum (ca 7 m), vartill kom "Choret, som är något lägre".

Slutsatsen av ovanstående blir att långhusets ursprungliga längd varit 23 alnar eller ca 13,7 m och dess bredd ca 7 m. Differensen mellan de ovan angivna breddmåten kan bero på att de tagits som ytter- respektive innermått. Rosengrens längduppgift för koret överensstämmer med det resultat, som erhålles vid jämförelse med uppgifterna hos t ex Rogberg och i inv 1828.

Inventarier. Slät dopfontcuppa av sandsten, enligt påskrift på foto i SM:s arkiv återfunnen "under golvet, när gamla kyrkan revs". Vidare 2 träskulpturer föreställande S:t Olof och troligen S:t Henrik, till vilken kyrkan enligt uppgift skall ha varit helgad (jfr ovan). På stilmässiga grunder har skulpturerna daterats till 1300-talet och kan alltså vara samtida med kyrkan¹³⁷.

Sammanställning. Timrad korkyrka med rak östvägg. Långhusets invändiga yta kan uppskattas till omkr 90 m².

Socknen, som under medeltiden var delad mellan Allbo och Norrvidinge härader, hör ytmässigt till de mindre jämfört med övriga socknar i båda häraderna. Betingelserna för jordbruk har varit och är föga fördelaktiga, några tecken på vikingatida bebyggelse har inte återfunnits och även i medeltidens slutskede har bebyggelsen varit gles och helt dominerad av enkel- och dubbelgårdar, medan byar saknades. M a o har socknen under hela medeltiden haft utpräglad utmarkskaraktär. Antagandet att sockenbildningen ägt rum förhållandevis sent, motsägs inte av att kyrkan omtalas som nyuppförd 1346.

Som ovan framgått skall kyrkan ha uppförts på privat initiativ av en frälseman, Karl Tukasson av Lämasläkten, vilken dock ej var besutten i socknen¹³⁸. Alltså har den knappast kunnat ha funktionen av gårds- eller egenkyrka¹³⁹. Däremot kan skönjas ett samband mellan det ovannämnda av Karl Tukasson inrättade prebendet, kyrkan och hospitalet. Bl a indikeras detta av kyrkans läge nära Spetalön (jfr

ovan, Kyrkliga förhållanden), medan dess dimensioner tyder på att den även varit avsedd att fungera som sockenkyrka.

Mycket tyder alltså på att Aneboda kyrka varit en korkyrka eller "romansk" kyrka, uppförd relativt långt efter det att den romanska perioden i vedertagen bemärkelse var till ända. Den är av allt att döma inte ensam som värendskt exempel (jfr t ex ovan, Urshult och Almundsryd). Som tidigare påpekats synes utpräglad traditionsbundenhet vara i hög grad utmärkande för ett område av Värends karaktär. Det skulle följande av allt att döma dröja närmare ett 100-tal år, räknat från 1300-talets mitt, innan några nya traditioner i kyrkobyggnadshänseende börjar göra sig gällande i "landet" (jfr nedan, s 280 f). Att Aneboda kyrka byggdes av trä synes helt naturligt, sett till socknens struktur. Att den i förhållande till arealen och av allt att döma även till befolkningstalet ändå fick jämförelsevis stora dimensioner, torde kunna skyllas dels en allmän tendens mot större kyrkobyggnader under loppet av medeltiden (jfr nedan, s 274), dels anknytningen till hospitalet.

BLÄDINGE (omkr 1290, Blæthinge).

SOCKNEN

Natur och näringar. Ganska jämn terräng, jordmånen tämligen mager, sandblandad och stenbunden. Inga mer omfattande skogar. Sjön Salen naturlig östgräns, i övrigt inga vattendrag av betydelse. Åkerbruk med boskapsskötsel huvudnäring vid senaste sekelskiftet. "Åkerbruket har under de senaste 20 åren gått betydligt framåt genom nyodlingar och förbättrade bruksmetoder"¹⁴⁰.

Sen jä. Ett flertal gravfält i socknens östra del. Vidare gravfält, stensättningar och domarringar av mera ombestämbar ålder i Blädinge by, relativt nära kyrkplatsen.

Världsligt frälse. Lästad omtalas som sätesgård från 1453, vidare Näs, nuv Blädingenäs, möjligen sätesgård i slutet av 1200-talet. Den sistnämnda närmast kyrkan, ca 2 km söder därom. Antalet frälsegårdar i Blädinge socken var vid medeltidens slut (1545) 19, andelen frälsejord vid samma tid mellan 40 och 59 %. Antalet skattegårdar var 12.

Kyrkliga förhållanden. Församlingen hade egen präst i början av 1300-talet men var omkr 1540 annex till Vislanda¹⁴¹. Enl Rogberg var Blädinge före reformationen annex till Skatelöv medan Vislanda var annex till Västra Torsås.

KYRKAN

Belägenhet. I Blädinge by i socknens nordöstra del, på en höjdsträckning nära sjön Salens västra strand. Kyrkbyn, vilken existerat som bebyggelseenhet omkr år 1000, omfattade vid medeltidens slut 5 gårdar.

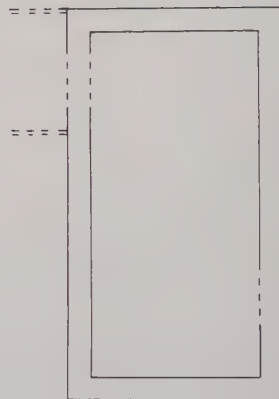
Salkyrka bevarad och allttjämt fungerande som församlingskyrka.

Byggnadsmaterial och -teknik. Oregelbundet naturstensmurverk. Vald och kluven sten av växlande format och dimensioner. Skolning av mindre sten och flis.

Planform. Ursprungligen rektangulär salkyrka utan yttre kormarkering. Västtorn tillbyggt 1781-82, treslutet östkor 1834. Nuvarande sakristia och vapenhus av sten sekundära, äldre motsvarande tillbyggnader, båda sannolikt av trä, kända från 1600-talet¹⁴². Sakristian möjligtvis ursprunglig, vapenhuset antagligen placerat framför en ursprunglig sydportal.

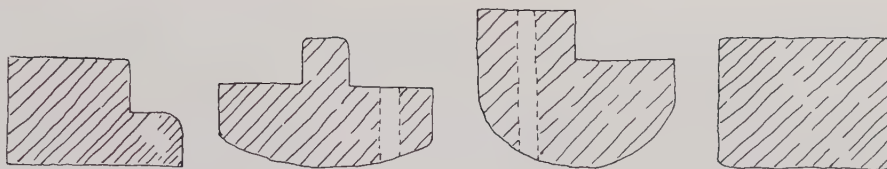
Mått på kyrkans medeltida del, dvs nuvarande långhuset (enl uppmätning av P Boberg 1938): yttermått 20,6 x 11,2 m, murtjocklek 1,2 m.

Äldre måttuppgifter. De av Rogberg och i Arch Smol Wex (12:684, 1757) angivna längd- respektive breddmått, 34 alnar (20,2 m) och 18 alnar (10,7 m) – den senare källan uppger även ett höjdmått, 21 alnar (12,5 m) – överensstämmer i stort med ovan angivna yttermått (vilket även P Boberg konstaterade, jfr ovan). Brandförsäkringsverkets akt 12361 (1821) uppger längdmåttet 30 alnar (17,8 m), dvs dåvarande innermått, breddmåttet 19 2/3 alnar (11,7 m), vilket antagligen är en felskrivning eller felmätning, höjden 8 alnar (4,8 m) samt murtjockleken 2 alnar (1,2 m). Wieselgrens och Rosengrens mått, längd 42 alnar (24,9 m), bredd 14 1/2 alnar (8,6 m) samt murhöjd 7 3/4 alnar (4,6 m) respektive 25 m, 8,7 m och 4,5 m är i detta sammanhang

Profiler av golvbjälkar, återfunna vid restaurering 1938. Har möjligen ingått i en stavbyggnad. Skala 1:10.

Efter P Boberg. SM:s arkiv.

av mindre intresse, eftersom de avser kyrkan efter ombyggnaden 1834. Angivelsen för bredden tyder på innermått.

Inventarier. Dopfunt av sandsten med inskription i runor, vilken uttolkats: "Finnvidir högg denna funt på Tjuraberg". Av R Blomqvist daterad till "slutet av 1100-talets tredje fjärdedel"¹⁴³.

Äldre kyrka. P Boberg rapporterade efter kyrkans restaurering 1938 bl a följande till Riksantikvarieämbetet: "I den uppbrutna mittelgången iaktogs tvärbjälkar av ek, vilka tillhörde den äldre kyrkan, och framgå bjälkarnas profiler av närslutna skiss (se ovan), och voro, så vitt man kunde bedöma bjälkarnas längd lika med den nuvarande kyrkans bredd." Det är inte otänkbart att dessa bjälkar ingått i en stavbyggnad. Därpå tyder två av bjälkarnas rundade profiler¹⁴⁴.

Sammanställning. Salkyrka av sten. Invändig yta ca 160 m².

Socknen kan betecknas som en av häradets mellanstora och hör genom sitt läge invid sjön Salen till dess centralbygd, där också förutsättningarna för jordbruk är de bästa, om än inte lysande. Talrika spår av vikingatidsbebyggelse har konstaterats, framför allt utefter Salens strand, där även kyrkplatsen återfinnes. Den senmedeltida bebyggelsebilden visar två koncentrationer utmed två nästan parallella linjer, dels utefter Salens västra strand och dels utmed en nord-sydlig vägsträckning något längre åt väster. Det världsliga frälsets inflytande synes under medeltiden ha varit relativt stort, framför allt genom två sätesgårdar, av vilka en med viss sannolikhet existerat redan under 1200-talet.

Kyrkan är som framgått jämnstor och sannolikt även i stort sett jämn gammal med den i Aringsås (jfr ovan) och därtill uppförd av samma byggnadsmaterial, sten. Förutsättningarna för respektive kyrkobyggen synes också ha varit tämligen likartade.

Som också framgått finns indikationer på att en stavkyrka föregått den nuvarande salkyrkan. Huruvida ytterligare ett mellanled i form av t ex en timrad korkyrka funnits, är däremot obekant. Troligen har samma kyrkplats, av kontinuitetsskäl, bibehållits hela medeltiden igenom. Sett till såväl den tidigmedeltida som senmedeltida (rekonstruerade) bebyggelsebilden, är dess läge föga centralt men visar bestämd anslutning till en bebyggelseenhet, vilken existerat omkr år 1000. Det ligger nära till hands att söka initiativet bakom socknens äldsta kyrkobygge just där.

VISLANDA (1474, Vislanda).

SOCKNEN

Natur och näringar. Slättland med mager, stenbunden jordmån samt vidsträckta hag- och mossmarker. Rosengren karakteriserar odlingsmöjligheterna som dåliga och koncentrerade till mossodling samt skogen som ganska skövlad och anger boskapsskötsel i förening med åkerbruk som huvudnäring, det senare mest i socknens norra del. Flera mindre sjöar, men inga mera betydande vattendrag.

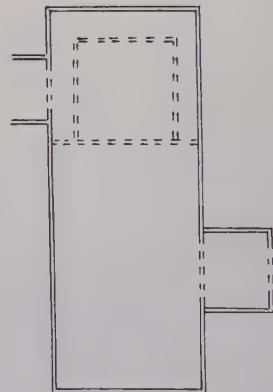
Sen jä. 3 gravfält, varav 1 av sen jä-typ och 1 av osäker ålder några 100-tal meter nordväst respektive öster om kyrkan. Det tredje, av sen jä-typ, drygt 3 km sydväst om kyrkan.

Världsligt frälse. Inga sätesgårdar kända. 1545 fanns i socknen 7 frälsegårdar, andelen frälsejord var vid samma tid mindre än 20 %. Skattegårdarna var till antalet 15 hela och 6 halva samt 3 ödejordar.

Kyrkliga förhållanden. Omkr 1540 moderförsamling för Blädinge. Enligt Rogberg var Vislanda tidigare annex till Västra Torsås, medan Blädinge var annex till Skatelöv. Ett byte skulle ha skett vid reformationen, vilket resulterade dels i ovannämnda förhållande och dels i att Västra Torsås blev annex till Skatelöv.

KYRKAN

Belägenhet. Vid gården Vislanda, i socknens östligaste del, vilken som en kil skjuter in mellan Blädinge och Skatelövs socknar, i anslutning till en bebyggelseenhet, som sannolikt existerat omkr år

1000. Ingen kyrkby fanns vid medeltidens slut. Ödekyrkogården bevarad, kyrkans plan markerad.

Kyrka, sannolikt sekundärt av *salkyrkotyp* riven 1794. Ny församlingskyrka uppförd 1793-94, strax utanför nuvarande Vislanda tätort.

Byggnadsmaterial trä. Sannolikt timrad.

Planform. En arkeologisk undersökning 1954¹⁴⁵ utvisade att kyrkan vid rivningen varit av *salkyrkotyp* med vapenhus i sydväst och sakristia i nordost. Emellertid framgår av Arch Smol Wex (12:684, 686) samt bevarade räkenskaper att kyrkan på 1620-talet byggdes ut 14 alnar (8,3 m) åt öster med ett nytt "songhus", dvs kor, samt att den 1687 försågs med ny sakristia: "...är tillökt främre delen 14 alnar af Pastore Haraldo Wiesel... Ny Sacristig bygd Pastore Elia Wiesel". Haraldo Wiesel, eg Haraldus Simonis Almosius, var församlingens kyrkoherde 1617-62, sonen Elias Wiesel var präst i Vislanda 1682-1731¹⁴⁶. Detta verifieras av en delvis synlig och med östra och västra grundmurarna parallell stensträng, ca 7 m väster om den förstnämnda och ca 13 m öster om den sistnämnda, dvs rester av grundmuren till en ursprunglig triumfbågsvägg eller östvägg. Ovan nämnda uppgift 14 alnar måste alltså revideras till 12 alnar (7,1 m).

Måttuppgifter. Arch Smol Wex (12:684, 1757) uppger längden 35 alnar (20,8 m), bredden 13 alnar (7,7 m) och höjden 18 alnar (10,7 m). Rogberg anger längden till 35 alnar och höjden till 13 alnar (sannolikt en felskrivning och avseende breddmåttet), vilket Rosengren räknar om till 20,7 m respektive 7,7 m. Resultaten av uppmätningen i samband med undersökningen 1954, dvs längd ca 20 m och bredd 7,5 m, överensstämmer i det närmaste med måttuppgifterna i Arch Smol Wex.

Samtliga ovannämnda längdmått torde åsyfta den utbyggda kyrkan. Den äldre byggnadsdelens längd kan på grundval av de redovisade uppgifterna beräknas till ung 13 m. Huruvida denna varit en salkyrka eller långhuset i en korkyrka, vars kor vid ombyggnadstillfället revs och ersattes med en tillbyggnad av samma bredd som långhuset är svårt att avgöra. Förhållandet mellan längdmåttet 13 m och breddmåttet 7,7 m, dvs 1,69, ger en liten övervikt för alternativet

korkyrka (jfr tabellen, s 293 f). Emellertid synes ingen enhetlighet råda eller ens ha varit eftersträvad med avseende på längd-bredd-förhållandena vare sig i kor- eller salkyrkor, annat än möjligen i ett fåtal fall. Det kan alltså inte betraktas som givet att Vislanda gamla kyrka, dvs den som revs 1794, från början varit en korkyrka. Men det är tänkbart.

Sammanställning. Träkyrka, sannolikt timrad och möjligen korkyrka med rak östvägg. Långhusets invändiga yta kan uppskattas till omkr 100 m².

Vad beträffar ytan är socknen en av häradets medelstora. Dess västra del ingår i det föga fruktbara gränsområdet mot Finnveden. Förutsättningarna för bärgning genom åkerbruk har, som framgått ovan, varit bäst i norr, dvs utefter gränsen mot Blädinge. Spår av jä-bosättningar har återfunnits längst i öster, centralbygdens utkant, där också den medeltida kyrkan var belägen. I medeltidens slutskede framträder bebyggelsen som tämligen spridd och därtill huvudsakligen fördelad på enkel- och dubbelgårdar. Det medeltida Vislanda torde kunna karaktäriseras som relativt utpräglad glesbygd.

Det världsliga frälsets inflytande har uppenbarligen varit obetydligt.

För Vislanda sockens vidkommande synes en enkel träkyrka som det mest naturliga. Den för tiden omkr år 1000 rekonstruerade bebyggelsebilden omfattar två enheter (jfr ovan samt se kartan, s 121). Kyrkan kan relateras till den ena, vilken ligger närmast centralbygden, en omständighet som indikerar att inom denna bebyggelsekoncentration antagligen redan under äldre medeltid funnits initiativkraft nog för ett kyrkobygge. I sin tur pekar detta mot korkyrkoplanen som kyrkans ursprungliga. Dimensionerna synes jämförelsevis stora. Emellertid kan kyrkan från begynnelsen ha varit avsedd att fungera som sockenkyrka för en vid tiden för dess byggande genom kolonisation ökande befolkning.

VÄSTRA TORSÅS (1290, Thorsas).

Fram till slutet av 1500-talet omfattade socknen även Härlunda.

SOCKNEN

Natur och näringar. Kuperad terräng, i synnerhet i söder och öster. Sjö- och tidigare även skogrikt. Enligt Rosengren var skogen vid senaste sekelskiftet dock obetydlig, medan tjärbränning förut haft viss betydelse som inkomstkälla. Jordmånen av växlande beskaffenhet. Fruktharheten störst i östra och mellersta delen. Åkerbruk i förening med boskapsskötsel huvudnäring omkr 1900 (Rosengren).

Härlunda beskrivs av Rogberg sålunda (1770-talet): "jordmånen ganska stenbunden och litet upbrukad, warande wägarne ej annat än små gång-stigar, mellan stora klippor"¹⁴⁷.

Sen jä. Inga säkert åldersbestämda lämningar, däremot 3 gravfält av osäker ålderstyp i Opparyd, drygt 4 km väster om kyrkan.

Världsligt frälse. Inga sätesgårdar kända. Vid medeltidens slut (1545) var antalet frälsegårdar i socknen 13 och andelen frälsejord vid samma tid mellan 20 och 39 %. Antalet skattegårdar var 42, 5 halva samt 1 ödejord.

Kyrkliga förhållanden. 1577 annex till Skatelöv.

KYRKAN

Belägenhet. På en höjdsträckning i Torsås by i socknens norra del. Kyrkbyn, vilken existerade som bebyggelseenhet omkr år 1000, omfattade vid medeltidens slut 9 gårdar och 1 ödejord, och kunde därmed räknas till häradets storbyar. På kyrkogården, som är bevarad, uppfördes 1929 ett kapell.

Kyrka, möjligen *korkyrka* riven eller starkt ombyggd 1730, då ny kyrka uppfördes på samma plats. Den senare revs i samband med att nuvarande församlingskyrka uppfördes 1870-72 i Västra Torsås, ca sex km sydväst om den gamla kyrkplatsen. "Enligt Erik Dahlbergs teckning... å karta... över orten... ett fyrkantigt hus med spetsigt tak, tillbyggt med ett likaledes fyrkantigt kor"¹⁴⁸.

Byggnadsmaterial. Trä, sakristia av sten¹⁴⁹.

Mandelgren (ser V:VI): "vid rifningen af denna gamla kyrka (dvs

1700-talskyrkan) befans att en del af tornet med målningen var från en annan äldre kyrka... Sakerstiga af gamla kyrkan stod, men skulle snart rifvas''.

Måttuppgifter saknas, utom möjligtvis för sakristian (jfr ovan), dvs 7 1/2 alnar (4,5 m) x 6 1/2 alnar (3,9 m) (Arch Smol Wex 12:667, 1759).

Sammanställning. Träkyrka, troligen korkyrka. Inga mått eller andra detaljer kända, förutom att korets längdmått möjligen kan ha varit identiskt med den ovannämnda sakristians breddmått, dvs 6,5 alnar eller 3,9 m, vilket i sin tur tyder på att kyrkan haft förhållandevis blygsamma dimensioner. Det är emellertid mycket osäkert, huruvida sakristian i fråga verkligen hört till 1700-talskyrkans föregångare.

Till ytan är socknen en av häradets två största (den andra är Virestad) och upptar en stor del av dess areal i söder, dvs gränsområdet mot Skåne. Hela medeltiden igenom har den haft utpräglad glesbygdskaraktär, mer än någon annan av de mot Skåne och Blekinge gränsande socknarna. Torsås i norr, intill Skatelövsgränsen, har existerat som bebyggelseenhet under vikingatiden, troligen också Opparyd, ännu något längre åt norr. I Torsås byggdes också den medeltida kyrkan. Även den senmedeltida bebyggelsen visar en klar koncentration till socknens norra del.

Det världsliga frälsets inflytande har av allt att döma varit obetydligt.

Som framgått är alltså mycket litet bekant ang kyrkan och dess utformning. Sett till socknens karaktär av glesbygd med måttliga utkomstmöjligheter och att den, såvitt bekant, i mycket liten omfattning befunnit sig inom det världsliga frälsets intressesfär, är det inte överraskande att de knapphändiga men befintliga uppgifterna indikerar en anspråkslös träkyrka. Sannolikt har den uppförts av och för invånarna i den bebyggelsekoncentration, som blev till Torsås kyrkby och som är att betrakta som en utlöpare av den tätare bebyggelsen kring Skatelövsfjorden. Denna omständighet samt kyrkans möjligtvis ringa format kan knappast associeras till ett område under livligare kolonisation, men kan i stället indikera en förhållandevis tidig datering till äldre medeltid. Reservation är dock, som framgått, av nöden.

Virestads kyrka. "Utsigten från Caelund", akvarell 1790 av Pehr Hörberg.

Privat ägo, publ i HCA 1927.

VIRESTAD (1339, Wigerstadh).

SOCKNEN

Natur och näringar. Kuperad terräng, relativt sjörikt. Mer omfattande myr- och sumpmarker än i Varend i övrigt, dessutom rikedom på skog. Åkerbruk och framför allt boskapsskötsel huvudnäringar vid senaste sekelskiftet, avkastningen dock ojämn. Enligt Rosengren var emellertid "Boskapsskötseln... en viktig inkomstkälla, och en mängd kreatur försäljas från Virestad"¹⁵⁰.

Sen jä. 2 domarringar av osäker ålder, varav ingen i kyrkans närmarer grannskap. Den närmaste belägen ca 3 km åt sydöst.

Värdsligt frälse. Virestad, alltså i kyrkans omedelbara närhet, omtalas som sätesgård 1412. Andelen frälsejord i socknen var vid medeltidens slut (1545) mellan 20 och 39 %, antalet frälsegårdar vid samma tid 37. Skattegårdarna var till antalet 55 hela, 6 halva samt 1 ödejord.

Kyrkliga förhållanden. Omkr 1540 eget pastorat. Omtalas som prebendeförsamling för Växjö domkapitel omkr 1400. Antalet prebendegårdar var vid medeltidens slut 14 samt 1 torp.

KYRKAN

Belägenhet. Centralt i socknen, vid Virestadssjöns östra strand, på samma plats som nuvarande kyrka, där även en bebyggelseenhet sannolikt existerat omkr år 1000. Ingen egentlig kyrkby fanns emellertid i medeltidens slutskede.

Korkyrka riven. Nuvarande församlingskyrka uppförd 1800.

Byggnadsmaterial sten.

Planform. Rektangulärt långhus och rakslutet kor. Sydportal till långhuset med antagligen sekundärt vapenhus (se s 115).

Måttuppgifter. Med ledning av en i Riksarkivet förvarad "Dessein till Utvidgande af Wiresta Kyrka i Cronobergs Lähn", daterad september 1787¹⁵¹, där korkyrkans murverk markerats i mörkare färg, kan följande yttermått beräknas: långhuset 19,3 m x 13,8 m, koret 8,0 m x 8,0 m. Murtjocklek 1,2 m.

Den nya kyrkan kom emellertid att få betydligt större dimensioner. Huruvida något av korkyrkans murverk ingår i densamma är obekant. En till våren 1985 planerad yttre restaurering av kyrkan torde emellertid kunna besvara frågan.

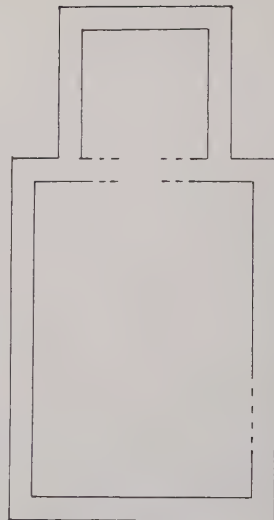
Rogberg uppger längden 43 alnar (25,5 m) och höjden 23 alnar (13,7 m) och tillägger att kyrkan "ansågs som en af de största i stiftet". Arch Smol Wex (12:672) redovisar följande: längd 43 alnar, bredd 21 alnar (12,5 m) "invändigt, och wid sidan 10 alnar (5,9 m) 1 kvarter".

Sammanställning. Korkyrka av sten med rak östvägg. Långhusets invändiga yta kan – med viss reservation – uppskattas till omkr 193 m².

Virestad och Västra Torsås är häradets två största socknar, båda därtill gränsande mot Skåne. Sannolikt har gles och spridd bebyggelse förekommit redan omkr år 1000. I medeltidens slutskede synes bebyggelsen ha varit tämligen omfattande, betydligt tätare än i grannsocknen Västra Torsås och jämnt fördelad över socknen med enkel- och dubbelgårdar som klart dominerande. Detta trots att betingelserna för jordbruk inte varit eller är speciellt gynnsamma.

Det världsliga frälset torde i varje fall i slutet av medeltiden ha haft ett visst inflytande, främst genom sätesgården Virestad.

Mycket tyder alltså på att kyrkan varit stor, sannolikt den största

korkyrkan på den värendska landsbygden. Icke osannolikt har den uppförts medan socknen befann sig under livlig kolonisation, vilket torde ha varit fallet under större delen av 1200-talet, i så fall en motivering för byggande av en väl tilltagen kyrkobyggnad för den växande befolkningen. Att denna stora kyrka dessutom byggdes av sten tyder på initiativkraft och goda ekonomiska möjligheter, om av enskild eller kollektiv art är däremot omöjligt att avgöra. Dess centrala läge och stora format tyder på att funktionen från början avsetts vara sockenkyrkans. Emellertid kan ett initiativ, baserat på ett nu okänt stormannainflytande, varit tillfinnandes i Virestad, som mot slutet av medeltiden framträder som sätesgård (jfr ovan, Världsligt frälse).

Det är å andra sidan inte helt otänkbart att stenkyrkan uppförts relativt sent under medeltiden, kanske som ersättning för en äldre träkyrka. Den s k romanska planformen torde inte vara någon garanti för t ex 1200-talet som byggnadstid (jfr Urshult, Almundsryd, Aneboda m fl). I så fall kan eventuellt prebendeförhållandet ha varit av viss betydelse för både dimensioner och val av byggnadsmaterial.

STENBROHULT (1337, ecclesie Stenbrohult).

Socken omfattade fram till 1900-talets början också större delen av nuvarande Älmhults församling.

Enligt en tradition, upptecknad på 1600-talet, skulle Stenbrohults första kyrka ha byggts på 1300-talet av "Karl Tuvasson" ägare till Möckelsnäs gård, belägen ca 1,5 km väster om kyrkplatsen. Upp-teckningen var emellertid avsedd att stödja Möckelsnäs innehavares patronatsanspråk och måste därför betraktas med reservation. "Karl Tuvasson" var identisk med den Karl Tukasson av Lämasläkten, som 1346 lät bygga kyrkan i Aneboda (jfr ovan), och hans broder Bengt donerade 1337 en stor penningssumma till kyrkan i Stenbrohult. Lämasläktens ambitioner att understödja samtida kyrkobyggen synes alltså påtaglig. Det förefaller mot denna bakgrund inte helt omotiverat att ändå räkna med någon form av kyrkobygge i Stenbrohult på 1330-talet¹⁵².

SOCKNEN

Natur och näringar. Stenbunden och inte särskilt bördig jordmån. Mossar och steniga skogsmarker, huvudsakligen lövskog, dominerande inslag i landskapsbilden. Möckeln enda vattendrag av större betydelse. Åkerbruk och boskapsskötsel likväl huvudnäringar i början av innevarande sekel (Rosengren).

Sen jä. 1 gravfält av osäker ålder i Stenbrohult, strax sydöst om kyrkan.

Världsligt frälse. En trolig sätesgård Stenbrohult omtalas 1367. Det är dock ovisst om gården i fråga var belägen i anslutning till kyrkan eller på annan plats i socknen. Antalet frälsegårdar var vid medeltidens slut (1545) 15, andelen frälsejord vid samma tid mellan 20 och 39 %. Antalet skattegårdar var 26 samt 1 halv.

Kyrkliga förhållanden. Omkr 1540 självständig församling. 11 prebendegårdar fanns i socknen vid medeltidens slut.

KYRKAN

Belägenhet. Centralt i socknen, omedelbart norr om den nuvarande kyrkan, vid Möckelns östra strand och strax väster om landsvägen från Växjö mot Skåne och i anslutning till en bebyggelseenhet, vilken sannolikt existerat omkr år 1000. Ingen egentlig kyrkby fanns vid medeltidens slut.

Korkyrka riven i samband med att ny församlingskyrka uppfördes 1828-29.

Byggnadsmaterial. Enligt ett flertal källor var långhuset av trä och koret och sakristian av sten.

Planform. Enligt en teckning, publicerad i "Kalender för barn" 1830 (se s 119) var koret bredare än långhuset och eventuellt försett med halvrund absid. Möjligen kan ett ursprungligt träkor sekundärt ha ersatts med ett stort stenkör i avsikten att även långhuset skulle nybyggas av samma material. Bilden visar långhuset med sydportal och vapenhus. En arkeologisk undersökning av bevarade grundmursfragment, genomförd 1976, tillförde ingen ny kunskap¹⁵³.

Måttuppgifter. Rogberg och Arch Smol Wex (12:677, 1754) anger längden till 22 alnar (13,1 m) och bredden till 15 alnar (8,9 m).

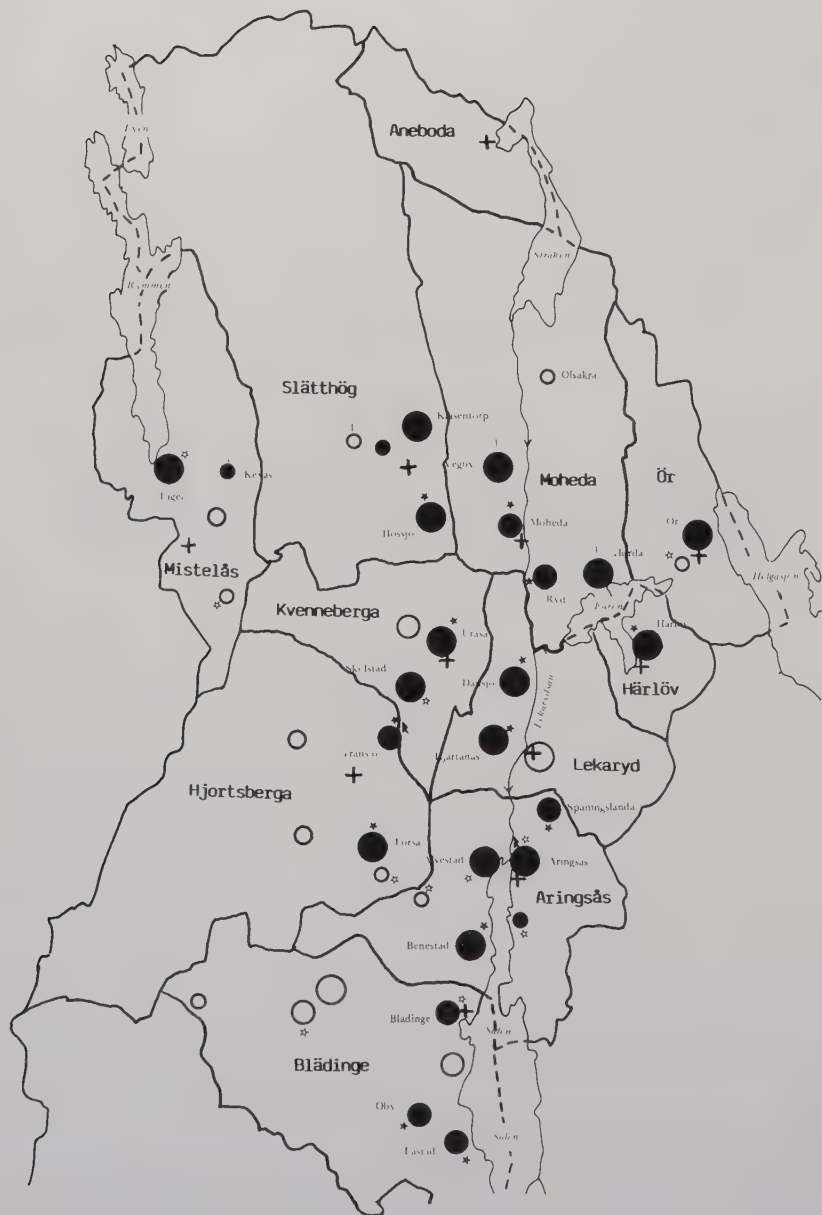
"Linné vid Stenbrohult", i Kalender för barn 1820. I bakgrunden Carl von Linnés barndomshem, dvs den gamla prästgården samt kyrkan.

Rosengren räknar om till 13 m respektive 8,9 m. Emellertid är kunskaperna i övrigt ang kyrkans utformning för bristfälliga för att dessa måttuppgifter skall kunna användas för realistisk rekonstruktion.

Sammanställning. Korkyrka av trä och sten, möjligtvis med absid och eventuellt ombyggd. Någon uppskattning av långhusets storlek låter sig svårligen göras.

Till ytan är socknen, som gränsar till Finnveden med sjön Möckeln delvis som naturlig gränsmarkering, en av häradets medelstora. Dess bebyggelsehistoriska utveckling uppvisar stora likheter med grannsocknen Virestads, dvs icke helt säkra tecken på några enstaka och isolerat belägna vikingatida bebyggelseenheter, medan den senmedeltida bilden innebär en förhållandevis tät och jämnt fördelad bebyggelse av i huvudsak enkel- och dubbelgårdar, trots att betingelserna för jordbruk knappast kan betecknas som generellt gynnsamma.

Kyrkan var belägen vid en vik av Möckeln, i anslutning till en av de förmodade vikingatida bebyggelseenheterna. Möjligen fanns under 1300-talets senare del en sätesgård i anslutning till kyrkan. Det

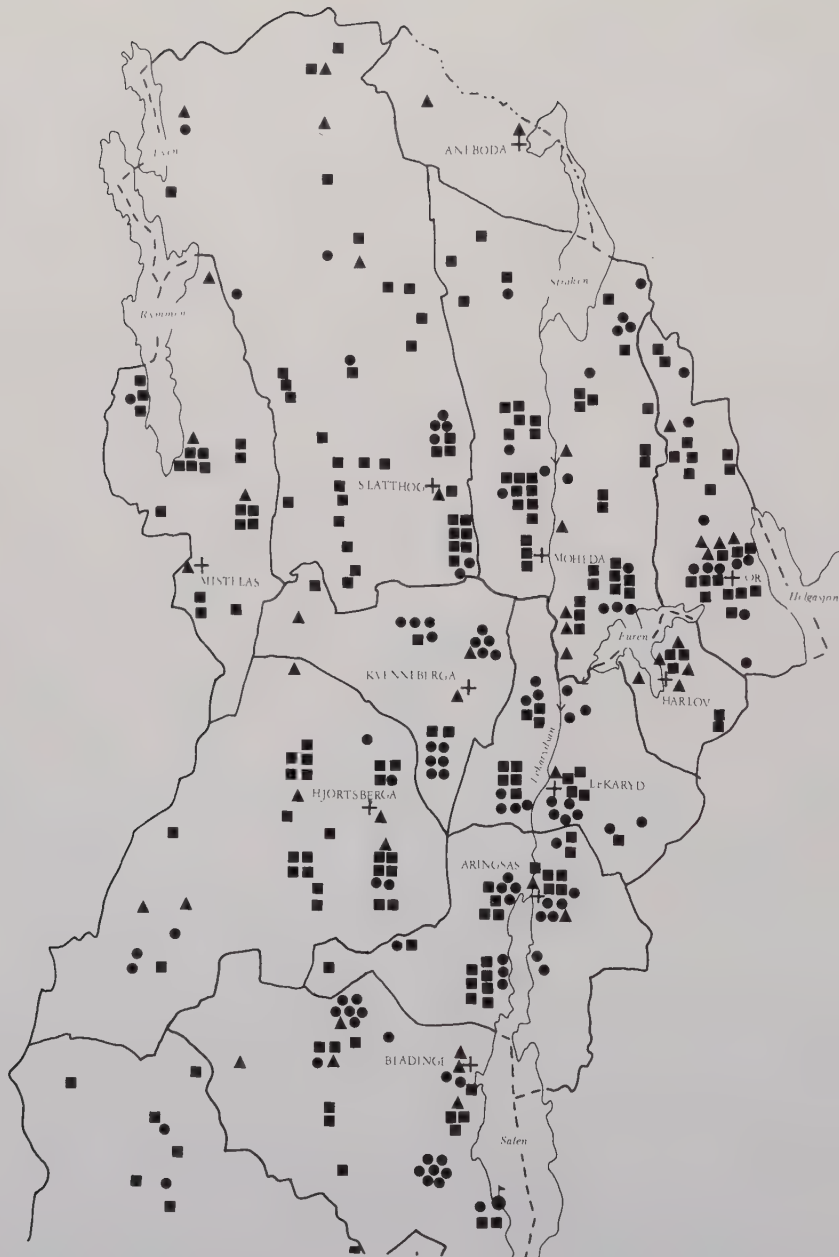

Allbo härad, rekonstruktion av bebyggelsens utbredning omkr. år 1000 e Kr., med de kamerala sockengränserna och de medeltida kyrkorna inlagda.

Efter L-O Larsson, Småländsk bebyggelsehistoria I.

- bebyggelseenheter som existerat år 1000 e. Kr.
- bebyggelseenheter som sannolikt existerat omkring år 1000 e. Kr.
- ★ gravfält av sen järnålderstyp
- ☆ gravfält möjligen från sen järnålder
- F lösfynd från sen järnålder

Allbo härad, jordeboksgårdar (eller motsvarande) år 1545.

Efter L-O Larsson, Småländsk bebyggelsehistoria I.

världsliga frälset synes även på annat sätt ha haft visst inflytande (jfr ovan).

Kyrkans byggnadshistoria är, som framgått, dunkel. Möjligen har en äldre kerkyrka helt av trä, under 1300-talet genom frälseinitiativ försetts med ett stort stenkör, antagligen som inledning till en fullständig men aldrig slutförd ombyggnad. Under förutsättning till den ovannämnda avbildningen är någorlunda sanningsenlig, tyder den bristande balansen i proportionerna mellan långhus och kör snarare på ombyggnad än på ursprunglig planering.

Att försöka tidsfästa ett första kyrkobygge i Stenbrohult synes vanskligt. De svaga spåren av vikingatida – och sannolikt tidigmedeltida – bebyggelse visar snarare orientering mot Finnveden än den värendska centralbygden. Kolonisation och kristnande eller utflyttning av kristen befolkning torde dock ha skett från värendskt håll, senast under sista delen av 1200-talet¹⁵⁴. Kyrkplatsens läge framträder som centralt och kyrkans primärt avsedda funktion kan mycket väl ha varit sockenkyrkans.

3.2.3 Konga härad

HEMMESJÖ (1481, Hemesøg)

SOCKNEN

Natur och näringar. Rikedom på skog och sjöar samt kärr- och mossmarker, men också förhållandevis bördig jordmån och goda betesmarker. Åkerbruk med boskapsskötsel huvudnäringar i början av innevarande sekel. Enligt Rosengren var avkastningen över behovet. Dessutom tillgång på myrmalm i flera av sjöarna.

Sen jä. Flera gravfält av sen jä-typ, varav 1 strax sydöst om kyrkan.

Världsligt frälse. Billa, ca 3,5 km sydöst om kyrkan, omtalas som sätesgård från slutet av 1300-talet till mitten av 1500-talet. Antalet frälsegårdar i socknen var vid medeltidens slut (1545) 5, andelen frälsejord vid samma tid mindre än 20 %. Antalet skattegårdar var 9.

Hemmesjö kyrka före restaureringen 1921.

Foto P Boberg. SM:s arkiv.

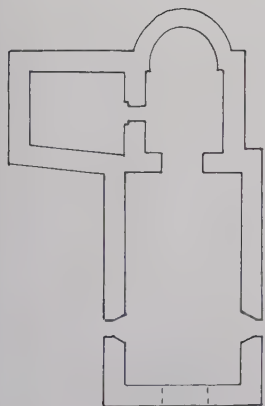
Kyrkliga förhållanden. Sannolikt prebende till Växjöbiskopen, enligt Rogberg sedan "Påfwedömet". Omkr 1540 moderförsamling till Tegnaby. Vid medeltidens slut var antalet prebendegårdar 3, medan domkyrkan ägde 8. Vidare räknades till Hemmesjö kyrksocken Fylleryd samt Notteryd i Gårdsby jordebokssocken, vilka vid medeltidens slut omfattade 2 biskopsgårdar respektive 1 prebendegård.

KYRKAN

Belägenhet. I Hemmesjö by, relativt centralt i socknen, på en höjdsträckning och strax söder om Hemmesjösjön. Kyrkbyn, vilken existerat som bebyggelseenhet omkr år 1000, omfattade vid medeltidens slut 7 gårdar, av vilka 5 tillhörde domkyrkan.

Korkyrka bevarad. Lämnades öde när ny församlingskyrka uppförts 1852-54, ca 2,5 km sydöst om den gamla. Restaurerad 1921 och 1952.

Byggnadsmaterial och -teknik. Natursten, vald, kluven och/eller tuktad. Att döma av fotografier från tiden före 1900-talets restaureringar¹⁵⁵, då stora delar av putsen var avflagnad, är murverket till sin karaktär ålderdomligt med förhållandevis jämnstora stenar, tunna

och tämligen genomgående horisontalfogar och jämna, relativt tunna skift. Släthuggna kvadrar i hörnkedjor samt dörr- och fönsteromfattningar. Ingen egentlig sockel.

Planform. Rektangulärt långhus, kor med absid. Ursprungliga, rundbågiga nord- och sydportaler i långhuset. Igenmurad, rundbågig, vid öppning i västgaveln, sannolikt avsedd som tornbåge men aldrig utnyttjad, då något torn aldrig uppfördes. Dessutom saknas murförtagningar för ett dylikt, vilket eventuellt kan tyda på att man projekterat ett trätorn. Ett ursprungligt, rundbådigt fönster i absiden.

Tunnvälvd sakristia norr om koret, troligen sekundär.

Sekundära och med största sannolikhet senmedeltida kryssvalv av parmsten i långhus och kor.

Mått (enl uppmätning av H Lindén 1952). Yttermått: långhuset 13,5 m x 8,3 m, koret 5,2 m x 6,2 m, absidens radie 3,4 m. Murtjocklek 1,1 m, i absiden 0,8 m.

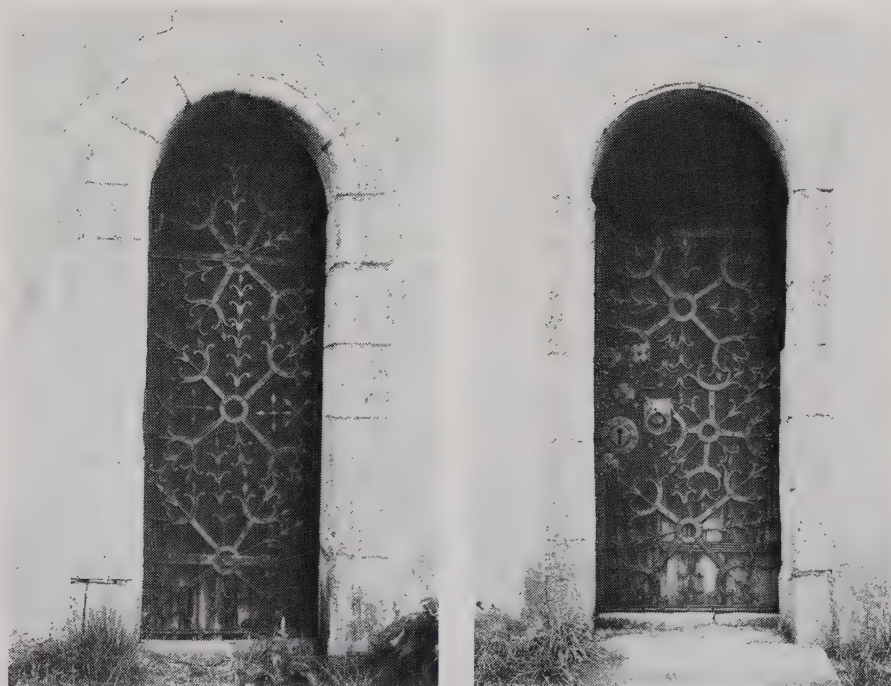
Äldre måttuppgifter. Rogberg, Wieselgren och Arch Smol Wex (2:77, 1758) anger samtliga längden till 30 alnar (17,8 m), bredden till 10 alnar (5,9 m) samt murtjockleken till 2 alnar (1,2 m), sistnämnda källa uppger också höjden 10 alnar, samt markerar att bredden är "innom murarna". Rosengren räknar om till meter: längd 17,8 m, bredd 5,9 m, höjd 5,9 m, murtjocklek 1,2 m. Härmed torde avses total inre längd (som dock uppgår till 18,8 m) samt långhusets inre bredd.

Byggnadsdetaljer. Murat, ursprungligt högaltare i absiden, ursprungligt sidoaltare i långhusets nordöstra hörn, rester av motsvarande i sydöstra hörnet. Sakramentskåp och piscina i absidmuren. Sydportalens hela yttre omfattning samt nordportalens yttre båge profilerade. Järnbeslagna och rikt ornamenterade dörrar i båda portalerna. Fragmentariska kalkmålningar av romansk typ i absid och triumfbåge.

Inventarier. Dopfont av sandsten, attribuerad till samma mästare, som huggit funten i Örs kyrka (se ovan) och daterad till senare hälften av 1100-talet¹⁵⁶. En biskopsbild, möjligen S:t Sigfrid, daterad till 1200-talet, en medeltida processionsfana med bilder av S:t Lars och S:t Olof (båda i Smålands museums samlingar, inv nr D 151 respekti-

*Hemmesjö kyrka nordportal
resp. sydportal.*

Foto M Lindgren 1984.

ve D 82), en madonnabild av romansk typ samt ett triumfkrucifix och ett altarskåp, båda senmedeltida.

Sammanställning. Korkyrka av sten med absid. Långhusets invändiga yta ca 68 m².

Ytmässigt och även befolkningsmässigt hör socknen till de mindre om än inte allra minsta inom häradet, vilket även synes återspeglats i kyrkans dimensioner. Hemmesjö ligger inom den värendska centralbygden och gränsar i väster till Växjö socken, ett grannskap som kan ha varit av betydelse vid kyrkans byggande, såtillvida att kunnig arbetskraft, tidigare engagerad vid domkyrkobygget, bör ha varit förhållandevis lättillgänglig. Det i förhållande till arealen stora antalet gravfält, av vilka flera med säkerhet kunnat dateras till sen jå, tyder på en relativt tät bebyggelse redan före medeltiden. Vidare tillhör socknen den del av häradet, som trots rikedom på skog har bäst förutsättningar för jordbruk och därmed kunde erbjuda den medelti-

da befolkningen relativt goda möjligheter till bärgning. Möjligen kan också tillgången på myrmalm ha utnyttjats för järnhantering.

Det världsliga frälsets egendomar var vid medeltidens slut inte omfattande, vilket däremot var fallet beträffande kyrkojorden¹⁵⁷. En sätesgård är dock känd sedan slutet av 1300-talet.

Mycket tyder emellertid på att kyrkan från begynnelsen och under hela medeltiden intagit en privilegierad ställning, bl a portalernas profilerade omfattningar, de enda bevarade och även de enda kända värendska exemplen på utsmyckning av denna art. Vidare de rikt smyckade dörrarna, som dock inte är unika för regionen, samt dopfunten, vilken ter sig exklusiv i jämförelse med de vanligt förekommande fabeldjursfontänerna. R Blomqvist har velat attribuera inte bara dopfunten utan även kyrkan till den ovannämnde Örmästaren, vilken skulle ha kommit från Jylland och ha varit verksam vid domkyrkobygget i Växjö (se not 156). Hemmesjö kyrkas till karaktären ålderdomliga murningsteknik, dessutom påminnande om domkyrkans¹⁵⁸, indikerar en tidig byggnadstid. Vidare tyder portalernas profileringar på att man haft tillgång till en stenmästare med viss kapacitet. Flera omständigheter, inte minst ägoförhållandena i socknen, pekar mot en stark anknytning till biskopskyrkan i Växjö. Mot den bakgrunden förefaller inte Blomqvists attribuering och datering av kyrka och font till 1170-talet orealistiska (jfr även nedan, s 253).

Frågan ang den tänkta funktionen för det projekterade men aldrig byggda tornet kan inte besvaras entydigt. Kyrkans höjdläge associerar till försvars- och spaningsändamål, medan frånvaron av murförtagningar, något som kan tyda på att tornets byggnadsmaterial skulle varit trä, snarare för tanken till utrymme för emporläktare, vilket i sin tur skulle kunna innebära att kyrkan byggts som gårdskyrka, eller också till klocktorn. Den ena funktionen behöver följande inte utesluta den andra.

Kyrkans läge i relation till den för medeltidens begynnelse rekonstruerade bebyggelsebilden framträder inte som speciellt centralt. Snarare synes ett uttalat initiativ inom en av bebyggelseenheter att utveckla sig (se kartan, s 162). Möjligen har biskopen eller domkyrkan redan i ett tidigt skede varit i besittning av gårdar just här (jfr

Hemmesjö kyrka, interiör mot öster.

Foto M Lindgren 1984.

ovan, Kyrkliga förhållanden). Icke osannolikt kan även det planerade tornbygget ses mot denna bakgrund. Icke desto mindre torde kyrkans funktion även ha varit sockenkyrkans.

Också senare under medeltiden synes kyrkan ha varit privilegierad. Därpå tyder den rika utsmyckningen i form av skulptur och dyl, och inte minst de senmedeltida valven. Härvidlag kan prebendeförhållandet ha varit av betydelse.

TEGNABY (1314, parochia Thegnæby).

SOCKNEN

Natur och näringar. Skogrikt. Jordmånen förhållandevis god, åkerbruk med boskapsskötsel huvudnäring i början av innevarande sekel. Avkastningen uppges ofta ha varit över behovet. "I grässkördar och goda betesmarker äger Hemmesjö företräde framför Tegnaby och Tofta (by i Tegnaby sn), hvilkas styrka ligger i sädesodling"¹⁵⁹. Tegnabysjön, innehållande myrmalm, största vattendrag.

Sen jä. 2 gravfält av sen jä-typ i Tegnaby, nordöst respektive nordväst om kyrkan. Ytterligare 2 gravfält av osäker ålder i Tofta, ca 3 km åt öster från kyrkan räknat.

Världsligt frälse. Inga sätesgårdar kända. Antalet frälsegårdar var vid medeltidens slut (1545) 6, andelen frälsejord understeg vid samma tid 20 %. Antalet skattegårdar var 12.

Kyrkliga förhållanden. Omkr 1540 annex till Hemmesjö.

KYRKAN

Belägenhet. I socknens västra del, i Tegnaby bys södra del, strax väster om Kårestadsåns lopp genom byn. Kyrkogården bevarad. Kyrkbyn, vilken existerat som bebyggelseenhet omkr år 1000, omfattade vid medeltidens slut 14 gårdar och kunde därmed räknas som en av häradets storbyar.

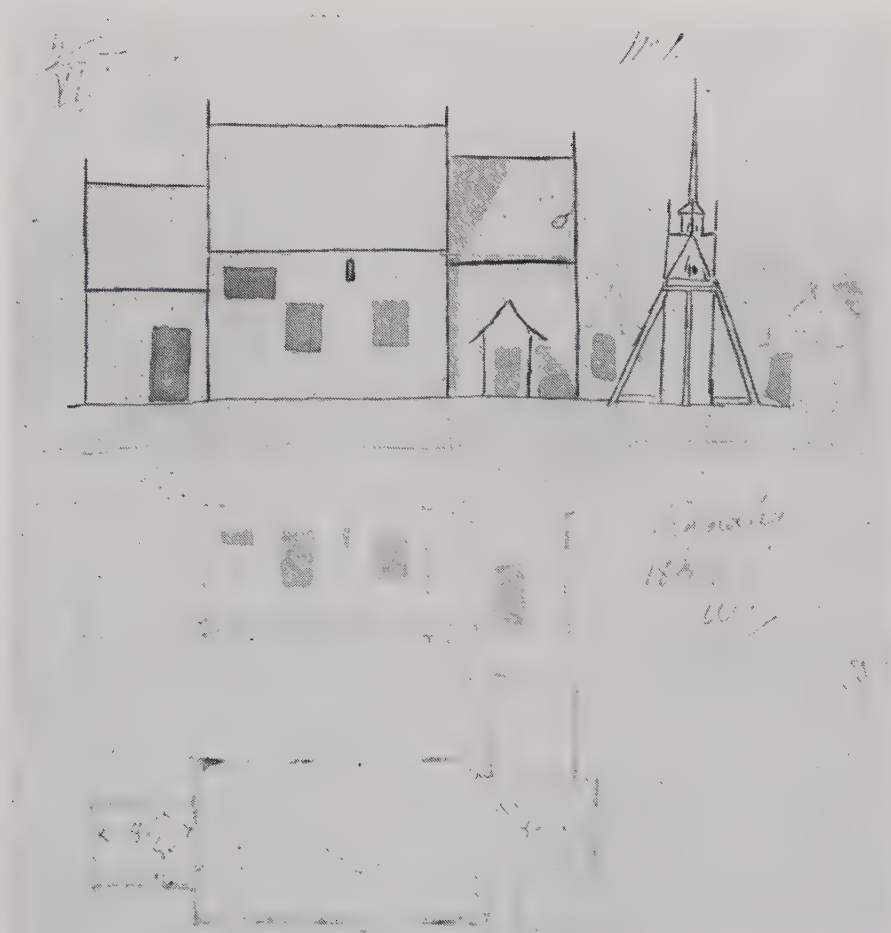
Korkyrka riven i samband med att ny församlingskyrka, gemensam för Tegnaby och Hemmesjö, uppfördes i sistnämnda socken 1852-54 (jfr ovan, Hemmesjö).

Byggnadsmaterial trä. Byggd i timringsteknik¹⁶⁰.

Planform. Rektangulärt långhus, rakslutet kor, sakristia norr om koret. Ursprunglig korportal i söder med troligtvis sekundärt vapenhus. Vapenhus även i väster, huvudingången med största sannolikhet flyttad från långhusets sydsida. Små fönster, "plaserade vid taklisten" har dokumenterats av Mandelgren¹⁶¹.

Måttuppgifter. Rogberg, Wieselgren och Arch Smol Wex (2:77, 1758) anger samtliga längden till 22 alnar (13,1 m), bredden till 10 alnar (5,9 m), sistnämnda källa också höjden till 7 1/2 alnar (4,5 m). Rosengren räknar om till meter: längd 13,1 m, bredd 5,9 m, höjd 4,5

*Tegnaby kyrka. Sydfasad
samt plan. N Månsson Man-
delgren 1848 (1847 senare
påskrift).*

Mandelgrenska samlingen. Folklivs-
arkivet, Lund.

m. I rapporten efter en friläggning av grunden 1953¹⁶² uppges följande: längd för långhus och kor tillsammans ca 15 m, långhusets bredd 6 m. Slutligen skymtar på en av Mandelgren utförd planritning, daterad 1847 (se not 161) för långhuset längdmåttet $12 \frac{3}{4}$ alnar (7,6 m) och breddmåttet $9 \frac{1}{2}$ alnar (5,6 m), vidare för koret längden 8 alnar (4,8 m) inkl triumfbågsväggen och bredden 7 alnar (4,2 m). Dessa uppgifter synes åsyfta innermått, något som också förefaller sannolikt vid jämförelse med ovan redovisade måttuppgifter.

Byggnadsdetaljer. "Gammal målning" omtalas bl a i Arch Smol Wex (se ovan). Vidare "en stor planka invid väggen, hvars ornater synes vara från 13- eller 1400-talet" (Mandelgren, se not 161).

Sammanställning. Timrad korkkyrka med rak östvägg. Långhusets invändiga yta ca 42,5 m².

Till ytan är socknen häradets näst minsta (Uråsa är minst). Den är belägen inom den värendska centralbygden, gränsar i nordväst till Växjö och har bevisligen varit befolkad före medeltiden. Den senmedeltida bebyggelsebilden är påtagligt lik den vikingatida, koncentrerad till de båda byarna Tegnaby och Tofta. Socknen är visserligen rik på skog men har ändå till vissa delar, i likhet med Hemmesjö (jfr ovan), förhållandevis goda förutsättningar för jordbruk, vilket bör ha inneburit en relativt god bärgning för den i socknen bosatta befolkningen, som möjligen också har bedrivit viss järnhantering (jfr ovan, Natur och näringar). Förutsättningar för ett mera anspråksfullt kyrkobygge har uppenbarligen saknats, och kyrkan har av allt att döma varit anpassad till såväl sockenbefolkningens storlek som dess ekonomiska möjligheter.

Det världsliga frälsets inflytande synes i varje fall vid medeltidens slut ha varit obetydligt. Förmodligen har förhållandena i detta avseende inte varit annorlunda under tidigare medeltid.

Sett till socknens allmänt bebyggelsehistoriska utveckling och centrala läge är det sannolikt att kyrkan uppförts i ett relativt tidigt skede av äldre medeltid. Dess läge i anslutning till en av två vid medeltidens begynnelse existerande bebyggelseenheter kan visserligen tyda på ett enskilt initiativ bakom dess byggande, vilket ej behöver utesluta att kyrkans primära funktion varit sockenkyrkans.

FURUBY (1322, Fyriby).

SOCKNEN

Natur och näringar. Skogsmarkerna dominerar, men den odlingsbara jorden är relativt bördig och betesmarkerna goda. Åkerbruk i förening med boskapsskötsel huvudnäring vid senaste sekelskiftet. Av-

Furuby kyrka och klockstapel. Till höger sockenstugan, även skolhus.

Teckning av S Andersson 1870. Foto ATA.

kastningen uppges ha varit tillräcklig (Rosengren). Förhållandevis sjörikt.

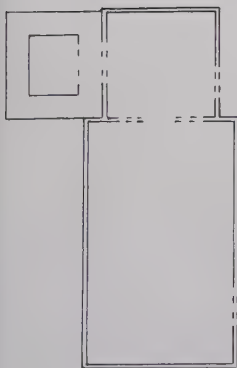
Sen jä. Flera gravfält av sen jä-typ, varav 1 i Furuby, strax sydväst om kyrkan. Runsten i Kårestad by, ca 4 km nordväst om kyrkan. Stenens inskription har uttolkats: "Klacks söner läto hugga stenen efter sin fader och efter Kale (Kalle, Galle) och Viking, sina bröder"¹⁶³.

Världsligt frälse. Tveta i Tveta fjärding, socknens nordvästligaste del, omtalad som sätesgård 1476. Gårdarna i Tveta fjärding räknades emellertid i kyrkligt avseende till Gårdsby socken i Norrvidinge härad. Antalet frälsegårdar var vid medeltidens slut (1545) 8, om man frånräknar gårdarna i Tveta, andelen frälsejord var vid samma tid mellan 20 och 39 %. Antalet skattegårdar var 21 samt 1 halv.

Kyrkliga förhållanden. 1322 hade socknen egen kyrkoherde, som tillika var häradspräst¹⁶⁴. På 1540-talet annex till Hovmantorp.

KYRKAN

Belägenhet. I Furuby by, i socknens västra del, några hundratal m nordväst om nuvarande kyrka och nära Årydssjöns östra strand. Kyrkbyn, vilken existerade som bebyggelseenhet omkr år 1000, omfattade vid medeltidens slut 5 gårdar samt 1 halv.

Korkyrka riven 1891 sedan ny församlingskyrka uppförts 1887-88.

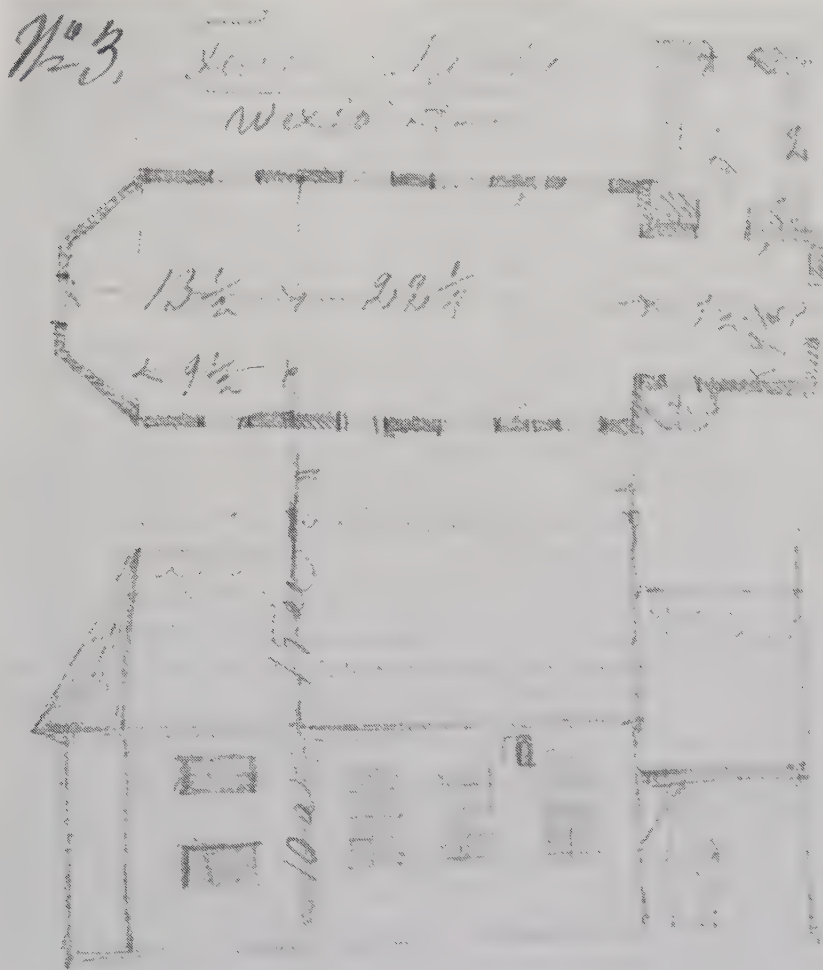
Byggnadsmaterial furu. Uppförd i timringsteknik.

Planform. Rektangulärt långhus, rakslutet kor. Ett litet, högt sittande, rundbågigt fönster i vardera södra och norra långväggarna med orientering mot öster, korportal i söder (Mandelgren, ser IV:6). Sakristia av sten i norr, troligen sekundär men sannolikt medeltida. Sekundär, tresluten tillbyggnad i väster. Mandelgren har även markerat en till fönster omgjord sydportal.

Måttuppgifter. Arch Smol Wex (2:76, 1758) anger längden 33 alnar (19,6 m), bredden 13 alnar (7,7 m) och höjden 10 alnar (5,9 m), Wieselgren längden 46 alnar (27,3 m) och bredden 14 alnar (8,3 m) samt Rosengren längden 27,32 m och bredden 8,31 m. Wieselgren (och Rosengren, vars mått är omräkningar) torde härvid åsyfta den totala längden, inklusive den sekundära tillbyggnaden i väster, medan den förstnämnda källan uppenbarligen avser den sammanlagda längden för långhuset och koret samt långhusets bredd. Inv 1828: längd, inkl koret 46 alnar, bredd 13 1/2 alnar (8,0 m), sakristians längd 8 1/2 alnar (5,0 m) och bredd 9 1/2 alnar (5,6 m).

Ett inventarium från 1870 (avskr i ATA) uppger längd 45 alnar (26,7 m), bredd 13 alnar och höjd 10 alnar, vilka angivelser jämförda med Wieselgrens tyder på att man åsyftat innermått. Detta verifieras av förhållandet att bevarade delar av väggarnas timmerstockar (jfr nedan, Byggnadsdetaljer) i tjocklek mäter ca 20 cm. Efter en planritning i Mandelgrens samlingar (jfr ovan), där den äldre långhusdelen inkl triumfbågsväggen anges till 22 1/4 alnar (13,2 m) kan långhusets ursprungliga innermått beräknas till ca 12,8 m x 7,7 m och korets (Mandelgren: 9,5 alnar x 9,5 alnar) till 5,6 m x 5,6 m, vilket även synes överensstämma med ovan redovisade måttuppgifter.

Byggnadsdetaljer. Ett av de ursprungliga fönsterpartierna utsågades vid kyrkans rivning och överlämnades till SHM¹⁶⁵. Vidare ingår i Smålands museums samlingar fem furubjälkar med fragment av målad dekor, tillvaratagna 1963 vid rivning av ett hus i centrala Växjö, vilket enligt traditionen var uppfört av virke från Furuby gamla kyrka (inv nr M 17 881 a-e) (se not 165). Slutligen är de vid mitten av

Furuby kyrka, planskiss och sydfasad. Teckning av N Månsson Mandelgren 1865.

Mandelgrenska samlingen, Folklivsarkivet, Lund.

1700-talet av kyrkomålaren J C Zschotzscher¹⁶⁶ målade innertaken från långhuset och koret uppsatta i Smålands museums kyrksal.

Inventarier. Två träskulpturer, en biskopsbild och en madonnabild, båda daterade till 1200-talet. Förvaras i Smålands museum, inv nr D 87 respektive D 86.

Sammanställning. Timrad korkyrka med rak östvägg. Sakristia av sten, troligen sekundär men av medeltida ursprung. Långhusets invändiga yta kan beräknas till omkr 98,5 m².

Socknen kan vad ytan beträffar betecknas som en av häradets medelstora. Den ligger inom den del av häradet, den nordvästra, som har jämförelsevis goda förutsättningar för jordbruk, även om skogsmarkerna dominerar. I socknens västra del, vilken gränsar mot Hemmesjö och Tegnaby och därmed är orienterad mot den värendska centralbygden, finns flera lämningar av jå-bebyggelse. Också i medeltidens slutskede synes den huvudsakliga bebyggelsen ha varit koncentrerad hit. Även kyrkplatsen återfinnes i väster, i anslutning till en bebyggelseenhet, vilken existerat omkr år 1000.

Beträffande det världsliga frälsets inflytande under tidigare medeltid är ingenting bekant. Tveta, omtalad som sätesgård i medeltidens slutskede, hörde, som ovan nämnts, i kyrkligt avseende till Gårdsby socken. Av de 16 frälsegårdar, vilka är kända i Furuby från medeltidens slut, låg hälften i Tveta fjärding.

Kyrkan har uppenbarligen varit mer än dubbelt så stor som den i grannsocknen Tegnaby, vilket också torde vara naturligt med hänsyn till socknarnas inbördes storleksrelation, även om ingendera varit speciellt tätt befolkad. I övrigt synes förutsättningarna för respektive kyrkobyggnaders utformning, val av byggnadsmaterial osv ha varit ungefär likartade. Möjligen har Furuby kyrka fått sina dimensioner mot bakgrunden av en begynnande folkökning i socknen. Dess läge, sett till den för tiden omkr medeltidens början rekonstruerade bebyggelsebild, synes visserligen orienterat mot en speciell bebyggelseenhet men framträder ändå inte som ocentralt. Oavsett kollektivt eller enskilt initiativ bakom dess byggande, torde kyrkans funktion från början ha varit sockenkyrkans.

HOVMANTORP (1389, Hamundathorp).

SOCKNEN

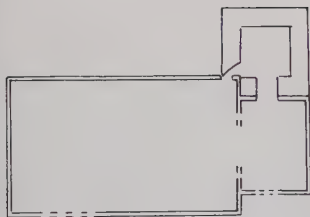
Natur och näringar. Skogen dominant, jordmånen förhållandevis mager och jordbruket av mindre betydelse. Relativt sjörikt. Rosengren omtalar visserligen goda betesmarker men påpekar också att "bön-

derna ha större inkomst af sina skogar än af jordbruket''. Myrmalms-tillgången god i sjöarna. Järnhantering har förekommit i Lessebo åtminstone på 1600-talet¹⁶⁷.

Sen jä. 2 skeppssättningar och 2 gravfält, sannolikt från sen jä, samtliga i socknens västra del. Ett av gravfälten omedelbart väster om kyrkan.

Världsligt frälse. Hässle, belägen långt från kyrkan (ca 1 mil österut), möjligen sätesgård under senare delen av 1400-talet. 1545 fanns i socknen 7 frälsegårdar, andelen frälsejord var vid samma tid mellan 20 och 39 %. Antalet skattegårdar var 26 och 1 halv samt 2 ödejordar.

Kyrkliga förhållanden. Under 1540-talet moderförsamling för Furuby. ''Under äldre medeltiden synes Hovmantorps församling ha varit annex till Furuby, i varje fall hade Furuby 1322 egen kyrkoherde, vilken då även var prost i häradet''¹⁶⁸.

KYRKAN

Belägenhet. I socknens västra del, på en udde i sjön Rotten, ca 2 km sydväst om nuvarande kyrkan och Hovmantorps tätort och i anslutning till en bebyggelseenhet, vilken existerat omkr år 1000. Ingen egentlig kyrkby fanns emellertid vid medeltidens slut. Kyrkogården bevarad.

Korkyrka riven och såld på auktion 1847. Ny församlingskyrka uppförd 1846-47.

Byggnadsmaterial trä. Enligt P G Vejde (se not 168) ''liggande timmer och kärnfur''. Sakristia av sten. Stengrunden bevarad och antagligen något kompletterad.

Planform. Rektangulärt långhus, rakslutet kor. Sakristia norr om koret. Ursprungliga sydportaler i långhuset respektive koret, båda med sannolikt sekundära vapenhus. Gravkor av sten för familjen Skytte, tillbyggt i väster omkr 1670.

Måttuppgifter. Rogberg, Wieselgren och Mandelgren (ser V:VI) uppger samtliga: längd 27 alnar (16,0 m), bredd 12 alnar (7,1 m), höjd 8 alnar (4,8 m). Samma längd- och höjdmått återfinnes i Arch Smol Wex (2:76, 1758), medan det här angivna breddmåttet, 18 alnar (10,7 m) torde vara en felskrivning. Rosengren räknar om till meter: längd

16 m, bredd 7 m, höjd 5 m. Inv 1828: ''med Choret inberäknat, 28 Aln (16,6 m) Lång och 12 1/2 Aln (7,4 m) bred... Sakristigan... af Sten 11 Aln (6,5 m) 11 dto bred''. Slutligen S Pira i Hovmantorps gamla kyrka: längd 28 alnar, bredd 12 1 / 2 alnar, höjd ca 8 alnar, sakristian 11 alnar i fyrkant, gravkoret 12 alnar i fyrkant¹⁶⁹. Av två i RA förvarade uppmättningsritningar, den ena utförd av J G Billman omkr 1840, den andra signerad ''J. S.'' 1848, kopia från 1928, framgår att långhusets innermått var 11,8 m x 7 m och korets 3,5 m x 4,8 m¹⁷⁰.

En uppmätning av kvarvarande mur- och grundmursrester, utförd 1981, verifierade i stort ovan angivna måttuppgifter.

Sammanställning. Timrad korkyrka med rak östvägg. Stensakristia i norr, troligen sekundär. Långhusets invändiga yta ca 82,5 m².

Socknen, som vad beträffar ytan är jämförbar med Furuby (se ovan), ligger i häradets östra del, där skogen är dominant, jordmånen stenbunden och betingelserna för jordbruk inte speciellt gynnsamma. Tecken på jä-bebyggelse har återfunnits i väster med orientering mot sjön Rottnen, kring vilken bebyggelsen även i medeltidens slutskede visar den största koncentrationen, utan att för den skull kunna betecknas som särskilt tät. Kyrkans efter nuvarande förhållanden föga centrala läge på en udde i sjön Rottnen i socknens västligaste del har givit upphov till antagandet att den ursprungligen uppförts som gårdskyrka. Det är naturligtvis tänkbart att initiativet bakom kyrkan varit att söka inom den bebyggelseenhet, intill vilken den uppfördes, t ex gården Hamundathorp, vilken omtalas ffg 1389 (jfr ovan) och som naturligtvis kunnat ha äldre anor. Men om kyrkans placering relateras till den vikingatida – och sannolikt även tidigmedeltida – (rekonstruerade) bebyggelsebilden, förefaller valet av kyrkplats varken omotiverat eller ocentralt i förhållande till bebyggelsen i övrigt. Tack vare sjöläget bör den ha varit relativt lättillgänglig för större delen av socknens tidigmedeltida befolkning och ej heller anmärkningsvärt avlägsen från bebyggelseenheten Tollstorp i nordväst. Därmed framträder också en primär sockenkyrkofunktion som sannolik. Sambandet relativt glesbebyggd socken med blygsamma ut-

komstmöjligheter – träkyrka av jämförelsevis anspråkslöst format synes dessutom naturligt.

En sätesgård har möjligen funnits i socknens östra del i slutet av medeltiden. I övrigt har det världsliga frälsets inflytande, såvitt är bekant, varit obetydligt.

Socknens västra del kan betecknas som en av centralbygdens yttersta utposter. Möjligen hann någon tid förflyta innan kristendomen nådde hit från det inre av Varend och eventuellt kan Hovmantorps kyrka ha varit något yngre än flertalet av centralbygdens kor-kyrkor. Visserligen synes kyrkor ha byggts jämförelsevis tidigt i Uppvidinge, som ju också till stora delar är ett utmarksområde (jfr nedan, Granhult, Sjösås), men kontakterna mellan Konga och Uppvidinge härader har å andra sidan i tidig medeltid varit obetydliga¹⁷¹.

NÖBBELE (1377, Nybele).

Ryd, i socknens västra del, omtalas som Konga härads rätta tingsplats under senmedeltiden.

SOCKNEN

Natur och näringar. Övervägande jämnt slättland, ej speciellt kuperat. Jordmånen i allmänhet god, åkerbruk med boskapsskötsel huvudnäring vid senaste sekelskiftet, varvid avkastningen som regel översteg det egna behovet (Rosengren). Rogberg: "Jordarten är mäst sandblandad swartmylla. Skogen består mäst av Gran och Furu..."¹⁷². Viktigaste vattendrag Rottnen, som utgör naturlig gräns i nordöst.

Sen jä. 2 gravfält, det ena med säkerhet och det andra med osäkerhet daterat till sen jä. Det förra i Orraryd, ca 3 km väster om kyrkan, det andra i Värlanda, drygt 4 km norr om kyrkan.

Världsligt frälse. 1 sätesgård i Värlanda omtalad 1500. 1545 fanns i socknen 23 frälsegårdar, andelen frälsejord var vid samma tid mellan 40 och 59 %. Antalet skattegårdar var 16 hela och 2 halva.

Kyrkliga förhållanden. På 1540-talet moderförsamling för Östra Torsås. 1545 fanns i socknen 3 biskopsgårdar samt 9 domkyrkogårdar, varav 8 prebenden.

KYRKAN

Belägenhet. Centralt i socknen, på samma plats som nuvarande kyrka och i anslutning till en bebyggelseenhet, vilken existerat omkr år 1000. Dock fanns i medeltidens slutskede ingen egentlig kyrkby.

Kyrka, sannolikt *korkyrka* riven i samband med att ny församlingskyrka uppfördes 1826-29.

Byggnadsmaterial sten.

Planform. Av allt att döma långhus och rakslutet kor. Kortaket omtalas särskilt såväl i ett visitationsprotokoll från 1733 (avskrift i ATA) som hos Rosengren.

Enligt Arch Smol Wex (2:68) utvidgades kyrkan 1738 åt öster med 3 1/2 alnar (2,1 m). Samma källa (2:69, 1759) omtalar även ett "wid västra gafwelen... tillbyggt torn". Beträffande tornet meddelar Rogberg att det "nederföll uti stark storm Matth. dag år 1750 men är nu åter upbygdr wid västra gafwelen" (se not 172). Tornet var troligen av trä och med stor sannolikhet sekundärt.

Måttuppgifter. Rogberg såväl som Arch Smol Wex (se ovan) anger längden till 36 alnar (21,4 m), bredden till 11 1/2 alnar (6,8 m) och höjden till 12 alnar (7,1 m). Den sistnämnda källan meddelar även måttuppgifter för tornet, 12 alnar x 12 alnar, höjd 32 alnar (19,0 m). Rosengrens måttangivelser, längd 21 m, bredd "nära 7 m" och höjd "något öfver 7 m", torde vara omräkningar från alnar till meter. Längdmåttet bör avse långhus och kor tillsammans efter det senares utvidgning. Tidigare och sannolikt ursprungligt längdmått bör alltså ha varit 32 1/2 alnar (19,3 m). Troligast avses innermått, då långhuset annars skulle varit oproportionerligt smalt i förhållande till längden, även för värendeska förhållanden (jfr tabell s 293 f).

Sammanställning. Stenkyrka, sannolikt korkyrka med rak östvägg. Långhusets invändiga yta kan med reservation uppskattas till omkr 85 m².

Socknen ligger ungefär mitt i häradet och kan betecknas som medelstor. Åtminstone dess norra och mellersta delar faller inom den del av häradet, som har bäst förutsättningar för jordbruk. Här återfinner man också de kända spåren av vikingatida bebyggelse, kyrkan

samt Ryd, som åtminstone från 1300-talet och till 1600-talet fungerat som Konga härads "rätta tingsplats". Vidare den tätaste senmedeltida bebyggelsen, i huvudsak fördelad på byar. Socknens södra del däremot, vilken synes sakna spår av vikingatidsbebyggelse, visar orientering mot gränsbygderna i söder och öster, där den senmedeltida bebyggelsen främst utgjordes av enkel- och dubbelgårdar.

Beträffande byggnadstid kan förutsättningarna ha varit desamma, som ovan antagits för kyrkan i Hovmantorp.

En senmedeltida sätesgård är känd, vidare var ca hälften av jorden i det världsliga frälsets ägo vid medeltidens slut. Beträffande frälsets eventuella inflytande tidigare under medeltiden är föga eller intet bekant. Sannolikt har befolkningen i Nöbbele, tack vare de relativt gynnsamma topografiska betingelserna, varit mera välbärgad än den i t ex Hovmantorp, vilket även utan frälsemedverkan kunnat avspglas i bl a ett stenkyrkobygge, sannolikt avpassat till befolkningens samtida storlek. Även kyrkans centrala läge i relation till den tidigmedeltida bebyggelsebildens synes tyda på en kollektiv planering för gemensam sockenkyrka.

ÖSTRA TORSÅS (1348, parochia Thoraas).

SOCKNEN

Natur och näringar. Till största delen ganska jämnt slättland, i öster mer höglänt och kuperat. Jordmånen förhållandevis fruktbar, dock magrare och sankare i socknens norra del än i övrigt. Åkerbruk och boskapsskötsel huvudnäringar vid senaste sekelskiftet (Rosengren). Skogen inte speciellt betydande, ej heller sjörikt. Torsjön viktigaste vattendrag.

Sen jä. Flera gravfält, bl a 1 i Torsås, strax norr om kyrkan. Ett stort gravfältsområde i Ingelstads by, ca 1 km väster om kyrkan, med bl a den s k Inglinge hög, daterad till omkr 500 e Kr. I Nöbbele by, ca 5 km nordväst om kyrkan en korsmärkt runsten med inskriptionen: "Rosten och Eliv / Åke och Håkan / svennerne reste / åt sin fader / Kale den döde / kumlet vitt synligt. / Därför den gode / icke skall glömmas / så länge stenen står / och runornas stavar."¹⁷³

Världsligt frälse. Inga medeltida sätesgårdar kända. Ingelstad ny-etablerad som sätesgård först omkr 1550. 1545 var antalet frälsegårdar i socknen 11, andelen frälsejord vid samma tid mellan 20 och 39 %. Antalet skattegårdar var 23 hela och 1 halv.

Kyrkliga förhållanden. På 1540-talet annex till Nöbbele. 1545 fanns i socknen 11 domkyrkogårdar, varav 9 prebende.

KYRKAN

Belägenhet. Centralt i socknen, i västra delen av Torsås by, strax sydväst om nuvarande kyrka. Kyrkbyn, vilken existerat som bebyggelseenhet omkr år 1000, omfattade vid medeltidens slut 7 gårdar.

Korkyrka riven i samband med att ny församlingskyrka uppfördes 1848-49.

Byggnadsmaterial och -teknik. "Murarne voro uppförda af grofhuggen, men socklarne, hörnstyckena och omfattningarna af finhuggen gråsten... Kyrkan røjde den enklaste rundbågsstil, och stenhuggningen ovanlig omsorg"¹⁷⁴.

Planform. Rektangulärt långhus, kor med "nära qvadratisk grundform", absid med hjälmvalv. Ursprunglig syd- respektive nordportal i långhuset, spår av små rundbågiga fönsteröppningar, däremot inte av någon triumfbåge. Socklarna "skråkantiga" (se not 174).

Vapenhus, sannolikt sekundärt, nämnt i inv 1830 (ATA).

Måttuppgifter. Wieselgren uppger längd utom koret 18 alnar (10,7 m), bredd 12 alnar (7,1 m), höjd 10 alnar (5,9 m). Rosengren: längd "nära 10 meter... utom koret", bredd 7 m, höjd 6 m. Arch Smol Wex (2:69): längd "med Choret" 31 alnar (18,4 m), bredd 11 alnar (6,4 m), höjd 11 1/2 alnar (6,8 m) (oläsligt ord), 8 alnar (4,8 m). Sannolikt avses innermått.

Byggnadsdetaljer. Brunius (se not 174): "En ingång, hvars omfattning pryddes med smårutformiga sirater, inledde från vester". Fyra bevarade kvaderstenar med inristade rutornament torde härröra från nämnda omfattning, vars av Brunius beskrivna placering bör ha varit sekundär. Kvadrarna torde från början ha ingått i någon av de ur-

sprungliga portalernas omfattningar (jfr ovan, Skatelöv och Vederslöv, även Växjö domkyrka. Se nedan, s 255 ff).

Sammanställning. Korkyrka av sten med absid och med dekorativa detaljer, vilka såvitt bekant endast ha få motsvarigheter i Varend. Långhusets invändiga yta kan beräknas till omkr 76 m².

Socknen, som till ytan är medelstor, jämfört med häradets övriga socknar, och orienterad mot den varendska centralbygden, hör till Linaåns (nuv Skyeån, Kårestadsån) vattenområde, där betingelserna för jordbruk är förhållandevis gynnsamma. Bebyggelsen har varit väl etablerad redan under vikingatid och den senmedeltida bebyggelsen synes ha haft ungefär samma utbredning med huvudsaklig fördelning på byar. Som tidigare nämnts ligger kyrkan i anslutning till en av de bebyggelseenheter, som funnits omkr år 1000.

I varje fall under senare medeltid synes det världsliga frälsets intressen i socknen ha varit jämförelsevis ringa. Däremot avtecknar sig tydligt ett stormannainflytande under sen ja (jfr ovan Sen ja), vilket ingalunda behöver ha förändrats eller minskats av övergången till ny religion. Det är en rimlig förmodan att en ambition att manifestera ett dylikt, fortsatt inflytande tagit sig uttryck i uppförandet av en kyrkobyggnad med efter omständigheterna påkostnad utformning. Dess centrala placering bör även ha varit lämpad för sockenkyrkofunktion, oavsett initiativet. Sannolikt har kyrkans dimensioner anpassats till socknens folkmängd vid tiden för byggnadens uppförande. Socknens allmänt bebyggelsehistoriska utveckling och av kyrkobyggnaden själv antydda samband med domkyrkobygget i Växjö – absidkor, murningsteknik, dekorativ utsmyckning (jfr nedan, s 258) – indikerar en byggnadstid inte alltför långt efter domkyrkans.

Östra Torsås synes även med avseende på utkomstmöjligheter ha varit jämförelsevis gynnad. Även denna omständighet kan ha varit betydelsefull vid kyrkobygget.

URÅSA (1361, parochia Öraasa).

SOCKNEN

Natur och näringar. Förhållandevis bördig jordbruksbygd. Tidigare rikedom på skog, som emellertid förstördes av skogsbrand på 1830-talet. Åkerbruk i förening med boskapsskötsel dominerande näringsfång vid senaste sekelskiftet. Skördarna uppges ha givit överskott till avsalu. (Rosengren).

Sen jä. 1 gravfält av osäker ålder samt 1 runsten i Högnalöv, 2 till 2,5 km sydväst respektive väster om kyrkan.

Världsligt frälse. Högnalöv under senmedeltiden sätesgård för den s k Högnalövsätten. Skye, ca 1 km väster om kyrkan, möjligen sätesgård, omtalad ffg 1361. 3 frälse- och 3 prebendegårdar fanns i nämnda by vid medeltidens slut. Antalet frälsegårdar i socknen 1545 var 10, andelen frälsejord vid samma tid mellan 40 och 59 %. Antalet skattegårdar var 3.

Kyrkliga förhållanden. På 1540-talet annex till Väckelsång.

KYRKAN

Belägenhet. I Uråsa by, förhållandevis centralt i socknen. Kyrkbyn, vilken sannolikt existerat som bebyggelseenhet omkr år 1000, omfattade vid medeltidens slut 6 gårdar.

Salkyrka bevarad och alltjämt fungerande som församlingskyrka.

Byggnadsmaterial och -teknik. Vald och kluven marksten i växlande format och dimensioner. Skolning av mindre sten och flis.

Planform. Rektangulär salkyrka utan yttre kormarkering. Inv 1828 (ATA): ''2^{ne} ingångar försedde med vapenhus finnas på södra sidan och sacristia af sten på norra''. Båda sydportalerna numera igensatta.

Sakristia i öster, uppförd 1835, enligt Rosengren ''flyttad''. Västtorn uppfört 1841.

Mått (enl uppmätning av P Boberg 1938): yttermått 18,2 m x 9,5 m. Murtjocklek ca 1,2 m, östmuren 1,0 m.

Äldre måttuppgifter. Rogberg, Mandelgren (ser V:VI) samt Wieselgren uppger samtliga: längd 30 alnar (17,8 m), bredd 15 alnar (8,9 m), höjd 20 alnar (11,9 m). Arch Smol Wex (2:71, 1758) uppger samma

längd- och breddmått men anger höjden till 7 alnar (4,2 m) "till taket wid Östra gafwelen, som och är af sten, såsom kyrkan murad, upp till ryggningen, men wid wästra gaflan är ej mer än 6 alnar (3,6 m) till taket stenmur...". Rosengren anger längden till "nu 16 meter", bredden till 7 meter samt höjden invändigt till 4,5 m. Ovan uppgivna alnmått för längd respektive bredd överensstämmer närmast med kyrkans yttermått. Rosengrens måttuppgifter, däremot, torde även beträffande längd och bredd åsyfta kyrkorummets innermått, vilka även i stort överensstämmer med inv 1828 (se ovan): "...invändigt 26 1/2 aln (15,7 m), i längden 11 3/4 do (7,0 m) och 7 alnar i höjden".

Sammanställning. Salkyrka av sten, invändig yta omkr 113,5 m².

Socknen, som till ytan är häradets minsta, är genomfluten av Linaån (Skyeån etc, jfr ovan), kring vilken förutsättningarna för jordbruk är jämförelsevis goda. Den gränsar mot Jät i Kinnevalds härad och torde kunna räknas in i den värendska centralbygden. Den från medeltidens slut kända bebyggelsen, fördelad på fyra byar och en enkelgård, synes ha varit etablerad redan under vikingatiden. Kyrkan är belägen i en av de nämnda byarna.

Det världsliga frälsets inflytande synes i varje fall under senmedeltiden ha varit förhållandevis stort, främst genom en, kanske två, sätesgårdar.

Av allt att döma har kyrkan, som torde vara senmedeltida, byggts jämförelsevis stor i förhållande till den samtida befolkningens omfattning. Icke osannolikt har en av sätesgårdarna, eller båda, varit av betydelse härvidlag och även för valet av sten som byggnadsmaterial.

Salkyrkan bör ha haft en föregångare, antagligen en träkyrka. Om denna förmodade kyrka är ingenting bekant, men det är troligt att den haft samma placering som den nuvarande. Läget synes i förhållande till såväl tidig- som senmedeltida bebyggelse centralt och väl lämpat för en sockenkyrka, även om initiativet varit att finna inom närmast anslutande bebyggelsekoncentration.

VÄCKELSÅNG (1330-talet, Væstilsang).

Socknen omfattade under hela medeltiden även nuvarande Tingsås. Ett antal gårdar i sydväst räknades fram till 1500-talets slut i kyrkligt avseende till Urshult.

SOCKNEN

Natur och näringar. Jordbruksbygd, huvudsakligen slättland. Bäst odlingsmöjligheter i norr, vilket i söder kompenseras av utmärkta betesmarker. Åkerbruk i förening med boskapsskötsel huvudnäring vid senaste sekelskiftet. ”I fråga om rik växtlighet och bördig jordmån står Väckelsång främst inom häradet... Här finnes föga om ens något, som erinrar om att man ännu befinner sig i södra Sveriges magraste och torftigaste landskap”¹⁷⁵. Viss skogstillgång i södra, dvs Tingsåsdelen. Tiken, Mien och Åsnen viktigaste vattendrag.

Sen jä. 2 gravfält i socknens norra del, varav 1 i Väckelsång, strax sydväst om kyrkan. Ytterligare 2 gravfält av osäker ålder i samma by.

Världsligt frälse. Lina (nuv Lidhem), ca 3 km nordväst om kyrkan, sätesgård under senmedeltiden och förra hälften av 1500-talet. Omtalas första gången 1414. Antalet frälsegårdar var 1545 31, andelen frälsejord vid samma tid mellan 20 och 39 %. Antalet skattegårdar var 38 samt 1 halv.

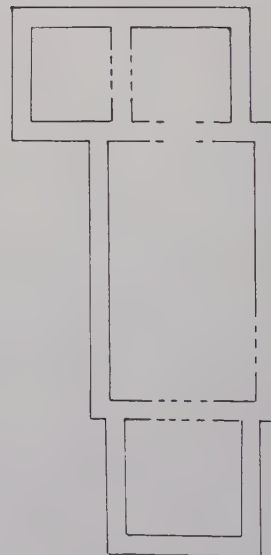
Kyrkliga förhållanden. Under 1540-talet moderförsamling för Uråsa.

KYRKAN

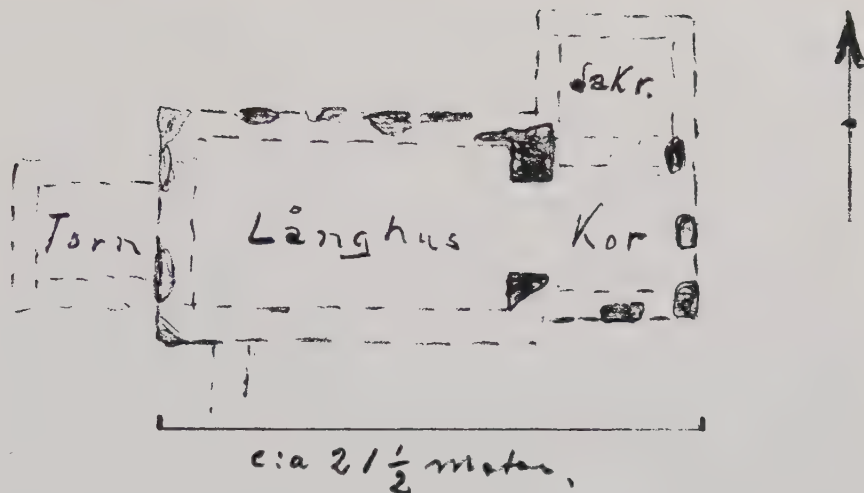
Belägenhet. I Väckelsångs by, i socknens nordligaste del, ca 500 m norr om den nuvarande kyrkan. Kyrkogården bevarad. Kyrkbyn, vilken existerat som bebyggelseenhet omkr år 1000, omfattade vid medeltidens slut 11 dokumenterade gårdar och sannolikt 1 prästgård, och kunde därmed räknas som en av häradets storbyar. Väckelsångs by genomkorsas av Ronnebyvägen, en under medeltiden viktig förbindelse mellan Varend och Blekingekusten¹⁷⁶.

Kyrka, ursprungligen troligen *korkyrka* riven i samband med att ny församlingskyrka uppfördes 1827-29.

Byggnadsmaterial sten.

"Väckelsångs gla stenkyrka
enl nedanstående grundplan".
Blyertsteckning av P G Vejde 1911.
Vlb.

Planform. En friläggning av kyrkans grundmurar 1976¹⁷⁷ avslöjade ett långhus med tresidig koravslutning, en för det medeltida Varend främmande planform, en sakristia i norr samt en tillbyggnad i väster, ej i förband med långhuset och osymmetriskt belägen i förhållande till västgaveln, dvs längre åt norr än åt söder.

Mycket tyder på att kyrkan dels haft torn och dels blivit ombyggd i slutet av 1600-talet. I Arch Smol Wex 8:417 (1692) läses följande: "Wij Carl görom witterligit att såsom oss Wäckelsångs församling... til kiänna gifwa – hurusom icke allenast tornet på deras sockenkyrka är aldeles förfallet, utom och sielfwa kyrkan mycket lijten, så att de med stoort trängsel och beswär... måste förrätta deras gudztienst,... hafwa de eij heller derwid mehra än en klocka, warandes de fuller sinnade, att låta utwidga kyrkian och förskaffa sig ännu een tienlig klåcka – men finna de sig helt oförmögna att så kostsamt Wäreck af egna medell att kunna fullborda...". Av denna anledning anbefallde konungen kollekt till Väckelsångs församlings förmån.

På Hans Ruuths (se not 77) häradskarta av år 1663 är kyrkan ritad med långhus, kor och västtorn. Visserligen kan dylika kartbilder inte tillmätas alltför stor tillförlitlighet, men tornmarkeringen synes dock tyda på en viss sanningsenlighet i detta speciella fall.

I P G Vejdes vykortsamling (VIb) finns en enkel fasad- och planritning av Väckelsångs kyrka, vilken visar långhus, rakslutet kor, sakristia i norr samt torn. Den sammanlagda längden för långhus och kor anges till "ca 21 1/2 meter (yttermått)". Ritningen är daterad 1911 och källan anges inte. Ang tornet antecknar Vejde: "Tornets utseende ovisst. Möjligen utgöres det av den till västra gaveln flyttade klockstapeln". Torngrundens kraftiga konstruktion tyder dock på att den burit en stenbyggnad.

En tradition vill göra gällande att kyrkan skulle grundlagts av drottning Kristina på 1640-talet, något som emellertid Wieselgren avfärdar som "Säkerligen en gissning!"¹⁷⁸. Traditionsbildningen kan dock ha ett visst samband med en ombyggnad i slutet av 1600-talet (jfr ovan). Vidare tyder den förmodade torngrundens asymmetriska läge i förhållande till nuvarande långhus på att en förändring skett, dvs att kyrkans södra vägg flyttats längre åt söder.

En sammanställning av ovan relaterade uppgifter ger vid handen att följande kan ha skett i slutet av 1600-talet: rivning av tornet, utvidgning av långhuset åt söder samt rivning och nybyggnad av östpartiet. Beträffande östpartiets ursprungliga utformning kan ingenting sägas med full säkerhet. Som framgått föreligger emellertid en antydning om rakslutet kor. Likaså saknas kunskaper angående tornets tidsmässiga relation till kyrkan i övrigt. Det synes emellertid mest troligt att tornbyggnaden varit senmedeltida (jfr nedan, avsnitt 4.5.2.d).

Måttuppgifter. Befintliga uppgifter (Rogberg, Rosengren, Arch Smol Wex 2:70, 1796) åsyftar den kyrka vars grundmurar frilades 1976. Grävningsresultatet ger vid handen att långhuset kan ha varit ca 9,5 m brett och tornets längd respektive bredd ca 7 m och 8 m, yttermått. I övrigt grundar sig rekonstruktionen av kyrkans ursprungliga grundplan på P G Vejdes ritning (se s 147).

Sammanställning. Kyrkobyggnad av sten med troligen rakslutet kor och med västtorn, vars tidsmässiga förhållande till kyrkobyggnaden i övrigt ej låter sig fastställas. Långhusets invändiga yta kan med reservation uppskattas till omkr 103 m².

Till ytan är socknen den ena av häradets två största (den andra

Linneryd, se nedan). Betingelserna för jordbruk är goda (jfr ovan, citat ur Rosengren), uppenbarligen allra bäst i norr, där bebyggelse varit etablerad redan under vikingatiden och där den även i medeltidens slutskede synes ha varit tätast och fördelad huvudsakligen på byar, medan den i södra halvan av socknen, där lämningar av vikingatidsbebyggelse saknas, var mer spridd och fördelad på i första hand enkelgårdar. Kyrkan var belägen i socknens nordligaste del, i anslutning till en av de bebyggelseenheter, vilka existerat omkr år 1000.

En senmedeltida sätesgård är känd. Möjligen finns ett samband mellan denna och västtornet (jfr nedan, avsnitt 4.5.2.d). Angående frälse- eller stormannainflytande under tidigare medeltid är ingenting bekant. Emellertid kan socknens åtminstone i fråga om senare tider dokumenterade välstånd (jfr ovan, Natur och näringar) ha varit tillräcklig förutsättning för ett stenkyrkobygge. I förhållande till den för tidigaste medeltid rekonstruerade bebyggelsebildens synes kyrkans dimensioner ha varit relativt väl tilltagna. Det kan dock tänkas, att socknen vid tiden för kyrkobygget befann sig under kolonisation och att man i viss mån byggde för framtiden, en omständighet som måhända förlägger Väckelsångs kyrkas byggnadstid till en något senare period än vad som antagits ha varit generellt för centralbygdens korkyrkor. Dess läge i förhållande till den tidiga medeltidens bebyggelse framträder som centralt, vilket man får förutsätta har gällt även för relationen till den tidigaste kolonisationsbebyggelsen, som bör ha varit koncentrerad till socknens norra del. Även om initiativet bakom kyrkobygget möjligen kan ha varit tillfinnandes inom den bebyggelseenhet, vilken senare blev till kyrkby, är det dock mest sannolikt att kyrkans primära funktion varit sockenkyrkans.

LINNERYD (1310, Lyndæruth).

Socknen omfattade under medeltiden även nuvarande Södra Sand-sjö.

SOCKNEN

Natur och näringar. Vidsträckta skogsmarker men också relativt fruktbar jordmån. Åkerbruk med boskapsskötsel huvudnäring vid

senaste sekelskiftet. Avkastningen uppges ha varit god (Rosengren). Förutom Ronnebyån inga vattendrag av betydelse.

I söder, dvs Sandsjödelen, i hög grad stembunden jordmån. Om hela den del av Konga härad vilken gränsar mot Blekinge gällde åtminstone vid senaste sekelskiftet "att de flesta utmarker kunna anses såsom med träd beväxta, mossslupna stora stenrösen"¹⁷⁹. Åkerbruk med boskapsskötsel samt skogsbruk betecknades som de viktigaste inkomstkällorna, framför allt animalieproduktionen.

Sen jä. Skeppssättning och gravfält, troligen från sen jä, i Rolsmo, drygt 2 km öster om kyrkan.

Världsligt frälse. Skogsnäs i socknens norra del men på långt avstånd från kyrkan (drygt 4 km åt nordväst) omtalas som sätesgård 1462. 1545 uppgick antalet frälsegårdar i socknen till 31, andelen frälsejord var vid samma tid mellan 20 och 39 %. Antalet skattegårdar var 45 hela, 20 halva samt 1 ödejord.

Kyrkliga förhållanden. Under 1300-talet prebendeförsamling för domkapitlet i Växjö. Eget pastorat på 1540-talet.

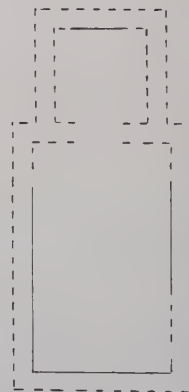
KYRKAN

Belägenhet. I östra delen av Linneryds by i socknens norra del, på strandslutningen mot Linnerydssjön, öster om nuvarande kyrka. Kyrkbyn, vilken sannolikt existerat som bebyggelseenhet vid medeltidens början, omfattade vid periodens slut 4 gårdar, samt från 1540-talet troligen även en prästgård.

Kyrka, sannolikt *korkyrka* riven i början av 1800-talet. Ny församlingskyrka uppförd i den gamlas närhet 1797-98.

Byggnadsmaterial sten. Att döma av fasaderna på ett profanhus i byn (numera hembygdsmuseum), vilket enligt uppgift skall ha byggts av materialet från Linneryds gamla kyrka, vald och kluven marksten i stora och relativt oregelbundna format. Av en uppgift i Arch Smol Wex (2:74, 1759) att kyrkan skulle varit "av timmer och sten uppbyggd med sakristia och läktare" synes visserligen framgå att kyrkan varit delvis uppförd av trä. Sannolikt åsyftas emellertid tillbyggnader som sakristia och vapenhus.

Planform. Troligen rektangulärt långhus med rakslutet kor, vilken

förmodan grundas på proportionsförhållandena (en i och för sig tämligen osäker indikation, jfr nedan, avsnitt 4.3.13), samt sakristia.

Måttuppgifter. Rogberg och Arch Smol Wex (se ovan) anger båda längden 30 alnar (17,8 m), bredden 12 alnar (7,1 m) och höjden 16 alnar (9,5 m). Rosengren: längd ”nära” 18 m, bredd 7 m, höjd 5,5 m. Höjdmåttet i alnar avser troligen hela takresningen medan metermålet åsyftar endast vägghöjden.

Byggnadsdetaljer. ”...wäl innan till med målning utsirad...” (Arch Smol Wex, se ovan).

Inventarier. En vittrad sandstensfunt, ej fabeldjurstyp utan med slät cuppa, såvitt nu kan bedömas.

Sammanställning. Stenkyrka, troligen korkyrka med rak östvägg. Långhusets invändiga yta kan uppskattas till omkr 85 m² eller 55 m², beroende på om ovan anförda måttuppgifter åsyftar inner- eller ytermått.

Jämte Väckelsång är Linneryd häradets till ytan största socken. Den företer utpräglad utmarks- och gränsbygdskaraktär med en stor del av arealen skogklädd. Vikingatida bebyggelse har spårats endast i norr. Den från medeltidens slut kända bebyggelsen var relativt jämnt fördelad över den norra delen, glesare och mer ojämnt över den södra och såväl i söder som i norr bestående av i huvudsak enkel- och dubbelgårdar.

En senmedeltida sätesgård är känd. I övrigt är ingenting bekant angående det världsliga frälsets mera personliga inflytande i socknen.

Mycket tyder på att socknen i medeltidens början varit mycket glest befolkad och därtill endast i norr. Under förutsättning att kyrkan uppförts under en jämförelsevis tidig period, dvs innan socknen hunnit koloniserats i nämnvärd omfattning, torde det mindre av de ovannämnda innermåten vara det mest sannolika. Å andra sidan kan skönjas en tendens mot proportionellt större kyrkobyggnader i gränsområdena än i centralbygden, också vad beträffar korkyrkorna (jfr Väckelsång, Älmeboda samt nedan, s 274). Måhända befann sig dessa områden vid tiden för socknarnas respektive kyrkobyggen också under livlig kolonisation, vilket i sin tur kunnat motivera att kyrkorna i viss mån byggdes för framtiden, dvs för en kontinuerligt

ökande befolkning. En jämförelse med de sannolika förhållandena i grannsocknen Väckelsång ger med avseende på Linneryds kyrkas storlek en liten övervikt för detta andra alternativ.

Några speciella omständigheter att uppfattas som motivation för ett stenkyrkobygge kan numera inte urskiljas, men måste icke desto mindre ha varit för handen. Eventuellt kan handelsförbindelser med Blekinge, baserade på en välutvecklad animalieproduktion ha varit av betydelse ekonomiskt (jfr ovan, Natur och näringar).

Kyrkans placering i förhållande till bebyggelsen så som den rekonstruerats för tiden omkring medeltidens början, visar mot sockenkyrkofunktionen som primär.

ÄLMEBODA (1378, Elmeboda).

SOCKNEN

Natur och näringar. I stort sett jämnt slättland med förhållandevis bördig jordmån, dock till vissa delar grusblandad och stenbunden. Bördigast i söder. Rogberg talar om skogen som rikhaltig, Rosengren uppger att skogen var rikligare förr och att skogsbruket i Älmeboda ej hade samma omfattning som i flera andra socknar. Sjörikt. Åkerbruk med boskapsskötsel men också skogsbruk huvudnäringar vid senaste sekelskiftet, åkerbruk med animalieproduktion av störst betydelse.

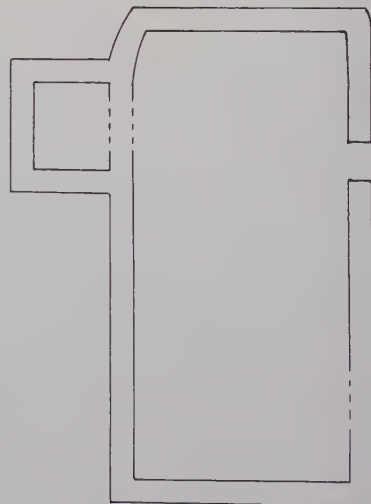
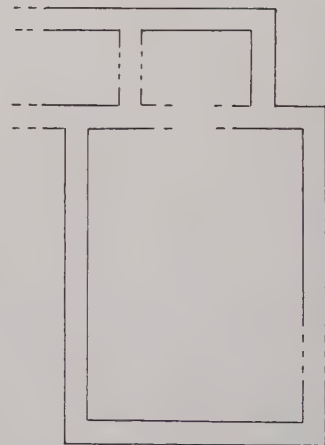
Sen jä. 1 gravfält och 1 domarring, båda av osäker ålder och ingendera i kyrkans närhet.

Världsligt frälse. Inga sätesgårdar kända. 1545 fanns i socknen 78 frälsegårdar samt 2 nybyggen. Andelen frälsejord översteg vid samma tid 60 %. Antalet skattegårdar var 19 och 1 halv.

Kyrkliga förhållanden. Under 1300-talet prebendeförsamling för domkapitlet i Växjö. På 1540-talet eget pastorat.

KYRKAN

Belägenhet. I socknens nordvästra del i en sänka. Rosengren beskriver den gamla kyrkplatsen sålunda: "på prästgårdens ägor 3/8 mil norr om den nya på en sank undangömd plats"¹⁸⁰. Ingen vikingatida eller tidigmedeltida bebyggelse känd i kyrkans grannskap, ej heller fanns vid medeltidens slut någon egentlig kyrkby.

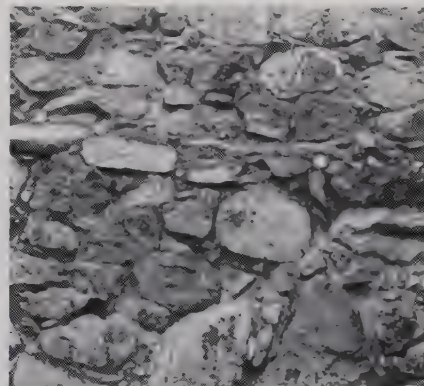
Älmeboda kyrkoruin från syd-
öst.

Foto J Johansson 1984

Älmeboda kyrkoruin. Detal-
jer av murverket i den västra
och äldsta delen.

Foto J Johansson 1984.

Kyrka, sannolikt ursprungligen *korkyrka*, senare ombyggd till salkyrka, slutligen år 1787 (Rosengren) ytterligare tillbyggd i öster och försedd med en tresidig koravslutning. Kvarstår som ruin, konserverad 1924-25, arkeologiskt undersökt 1964 av Smålands museum¹⁸¹.

Byggnadsmaterial vald och kluven marksten. Välgjort murverk, men ingenting, vare sig i äldre eller yngre delar, tyder på ambitionen att hålla skiftbäddarna jämna eller horisontalfogarna genomgående. Inga hörnkedjor, ej heller huggen sten i den bevarade, ursprungliga dörromfattningen.

Planform. Ursprunglig planform sannolikt rektangulärt långhus och rakslutet kor. Senare, troligen under senmedeltiden, förlängd åt öster och ombyggd till salkyrka. Konstaterat förband i hörnet mellan långhusets nordmur och sakristians västmur tyder på att sakristian är ursprunglig, åtminstone delvis. Ursprunglig sydportal i långhuset. Yttre strävpelare i långhusets sydvästra respektive nordvästra hörn sannolikt sekundära.

Mått på de medeltida byggnadsdelarna (enligt E Sellings uppmätning i samband med undersökningen 1964): 1. korkyrkan, yttermått: långhuset ca 18 m x 13,6 m, koret ca 5,4 m x 8,3 m; 2. salkyrkan, yttermått: ca 26,5 m x 12,7 (öster)–13,6 m (väster). Murtjocklek ca 1,2 m.

Äldre måttuppgifter. Rogberg, Wieselgren och Arch Smol Wex (2:75, 1759) anger längden till 40 alnar (23,8 m), bredden till 20 alnar (11,9 m) samt höjden till 10 alnar (5,9 m), vilket torde åsyfta salkyrkans innermått, dock med viss tveksamhet beträffande breddmättet. Arch Smol Wex uppger till yttermera visso att måttangivelserna är ungefärliga.

Arkeologiska fynd. Äldsta identifierbara mynt, återfunnet vid utgrävningen 1964, ett borgarkrigsmynt, Erik Menved, Lund, 1286-1319¹⁸². Fyndplats: norra korväggen, mitt för sakristian.

Sammanställning. Stenkyrka, sannolikt ursprungligen korkyrka med rak östvägg, senare ombyggd till salkyrka. Korkyrkans invändiga långhusyta kan uppskattas till omkr 175 m², salkyrkans till omkr 260 m².

Socknen är till ytan en av häradets större. Den är belägen inom gränsområdet mot söder, där betingelserna för jordbruk är mindre gynnsamma och skogen i varje fall tidigare har varit dominant. De något osäkra spåren av vikingatida bebyggelse är få och tyder inte på någon mera etablerad bosättning före och ej heller omkr år 1000. Socknen torde ha koloniserats i egentlig mening först under loppet av medeltiden. Vid periodens slut var bebyggelsen tämligen jämnt fördelad över hela sockenarealen, dock med en viss koncentration i norr. Enkel- och dubbelgårdar var dominerande.

Mer än hälften av jorden var omkr 1545 i det världsliga frälsets ägo. Däremot är inga medeltida sätesgårdar kända.

Som framgår har redan koryrkan haft en avsevärd storlek. En mycket trolig förklaring är att den uppförts medan socknen höll på att koloniseras (jfr ovan, Linneryd). Murningstekniken indikerar en senare byggnadstid än vad som antagits för t ex kyrkorna i Hemmesjö och Drev (jfr respektive samt nedan, avsnitt 4.3.5). En fortsatt tendens till folkökning torde också ha motiverat den sannolikt senmedeltida ombyggnaden till en av Värends största salkyrkor.

Liksom i Linneryd kan ingen uttalad motivation för att bygga stenkyrka urskiljas, men måste likväl ha funnits. De förmodanden angående lönsamma förbindelser söderut, vilka framförts beträffande Linneryd, kan emellertid också vara giltiga för Älmeboda. Vidare kan det världsliga frälsets intressen i socknen givetvis ha varit av betydelse, möjligtvis också prebendeförhållandet.

Kyrkplatsen ansluter inte, som nämnts, till någon vikingatida eller tidigmedeltida bebyggelseenhet. Det är troligt att kyrkans läge vid tiden för dess byggande kunde uppfattas som centralt, såtillvida att kolonisation ännu inte i någon större utsträckning nått socknens södra del, vidare att primärfunktionen varit sockenkyrkans.

LÅNGASJÖ (1355, Langæsio).

SOCKNEN

Natur och näringar. Jordmänen stenbunden men förhållandevis bördig. Åkerbruk i förening med boskapsskötsel huvudnäring vid senaste sekelskiftet, dock inget nämnvärt överskott på spannmålsproduktionen. Skogen hade tidigare varit riklig och ännu omkr 1900 var skogsbruket i vissa delar dominant (Rosengren). Sjörikt.

Sen jä. Inga lämningar kända. Överhuvudtaget kan inga spår av bosättning vid tiden omkr år 1000 urskiljas.

Världsligt frälse. Inga medeltida sätesgårdar kända. Antalet frälsegårdar var 1545 29 samt 3 halva, andelen frälsejord vid samma tid mellan 40 och 59 %. Antalet skattegårdar var 15 och 1 halv.

Kyrkliga förhållanden. På 1540-talet annex till Ljuder.

KYRKAN

Belägenhet. Centralt i socknen, vid sydöstra stranden av en mindre sjö. Enligt traditionen byggdes den nuvarande kyrkan runt den gamla, innan den senare revs. Ingen egentlig kyrkby fanns vid medeltidens slut.

Korkyrka riven i samband med att ny församlingskyrka uppfördes 1789 (jfr ovan).

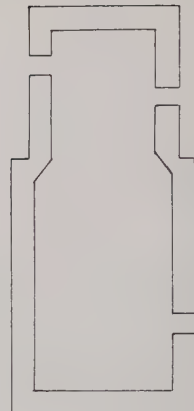
Byggnadsmaterial sten, sekundär sakristia av trä.

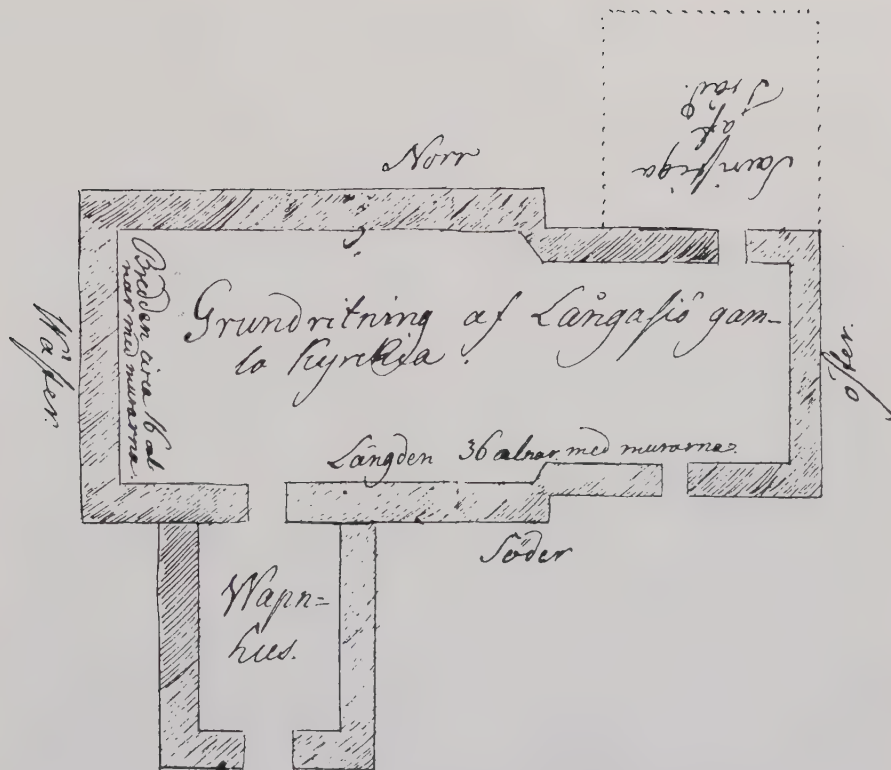
Planform. Långhus och rakslutet kor. Sydportaler på kor och långhus. Sakristia av trä tillbyggd 1732 (Rogberg, Rosengren). Vapenhus av sten framför långhusets sydportal.

I Arch Smol Wex (2:73, 1758) läses följande: "ökt eller tillbyggd på östra gaflan en god dehl, hwilken tillökning, såsom Chor avsedd, är smalare och lägre än äldsta delen". Rogberg talar om kyrkan som "flera resor...tilökt"¹⁸³. Även E Ihrfors (Smolandia sacra III) talar om tillökningar. Detta skulle kunna tolkas som om kyrkan ursprungligen uppförts som salkyrka och att koret byggts till senare (jfr Aringsås). Även kyrkoherde Aspelins planritning (se nedan samt s 157), där varje antydning till triumfbåge saknas, kunde vara en verifikation av detta antagande. Å andra sidan skiljer sig långhusets proportioner, längd/bredd = ca 1,5, markant från övriga salkyrkors proportioner (jfr tabellen, s 294 f), något som dock inte behöver betraktas som utslagsgivande (jfr nedan, s 288). Emellertid skulle salkyrkan ha varit anmärkningsvärt liten.

Måttuppgifter. Rogberg anger längden till 36 alnar (21,4 m) och bredden till 16 alnar (9,5 m). Rosengren räknar om till längd 21,5 m och bredd 9,5 m (med hänvisning till Rogberg). Arch Smol Wex (2:73, 1758) uppger längd, "Hela kyrkan" 36 1/2 alnar (21,7 m), bredd 16 alnar, höjd "på äldre delen" 7 1/2 alnar (4,5 m). På en i RA förvarad "grundritning", utförd 1779 av kyrkoherden Elias Aspelin¹⁸⁴ (s 157) anges också måtten "Längden 36 alnar med murarna" och "Bredden circa 16 alnar med murarna", dvs yttermått.

De inbördes proportionerna mellan långhus och kor har beräknats på grundval av dels ovan angivna måttuppgifter, dels efter nämnda ritning.

Långasjö kyrka, "Grundritning", utförd av kyrkoherde Elias Aspelin år 1779.

PÅ, publ i Redin, J, Långasjö kyrkas historia.

Sammanställning. Stenkyrka, ursprunglig typ osäker. Långhusets invändiga yta kan beräknas till omkr 78 m².

Vad beträffar ytan kan socknen betecknas som mellanstor i relation till häradets övriga socknar. Som södra och östra Varend i allmänhet har Långasjö utpräglad gränsbygds- och utmarkskaraktär och har åtminstone tidigare till stora delar varit skogbevuxet. Även om åkerbruk i förening med boskapsskötsel var huvudnäring t ex omkr år 1900, är betingelserna härför betydligt sämre än i häradets mera centralt belägna delar. Någon vikingatida bebyggelse har inte kunnat beläggas. I medeltidens slutskede synes bebyggelsen ha varit relativt jämnt fördelad över hela sockenarealen med enkel- och dubbelgårdar som dominerande. Omkr hälften av jorden var vid medelti-

dens slut i det världsliga frälsets ägo, men något frälseinflytande via sätesgårdar har, såvitt är bekant, inte förekommit.

Som framgått råder ovisshet angående kyrkans ursprungliga planform. Socknen torde ha bildats och koloniserats under medeltidens tidigare del och senare än i 1300-talets början kan knappast dess första kyrka ha byggts (jfr ovan, s 25). Om den omkr år 1790 rivna korkyrkan ursprungligen varit en salkyrka, en kyrkotyp som för Värends vidkommande bedömts som hemmahörande i medeltidens slutskede (se nedan, avsnitt 4.4.1), skulle den rimligen ha haft en föregångare, i så fall troligast en träkyrka. Detta är i och för sig tänkbart. Däremot gör den dokumenterade korkyrkans dimensioner salkyrkohypotesen mindre trolig. Långhusets, dvs den förmodade salkyrkans, ringa yta synes knappast anpassad till socknens senmedeltida befolkning.

Det är mot denna bakgrund mera troligt att den rivna korkyrkan av sten verkligen varit socknens äldsta, uppförd efter dåtida förhållanden centralt, i samband med kolonisation och sockenbildning. Vid en senare tidpunkt har det ursprungliga koret ersatts med ett större eller i varje fall byggts ut. Möjligen kan biskopens och domkyrkans innehav av var sin gård i kyrkans grannskap ha varit av betydelse härvidlag. Vilken eller vilka faktorer som varit avgörande för möjligheten att bygga stenkyrka kan idag inte urskiljas. Kanske fanns ett samband med det stora frälseengagemanget i själva kolonisationen¹⁸⁵.

VISSEFJÄRDA (1355, Vesefierþæ).

Socknen, som nu i sin helhet hör till Kalmar län, var under medeltiden delad mellan Konga härad och Möre. Kongadelen, skild från övriga delen av socknen genom Lyckebyån var den mindre. Där låg kyrkan. Huvuddelen av socknen befann sig alltså utanför Varend. Beskrivningarna nedan avser endast Kongadelen.

SOCKNEN

Natur och näringar. Övervägande skogsbygd.

Sen jä. Inga lämningar kända.

Världsligt frälse. Inga sätesgårdar kända. 1545 var antalet frälse-

gårdar i socknens Kongadel 11, andelen frälsejord vid samma tid mellan 40 och 59 %. Antalet skattegårdar var 2.

Kyrkliga förhållanden. Såvitt bekant eget pastorat. 12 gårdar tillhörde vid medeltidens slut biskopsbordet i Växjö.

KYRKAN

Belägenhet. I östligaste delen av socknens Kongadel, på en ö vid Lyckebyåns mynning i Kyrksjön. Ingen vikingatida eller tidigmedeltida bebyggelse känd i kyrkans grannskap. Ej heller fanns vid medeltidens slut någon egentlig kyrkby. Ännu i början av 1700-talet fanns i anslutning till kyrkan lämningar av en äldre försvarsanläggning, Vesaberg, vilken sannolikt varit en biskopsborg, strategiskt belägen i anslutning till den s k Lyckåvägen, en viktig handelsförbindelse mot söder (jfr ovan, avsnitt 2.3)¹⁸⁶.

Salkyrka bevarad men starkt ombyggd 1766.

Enligt iakttagelser i samband med restaureringar 1937 samt 1969¹⁸⁷ finns fragment av äldre målningar i korpartiet samt på södra långväggen och även spår av en äldre sakristia. Vidare uppges muren i sydöstra hörnet vara påbyggd.

Byggnadsmaterial sten.

Planform. Enligt en rekonstruktion av C A Sellgren¹⁸⁸ rektangulär salkyrka med sakristia i norr, sydportal med vapenhus samt även korportal i söder.

Måttuppgifter. Längd ca 20 m, bredd 11,5 m. (Sellgren, se ovan). Ovisst om inner- eller yttermått avses.

Sammanställning. Salkyrka av sten. Den invändiga ytan kan beräknas till antingen omkr 230 m² eller omkr 171 m², beroende på om befintliga måttuppgifter avser ytter- eller innermått.

Sannolikt har salkyrkans ursprung varit senmedeltida och det är i så fall rimligt att förutsätta en föregångare i form av en träkyrka eller möjligen en stenkyrka, som senare byggts om.

Emellertid borde tillgängliga uppgifter angående kyrkan relateras inte bara till Vissefjärda sockens Kongadel utan till socknen som helhet, vilken alltså till största delen ligger utanför Varend och därmed även befinner sig utanför ramen för denna framställning.

En nära relation mellan kyrkan och Växjöbiskopen måste i alla händelser förutsättas, dels med hänsyn till borganläggningen och dels till biskopens stora godsinnehav. Dessa omständigheter har sannolikt, och kanske vid flera tillfällen, varit utslagsgivande för kyrkans utformning.

LJUDER (1368, Liuthersaas).

Moshulta fjärding, dvs socknens västligaste del, räknades under medeltiden i kyrkligt avseende till Algutsboda.

SOCKNEN

Natur och näringar. Relativt jämn terräng i socknens mellersta del, mer kuperat i norr och söder. Bördigast jordmån i söder, i övrigt barrskogsdominans. Rogberg: "Jordarten är mycket sandblandad och med ljung bewäxt. Under några få heman finns Bok- och Furu-skogar; eljest allestädes til nödige behof". Åkerbruk med boskaps-skötsel huvudnäring vid senaste sekelskiftet. Spannmålsavkastningen var fullt tillräcklig för det egna behovet, animalieproduktionen av ännu större betydelse. Enligt traditionen var Ljuder även en "gammal handelsplats, där marknader sannolikt redan under medeltiden höllos"¹⁸⁹. Tidigare mera sjörikt än nu.

Sen jä. Inga fasta fornlämningar kända.

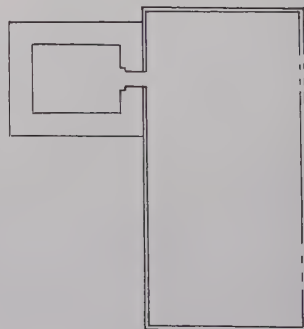
Världsligt frälse. Inga sätesgårdar kända. Antalet frälsegårdar år 1545 var 14, andelen frälsejord vid samma tid mellan 20 och 39 %. Antalet skattegårdar var 27 och 1 halv samt 2 ödejordar.

Kyrkliga förhållanden. Moderförsamling för Långasjö på 1540-talet.

KYRKAN

Belägenhet. I socknens västra del nära Ljudersjöns västra strand, strax nordväst om nuvarande kyrka, ca 2 km öster om Vida, som sannolikt existerat som bebyggelseenhet omkr år 1000, den enda konstaterbara i socknen. Ingen egentlig kyrkby fanns vid medeltidens slut.

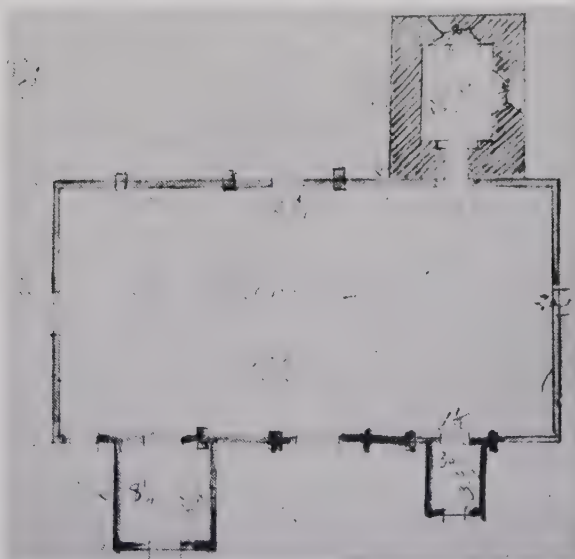
Salkyrka riven 1849 sedan ny församlingskyrka uppförts 1844-45.

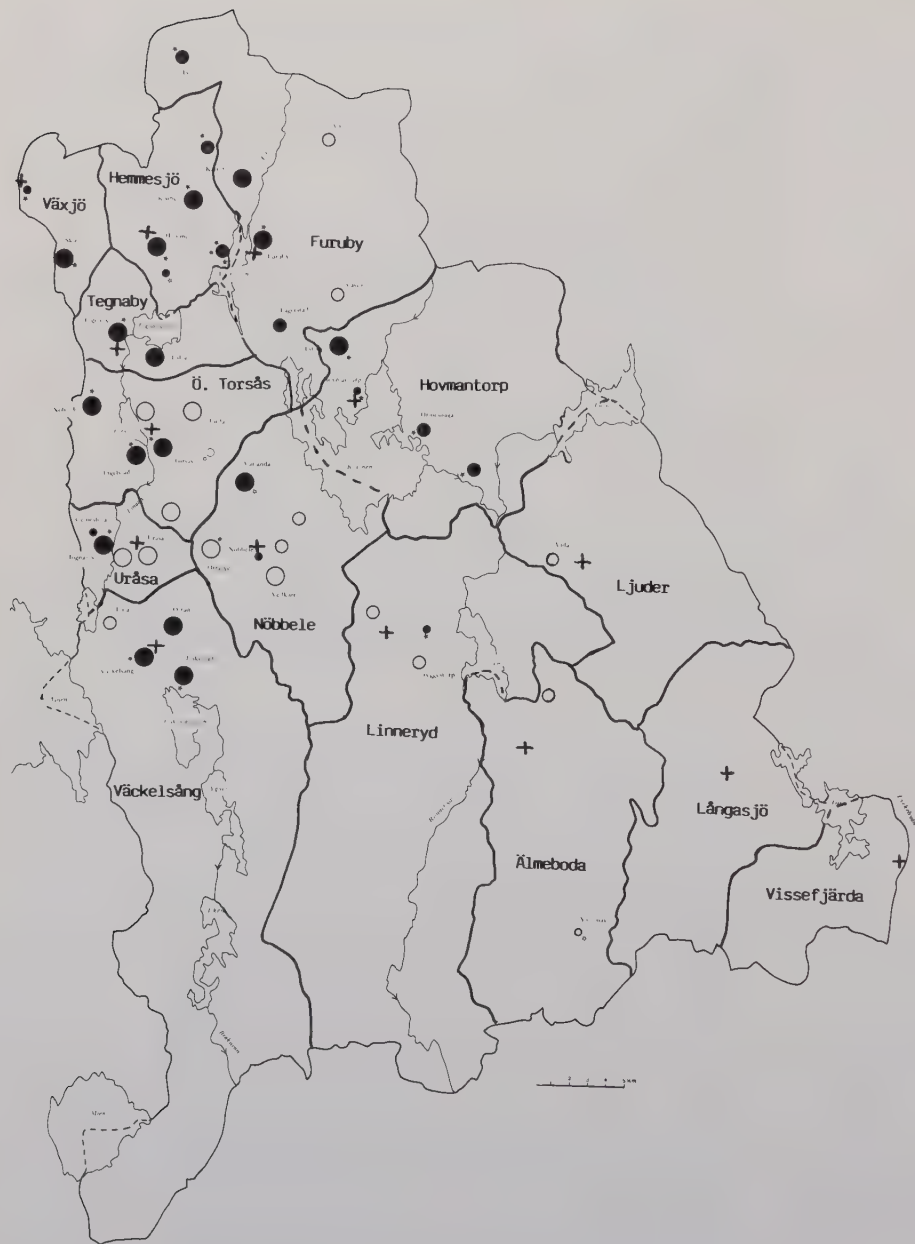

*Ljuders kyrka. Sydfasad och
längdsektion mot söder samt
plan. N M Mandelgren 1848.*

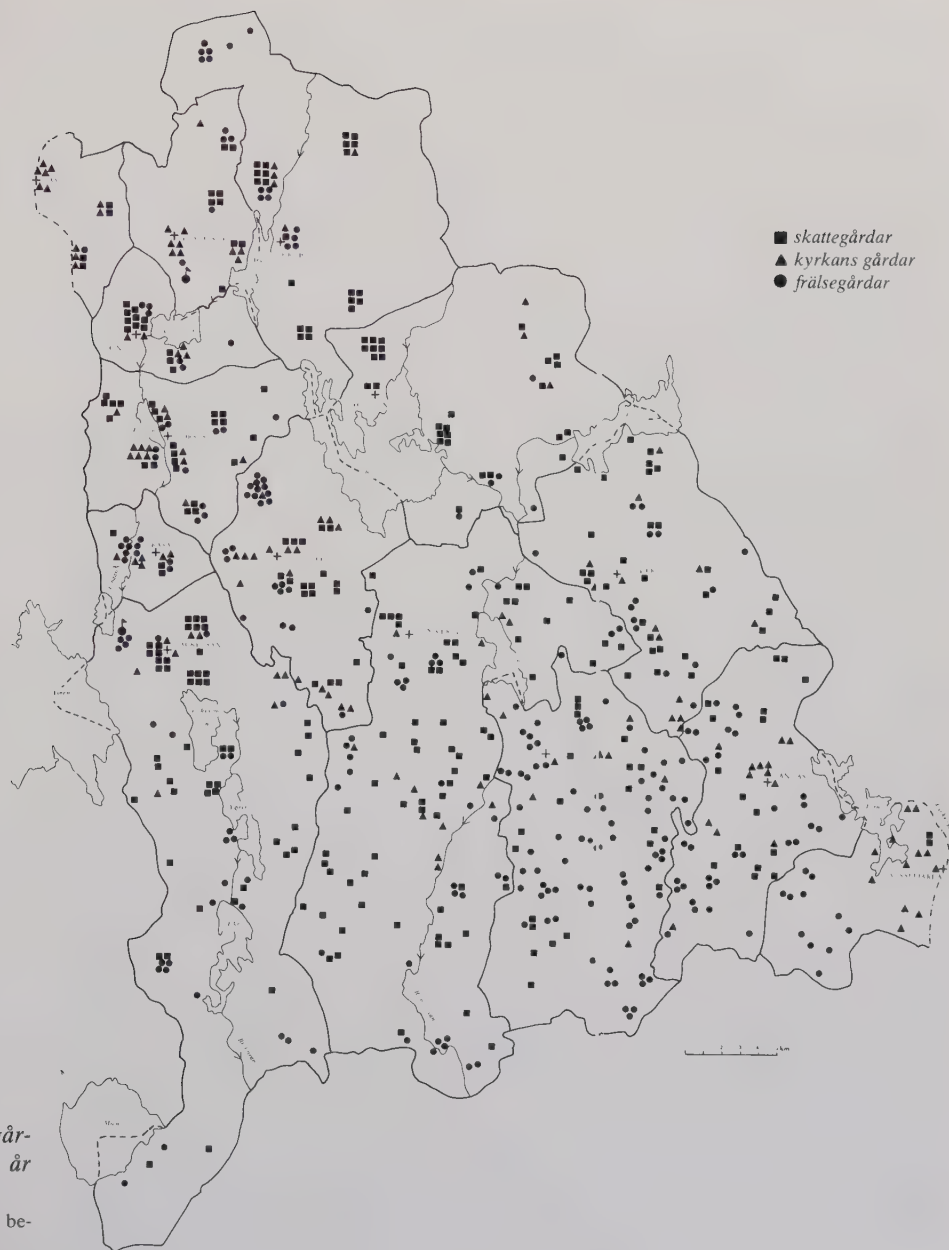
Mandelgrenska samlingen, Folklivs-
arkivet, Lund.

Konga härad, rekonstruktion av bebyggelsens utbredning omkr år 1000 e. Kr., med de kamerala sockengränserna och de medeltida kyrkorna inlagda.

Efter L-O Larsson, Småländsk bebyggelsehistoria I.

Konga härad, jordeboksgårdar (eller motsvarande) år 1545.

Efter L-O Larsson, Småländsk bebyggelsehistoria I.

Byggnadsmaterial trä, sakristia av sten. Av en ritning av N M Mandelgren¹⁹⁰ framgår att den var byggd i timringsteknik (s 161).

Planform. Rektangulär salkyrka med sakristia i norr, "af sten hwälf'd, liten... Wappnhuset fulkomligt stort af träd, Item ett litet Bislag wid lilla kyrkiodören" (Arch Smol Wex 2:73, 1758). Vapenhuset och bislaget, dvs ett mindre vapenhus, var sannolikt sekundära. Att kyrkan haft två sydportaler framgår även av E Ihrfors, Smolandia sacra III¹⁹¹.

Rogberg och Wieselgren anger båda längden till 29 alnar (17,2 m) och bredden till 14 alnar (8,3 m), Rosengren längden till 17 m och bredden till 8 m. Mandelgren (ser V:VI) och Arch Smol Wex (se ovan) anger samma alnmått, den sistnämnda källan även ett uppskattat höjdmått på 10 alnar (5,9 m). Hos Mandelgren återfinns även en planritning, där innermåttan är angivna till längd 27 3/4 alnar (16,5 m) och bredd 13 1/2 alnar (8,0 m), vilket indikerar att ovan angivna mått avser yttermått. Sakristians innermått anges på samma ritning till 7 1/2 alnar (4,5 m) x 6 alnar (3,6 m).

Byggnadsdetaljer. Flera källor (Rogberg, Mandelgren, Wieselgren) talar om målningar. Rogberg: "Målningen är ganska gammal och utmärckt med årtalet MIV" (se not 189). Mandelgren (se ovan): "Af målningarne som på sednare tiden blifvit öfverkalkade, kan man se att de måste vara från 1400-talet". Mandelgren utförde också en enkel detaljskiss, bevarad bland det övriga materialet.

Sammanställning. Timrad salkyrka med sakristia av sten. Den invändiga ytan har efter Mandelgrens uppmätning beräknats till 132 m².

Socknen är till ytan jämförbar med Hovmantorp och Furuby, vilket innebär att den hör till de större om än inte till de allra största i häradet. Den ingår också i det utmarkspräglade gränsbygdsområde, vilket dominerar östra och södra Varend. Arealen är till övervägande delen skogbeväxt, betingelserna för jordbruk är inte speciellt gynnsamma. Någon vikingatida bebyggelse har inte med full säkerhet kunnat beläggas. Bebyggelsen hade vid medeltidens slut nått en viss omfattning, men var i jämförelse med den i häradets sydligaste socknar relativt gles och visar dessutom en viss koncentration till sydväst

och norr. Enkel- och dubbelgårdar dominerade över flergårdsbyar, även om dominansen inte var lika stark som i de sydligare socknarna.

Det världsliga frälsets inflytande synes inte ha varit speciellt stort.

Salkyrkan har sannolikt uppförts i ett senmedeltida skede. Socknen torde emellertid ha bildats och koloniserats under loppet av medeltidens tidigare århundraden och man har knappast väntat så länge som till periodens slut med att bygga sin första kyrka. Senast i slutet av 1200-talet eller i början av 1300-talet bör det första kyrkobygget ha ägt rum (jfr ovan, avsnitt 2.1, s 25). Efter dåtida förhållanden torde kyrkan ha placerats centralt för att tillfredställande kunna fylla funktionen som gemensam sockenkyrka. När man mot medeltidens slut fann anledning att bygga ny kyrka har av allt att döma den gamla kyrkplatsen bibehållits, antagligen av hänsyn till platskontinuiteten.

Relaterat till den senmedeltida befolkningsbilden förefaller kyrkans format ha varit relativt anspråkslöst. Förutsättningar för ett mera påkostat kyrkobygge har av allt att döma saknats, vilket avspeglas såväl i kyrkans dimensioner som i dess byggnadsmaterial.

3.2.4 Norrvidinge härad

ORMESBERGA (1407, Ormsbergæ).

SOCKNEN

Natur och näringar. Kuperad terräng, stora mossmarker, relativt blygsamma skogsområden. Åkerbruk med boskapsskötsel, för vilket socknen har "särdeles goda förutsättningar på grund af den naturliga ängens stora utsträckning", huvudnäring vid senaste sekelskiftet. Spannmålsproduktionen lämnade vanligtvis visst överskott till avsalu¹⁹².

Sen jä. Röse och treudd i Sandsjö, skeppssättning, troligen från sen jä i Svanås, där även ett gravfält av osäker ålder återfunnits. Domarring av osäker ålder i Utнас. Ingendera lokalen närmare kyrkan än 2 km.

Världsligt frälse. Utnäs, beläget i det närmaste 3 km söder om kyrkan, sannolikt sätesgård på 1320-talet. Antalet frälsegårdar i socknen vid medeltidens slut (1545) 4, andelen frälsejord vid samma tid mellan 20 och 39 %. Antalet skattegårdar var 11.

Kyrkliga förhållanden. Sedan 1540-talet känt som annex till Berg.

KYRKAN

Belägenhet. Centralt i socknen, på en höjdsträckning i nuvarande Ormesberga by. Ingen vikingatida eller tidigmedeltida bebyggelse känd i kyrkans omedelbara grannskap. Ej heller fanns vid medeltidens slut någon egentlig kyrkby.

Kyrka av okänd typ, riven sannolikt i slutet av 1600-talet och ersatt med nuvarande salkyrka av sten med sakristia i norr och västtorn, uppfört 1842. Ett murat gravkor ansluter till östgaveln.

Lantmätaren Hans Ruuth (se not 77) har på häradskartan över Norrvidinge 1658 markerat Ormesberga kyrka, visserligen på den nuvarandes plats, men som "Träkyrkia" (även kyrkorna i Norra och Södra Rottne, jfr nedan). Ruuth var bosatt i Ormesberga och begravdes sedermera där. En gravsten över Ruuth, hans hustru och dennas andre make, lantmätaren Assar Rohman, ligger i golvet i den nuvarande kyrkans korparti¹⁹³. Detta tyder onekligen på att kartuppgiften är riktig, vilket i sin tur innebär att nuvarande kyrka uppförts först efter 1658. I Arch Smol Wex (2:67) heter det att sakristian var "träbygd av ståwirke", vilket kan betyda att den gamla sakristian behölls vid nybygget och först senare ersattes med den nuvarande murade.

Byggnadsmaterial trä.

Planform okänd. En bevarad dopfunt av fabeldjurstyp utgör en antydning om förekomsten av en kyrka under äldre medeltid. Huruvida denna bevarats till senare delen av 1600-talet, eller om också en senmedeltida kyrka funnits i socknen är obekant.

Måttuppgifter saknas.

Inventarier. Dopfunt av fabeldjurstyp (jfr ovan).

Sammanställning. Träkyrka av okänd utformning. Inga detaljer bevarade eller kända, ej heller några måttuppgifter.

Socknen är till ytan häradets minsta. Genom sin belägenhet i sydväst med Helgasjön som naturlig sydgräns är den också orienterad mot den värendska centralbygden, något som ytterligare markeras av bosättningsspår från jä. Terrängen är visserligen kuperad men dess beskaffenhet förefaller ändå ha medgivit en förhållandevis god bärgning genom jordbruk med boskapsskötsel, som var huvudnäring i varje fall vid det senaste sekelskiftet. I medeltidens slutskede synes socknen, bortsett från östra delen, ha varit jämförelsevis tätt befolkad.

Ett visst inflytande från det världsliga frälset torde ha kunnat utövas genom den sätesgård, som sannolikt fanns i socknen åtminstone i 1300-talets början.

Eftersom ingenting är känt ang kyrkans utformning och dimensioner, saknas också grundval för slutsatser beträffande relationer till socknens allmänna struktur. En kyrka av anspråkslöst format synes emellertid vara det mest sannolika alternativet. Kyrkplatsens läge antyder en kollektiv planering för gemensam sockenkyrka.

BERG (1273, ecclesie Byærgh).

SOCKNEN

Natur och näringar. Terrängen höglänt och kuperad och jordmånen stenbunden men ändå relativt bördig. Rogberg skriver (mitten av 1700-talet): "Jordarten består i Västra och Norra delarne af S. mäst öfwer alt af en nästan oöfwerwinnelig och swår bergsyra; men i Östra och Södra af en swag swartmylla; hwadan åkerbruket... sällan gifwer 6:te kornet; men gemenligen det 5:te. Mulbetet är godt... Socknen är nog skoglös; på någre få ställen finnes litet Bok och Ek." Rosengren betecknar omkr 1900 skogarna som "numera rätt mycket medtagna" och åkerbruket i förening med boskapsskötsel som huvudnäring. Skörden lämnade vanligtvis visst överskott¹⁹⁴. Flera myrmalmsförande sjöar.

Sen jä. Röse och domarring av jä-typ, dock osäkra beträffande dateringen, i Lövhult ca 6 km nordväst om kyrkan, vidare fynd tydande på förstört gravfält i Vinninge, strax sydväst om kyrkan.

Grundmur, sannolikt efter medeltida gårdsanläggning, på Slättön i Bergsjön, ej långt från kyrkan.

Världsligt frälse. Sannolikt har vid 1300-talets mitt 1 sätesgård funnits i Bergs kyrkby. Omtalade som sätesgårdar är vidare Rörsås 1365, Lädja ffg 1366 och Hjulatorp 1424, de 3 sistnämnda på långa avstånd från kyrkan. 1545 fanns i socknen 12 frälsegårdar, andelen frälsejord var vid samma tid mellan 20 och 39 %. Antalet skattegårdar var 30 samt 12 halva.

Kyrkliga förhållanden. Moderförsamling för Ormesberga på 1540-talet.

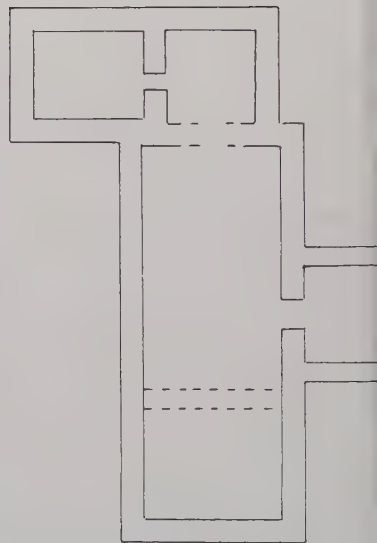
KYRKAN

Belägenhet. Sydöst om nuvarande Bergs by, i socknens sydöstra del, vid Bergsjöns sydvästra hörn och i anslutning till bebyggelse, som sannolikt existerat omkr år 1000. "Ca 2 1/2 km sso från nuvarande (kyrkan) omedelbart norr om prästgården"¹⁹⁵. Ingen egentlig kyrkby fanns vid medeltidens slut. Kyrkogården bevarad.

Korkyrka riven 1832 sedan ny församlingskyrka uppförts 1831.

Byggnadsmaterial sten.

Planform. Rektangulärt långhus och rakslutet kor, sakristia vid korets norra sida, troligen sekundärt vapenhus på långhusets södra sida. G Virdestam¹⁹⁶ nämner också ett västtorn av "lika bredd med själva kyrkan". Enligt ett syneprotokoll från 1755 var tornet då synnerligen bristfälligt, för att inte säga delvis raserat (Virdestam, se ovan). I rapporten från en arkeologisk undersökning 1947 (Smålands museum) heter det: "Hur stor del detta torn upptagit av det som nu framträder som långhus kunde ej vid undersökningen konstateras". Man avstod också från att markera någon skiljemur mellan långhus och torn vid det efter undersökningen genomförda iordningställandet av kyrkogården (som alltså innebar bl a en synlig markering av kyrkans plan). I en artikel i Smålandsposten 1948-06-15 uppges emellertid att i "kyrkans västra del löper en mur tvärs över grundytan". I det ovan nämnda syneprotokollet från 1755 diskuteras borttagandet av muren mellan långhus och torn för att på så sätt öka utrymmet i kyrkan, något som också kan ha medfört grundmurens åtminstone

Bergs ödekyrkogård.

Foto K J Krantz 1982.

delvisa utplånande. Uttalandet i tidningsartikeln kan vara grundat på en i och för sig mycket verklighetsanknuten hörsägen.

Mått. Den arkeologiska undersökningen 1947 (se ovan) resulterade i följande måttangivelser: längd ''28, varav koret upptager 6,3 m'', långhusets bredd 9 m, korets bredd 7,5 m, allt i yttermått. Vidare sakristians inre mått 5,3 x 5,5 m, vapenhusets inre mått 5 m x 5 m.

En uppmätning 1982 av de efter undersökningen 1947 upplagda murmarkeringarna gav följande resultat, allt i yttermått: långhuset 22 m x 9,6 m, koret 6,1 m x 7,0 m, sakristian 7 m x 7,1 m, vapenhuset 6,4 m x 7,5 m. Murtjocklek 1,2-1,3 m, undantaget vapenhuset, där den uppmätts till 1,0-1,1 m.

Ca 7 m öster om torngrundens västra utsida skjuter en sten fram ur norra långhusmurens innerliv. Den befinner sig sannolikt i ursprungligt läge och kan vara en rest av skiljemuren mellan långhus och torn.

Äldre måttuppgifter. Rogberg anger längden till 40 alnar (23,8 m) och bredden till 11 alnar (6,5 m), likaså Arch Smol Wex (2:65), som

även anger höjden 9 alnar (5,3 m) och tillägger "alt inom murarna". Samma källa omtalar att "Sacristian med välvt tak" var 8 1/2 alnar (5,0 m) och 7 1/2 alnar (4,5 m) bred. Rosengren räknar om längdmåttet till 23,7 m och breddmåttet till 6,5 m.

Byggnadsdetaljer. Inv 1829 (ATA): "Ett fönster på södra väggen af circa 1 1/2 alns (0,9 m) höjd och 1 1/2 quarters bredd... med små Rutor i hvilka gula, röda, blå och gröna färger äro inbrända". Rogberg (se ovan) omtalar samma fönster som "ett sådant fönster eller glugg, som i Påfwiska tiden brukades". Arch Smol Wex (se ovan) nämner om "skiön Järndörr" till sakristian.

Inventarier. Fot till dopfunt av fabeldjurstyp. Antemensale, daterat till 1200-talet, samt delar av ett helgonskåp (båda i SHM). Vidare flera medeltida skulpturer, bl a en Mater Dolorosa, ursprungligen del av en kalvariegrupp och daterad till omkr 1275, i Smålands museums samlingar, inv nr D 11. Rökelsekar, också på Smålands museum, inv nr D 16.

Sammanställning. Stenkyrka med rakslutet kor och västtorn. Huruvida den sistnämnda byggnadsdelen varit ursprunglig eller inte kan idag ej avgöras. Det finns emellertid skäl för antagandet att den varit sekundär (jfr nedan, avsnitt 4.5.1.c). Långhusets invändiga yta kan uppskattas till omkr 92 m².

Socknen hör, vad beträffar ytan, till häradets större. Den berörs inte direkt av det stora sjösystem, som i övrigt sätter sin prägel på häradets landskapsbild, men kan i viss mån sägas tangera detsamma via Bergsjön och Lädjasjön. Terrängen är stenbunden, men jordmånen är ändå relativt bördig och bör ha givit förhållandevis god bärgning åt befolkningen, som i varje fall i medeltidens slutskede synes ha varit tämligen jämnt fördelad över sockenarealen, undantaget den nordvästra delen, som även under 1700-talet beskrivs som svårbrukad (Rogberg). Den kända vikingatidsbebyggelsen visar orientering mot sydöst, en naturlig följd av att den bästa jordmånen normalt återfinnes i sjölägen. Inom sistnämnda område låg också den medeltida kyrkan. En viktig väg, landsvägen från Växjö mot Jönköping, har redan under medeltiden genomkorsat socknens västra del.

Det världsliga frälset synes under loppet av medeltiden ha fått ett

stort inflytande i Berg, då inte mindre än fyra sätesgårdar är kända från något olika tidsperioder. Bl a har en av allt att döma varit belägen i Bergs kyrkby. Vidare har en troligen medeltida gårdsanläggning konstaterats på Slättön i Bergsjön, invid vilken kyrkan var belägen. Mycket talar för ett samband mellan frälseinflytandet och kyrkans rika utsmyckning av medeltida träskulptur, kanske också med förekomsten av västtorn, i så fall måhända som platsen för en emporläktare och som en allmän maktmanifestation. Om frälsets anknytning till socknen dessutom haft traditioner från äldre medeltid, kan detta ha varit avgörande även för kyrkans placering och för valet av sten som byggnadsmaterial. Dock kan i lika mån den relativa närheten till en viktig genomfartsled ha varit en avgörande faktor för tornbygget, såtillvida att det kan ha funnits motivation för att ge kyrkan försvarskaraktär. Den ena funktionen behöver f ö inte ha uteslutit den andra.

Mot bakgrund av socknens bebyggelsehistoriska utveckling och orientering mot centralbygden, icke minst via den ovan nämnda vägen, kan kyrkobygget förmodas ha ägt rum relativt tidigt under äldre medeltid. Kyrkans dimensioner kan sannolikt betecknas som normala i förhållande till befolkningens omfattning under nämnda tidsperiod.

Även om ett stormannainitiativ varit incitamentet till kyrkobygget, torde funktionen likafullt ha varit sockenkyrkans.

ASA (1322, Asa).

SOCKNEN

Natur och näringar. Socknens östra del en utlöpare av Uppvidinge högslätt, den västra delen också höglänt och kuperad. Skogrikt. Åkerbruk i förening med boskapsskötsel samt skogsbruk för Asa herrgård huvudnäringar vid senaste sekelskiftet (Rosengren). Asa sjö viktigaste vattendrag.

Sen jä. Skeppssättningar, troligen från sen jä, i Silkeryd och Kråketorp, där också en runsten finns. Dess inskription har uttolkats: "...n lät bygga denna bro och resa denna sten efter...n sin broder,... Gud

(hjälpe hans) själ!"¹⁹⁷. Båda lokalerna långt från kyrkan. I Västra Asa, knappt 1 km väster om kyrkan, ett gravfält av osäker ålder samt en stensättning och lösfynd, vilka hänförts till sen jä.

Världsligt frälse. Asa, troligen Västra Asa, och Loftsryd omtalas som sätesgårdar fgg 1328 respektive 1419, Kråketorp och Mössjösås båda 1407. Den förstnämnda nära kyrkan, de övriga på längre avstånd. 1545 var antalet frälsegårdar i socknen 15, andelen frälsejord var vid samma tid mellan 20 och 39 %. Antalet skattegårdar var 23 samt 1 ödejord.

Kyrkliga förhållanden. 1322 hade Asa egen kyrkoherde, som tillika var häradsprost. Omkr 1540 annex till Tolg.

KYRKAN

Belägenhet. Relativt centralt i socknen, i östra delen av nuvarande Asa by, vid Asasjöns nordspets, antagligen på samma plats som nuvarande kyrka. Tidigare hade funnits en Västra Asa by och en Östra Asa. Den förra existerade säkert, den andra sannolikt, som bebyggelseenhet omkr år 1000. Den senmedeltida kyrkbyn, dvs den sammanslagna Asa by, omfattade 12 gårdar och var därmed en av häradets storbyar.

Kyrka av okänd utformning nedbrunnen 1670, varvid en ny kyrka, sannolikt en korkyrka, uppfördes. Sedermera riven i samband med att nuvarande församlingskyrka uppfördes 1806-07.

Planform okänd (jfr ovan). 1670 års kyrka har av allt att döma utgjorts av långhus och rakslutet kor¹⁹⁸. Vidare nämns "Choret" i Arch Smol Wex (2:64). Möjligen kan detta tyda på traditionsbundenhet, såtillvida att även den brunna kyrkan varit en korkyrka, något som även antyds av den bevarade dopfunten (jfr nedan, Inventarier).

Byggnadsmaterial. Sannolikt trä (jfr ovan).

Måttuppgifter saknas.

Inventarier. Dopfunt av sandsten av fabeldjurstyp.

Sammanställning. Sannolikt korkyrka av trä. Inga måttuppgifter kända.

Socknen är till ytan häradets största och därtill den nordligast belägna. Kring Asasjöns nordspets och även norr därom har etable-

rad bebyggelse funnits redan före medeltiden. Av allt att döma var den orienterad mot de njudungska vikingatidsbygderna. Konkreta bevis finns också för en vikingatida vägförbindelse från Asa mot norr (runstenen, se ovan). Bilden av 1000-talets bebyggelse i jämförelse med den vid medeltidens slutskede visar spridning mot nordväst och sydöst, framför allt i form av enkel- och dubbelgårdar, medan nordöstra och sydvästra delarna alltså synes ha varit obebodda, sannolikt en konsekvens av topografiska förhållanden och ogynnsamma förutsättningar för jordbruk. Kyrkplatsen återfinnes i anslutning till bebyggelse, vilken existerat omkr år 1000.

Det världsliga frälsets inflytande torde åtminstone under medeltidens senare del ha varit relativt stort, främst genom fyra sätesgårdar.

De bristfälliga kunskaperna om kyrkobyggnaden omöjliggör slutsatser angående relationerna mellan dess utformning och socknens allmänna struktur.

TOLG (1282, Tholge).

SOCKNEN

Natur och näringar. Kuperad terräng, ingen egentlig skogsbygd. Rogberg framhåller boskapsskötsel som det dominerande näringsfånget. Enligt Rosengren är jordmånen bördig, om än stenbunden, och "landtbruket" var huvudnäring med tillräcklig avkastning vid senaste sekelskiftet. "Tolgs by ... en af de vackraste, bördigaste och bäst bebyggda inom Kronobergs län"¹⁹⁹. Tolgsjön och Asasjön med mellanliggande åförbindelse delar socknen i en östlig och västlig del.

Sen jä. Gravfält och domarring av osäker ålder i Tolg, nära kyrkan men på andra sidan om nämnda åförbindelse, vilken delar även Tolgs by i två delar.

Världsligt frälse. Ödetofta omtalas som sätesgård 1384 och Älgaryd i början av 1400-talet. Ingendera i kyrkans omedelbara närhet, den förstnämnda och närmaste på ca 3 km:s avstånd. Antalet frälsegårdar uppgick vid medeltidens slut (1545) till 28, andelen frälsejord var vid samma tid mellan 40 och 59 %. Antalet skattegårdar var 19 samt 1 nybygge.

Kyrkliga förhållanden. Omkr 1540 moderförsamling för Asa.

KYRKAN

Belägenhet. Förhållandevis centralt i socknen, i sluttningen på en höjdstreckning, i norra delen av Tolgs by, strax väster om ån mellan Asa- och Tolgsjöarna samt 2 km väster om nuvarande kyrka. Kyrkogården bevarad. Kyrkbyn, vilken existerat som bebyggelseenhet omkr år 1000, omfattade vid medeltidens slut 10 frälsegårdar samt antagligen en prästgård.

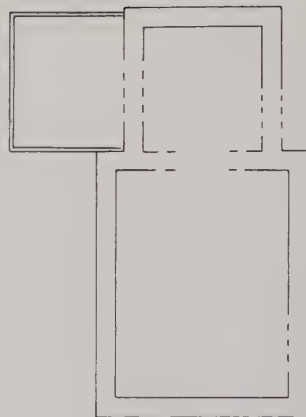
Korkyrka riven i samband med att ny församlingskyrka uppfördes 1878-79.

Byggnadsmaterial. Vid rivningen sten, före 1750-talet enligt samstämmiga vittnesmål både sten och trä. T ex Arch Smol Wex (2:61): "Tolgs kyrkia har varit hälften sten och hälften träd, som blifwit ansenligen förbättrad, träkyrkian och trä sacristian borttagna, och stenkyrkia med stensacristia i stället satt åhr 1754, 1755, 1756, 1757. Ny Predikostohl, nytt Wapenhus af sten. I hela kyrkian war ej mer ett fönster wid predikostohlen och ett i Choret – nu 6 fönster". Vidare Rogberg: kyrkan "har tillförene varit bygd til hälften af både sten och träd; men är i nu warande Past. Zach. Duses tid således ombygd, at hela kyrkan är af sten."

Dessa beskrivningar i kombination med dels Rogbergs uppgift att klockorna tidigare hängde "uti ett gammalt Träd-torn öfwer kyrkan"²⁰⁰ och dels en uppgift i ett visitationsprotokoll från 1763²⁰¹ angående 14 alnars tillmurning i väster, tyder på att kyrkan haft en sannolikt tornförsedd trättillbyggnad i väster, vilken rivits på 1750-talet och ersatts med en utbyggnad i sten. Till yttermera visso är kyrkan på A Rohmans²⁰² (odaterade) häradskarta från 1600-talet ritad med ett västtorn.

Planform. Sannolikt ursprungligen rektangulärt långhus och raksluttet kor. Sakristia av trä, vid korets norra sida och förmodligen sekundär. Koringång i söder.

Måttuppgifter. Rogberg och inv prot 1829 (ATA) anger båda längden till 48 alnar (28,5 m), bredden till 15 alnar (8,9 m) och höjden till 8 1/4 alnar (4,9 m). Samma uppgifter beträffande längd och bredd återfinnes hos Wieselgren och Mandelgren (ser V:VI), medan dessa

Tolgs kyrka. Sydfasad, klockstapel och plan. N M Mandelgren.

Mandelgrenska samlingen, Folklivsarkivet, Lund.

anger höjden till 8 alnar (4,8 m), enligt Wieselgren murhöjden. Rosengren redovisar längden 28,5 m, bredden 9 m och höjden 5,3 m. Angivelserna avser den tillbyggda kyrkan och vid jämförelse med en planritning, signerad Magni Johansson framgår att innermått åsyftas.

Visitationsprotokollet från 1763 (se not 201): "Västra delen av kyrkan ökt med en tillmurning av 14 alnar (8,3 m) i längden ... ny stenhwälfad sacristia är upmurad 10 alnar (5,9 m) i kvadrat inom knutar. Vapenhus av sten ähr uppfört 8 alnar i kvadrat". I Arch Smol Ups (Tom V, 355) återfinns uppgiften att kyrkan utökats med 12 alnar (7,1 m). Sannolikt åsyftas här innermått.

En uppmättningsritning, vilken utförts av J E Anderbjörk i samband med en arkeologisk undersökning 1953²⁰³ och vars mått i stort överensstämmer med de ovan redovisade, torde med avseende den västra delen av långhuset kunna tolkas så, att den östligaste grundmursresten hör samman med den ursprungliga västmuren, den mellersta med trä- och senare stentillbyggnaden och den västligaste med vapenhuset (s 177).

Byggnadsdetaljer. Två dörrar med beslag av järnsmide av romansk typ (Smålands museum, inv nr D 24-25).

Inventarier. Dopfunt av sandsten av fabeldjurstyp. Madonnabild samt altarskåp, det senare daterat till omkr 1475. De båda senare i Smålands museums samlingar, inv nr D 21 respektive D 23.

Sammanställning. Stenkyrka, från början sannolikt bestående av rektangulärt långhus och rakslutet kor. Långhusets invändiga yta kan beräknas till omkr 108 m².

Ytmässigt hör socknen till häradets större. Som ovan nämnts delas den i två delar av det genom hela Norrvinge i nord-sydlig riktning gående sjösystemet och ingår därmed även i häradets centralbygd. Bebyggelsen synes vid övergången från vikingatid till medeltid ha varit koncentrerad till söder och sydost. Medeltidens slutskede uppvisar en likartad bild, om än i något vidgat skick. Bebyggelsens tyngdpunkter ligger även då i söder och sydost. I söder, nära Tolgsjön, återfinnes också kyrkan. Någon skogsbygd i egentlig mening finns inte i socknen, däremot är terrängen till vissa delar starkt kuperad.

Två sätesgårdar indikerar ett visst inflytande från det världsliga frälset, åtminstone under senare delen av medeltiden. Ca hälften av jorden var vid periodens slut i frälseägo.

Sett till socknens bebyggelsehistoria och orientering mot centralbygden, är det troligt att kyrkan uppförts under ett relativt tidigt skede av äldre medeltid. Dess läge i anslutning till en av de omkr år 1000 existerande bebyggelseenheter, utan synbar hänsyn till övriga bebyggelsekoncentrationer utom möjligen de närmast belägna (se kartan, (s 188) visar onekligen mot ett uttalat initiativ inom den blivande kyrkbyn. Bestickande i sammanhanget är att den vid medeltidens slut utgjordes uteslutande av frälsegårdar. Med andra ord kan ett tidigt stormannainflytande ha varit avgörande inte bara för kyrkans placering utan även för valet av byggnadsmaterial. Kyrkans dimensioner tyder dock på att den varit avsedd att fungera som sockenkyrka.

TJUREDA (1341, ecclesie... Tyuradha).

Stavsåkra, ett par km söder om kyrkan var under senmedeltiden häradets tingsplats.

SOCKNEN

Natur och näringar. Bördig och sjörik jordbruksbygd. Rosengren karaktäriserade socknen som huvudsakligen bestående av smala kust-remsor utmed Helgasjön och Asadalens vattendrag; samt som "en af länets allra bördigaste församlingar, har en ypperlig åkerjord och goda ängsmarker med lummig löfskog och rik växtlighet, men barr-skogen är numera ringa"²⁰⁴. Åkerbruk med boskapsskötsel huvud-näring vid senaste sekelskiftet.

Sen jä. Gravfält och treudd i Borlanda, gravfält i Eknaholm samt lösfynd från en förstörd stensättning i Tjureda, strax norr om kyrkan. Vidare gravfält av osäker ålder i Borlanda, Lerike och Åby. Av övriga lokaler ligger Åby närmast kyrkan, ca 3 km åt sydväst.

Världsligt frälse. Eknaholm känd som sätesgård 1341-1489, Åby i slutet av 1300-talet, Kastanäs troligen omkr 1360, Borlanda 1364 samt Ekna i början av 1500-talet. Ingendera belägen i kyrkans närmare grannskap. Antalet frälsegårdar i socknen uppgick vid medeltidens slut (1545) till 26, andelen frälsejord översteg vid samma tid 60 %. Antalet skattegårdar var 5.

Kyrkliga förhållanden. Sedan 1540-talet känd som moderförsamling för Norra Rottne.

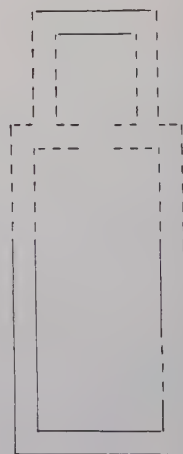
KYRKAN

Belägenhet. På en höjdsträckning i Tjureda by, i socknens norra del, nära Tjuredasjöns västra strand. Enligt P Boberg²⁰⁵ "omedelbart norr om den nuvarande kyrkan". Kyrkbyn, vilken existerat som bebyggelseenhet omkr år 1000, omfattade vid medeltidens slut 6 gårdar, varav 5 frälse.

Korkyrka riven i samband med att ny församlingskyrka uppfördes 1862.

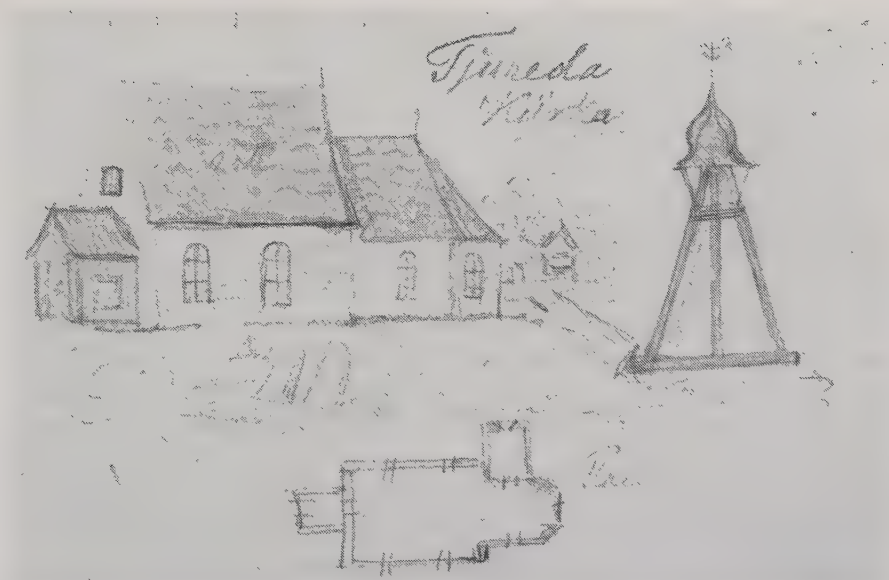
Byggnadsmaterial sten.

Planform. Rektangulärt långhus, kor, som ursprungligen bör ha varit rakslutet. Sakristia norr om koret, också av sten. Vapenhus av

Tjureda kyrka, sydfasad, klockstapel och plan. N M Mandelgren.

Mandelgrenska samlingen, Folklivsarkivet, Lund.

trä i väster, med största sannolikhet sekundärt. Enligt dokumentation av Mandelgren²⁰⁶ hade koret en tresidig avslutning, vilken han emellertid har ritat som en utbyggnad av trä. Möjligen kan den ha haft något samband med det "Grafställe i Choret", vilket på 1750-talet omtalas i "Berättelse om adeliga grafvar" (avskr i ATA). Korttillbyggnaden saknas f ö på G Ihrfors teckning av kyrkan i Smolandia sacra III, vilken bör vara yngre än Mandelgrens avbildning (se ovan, avsnitt 1.5.2). Sannolikt är den att betrakta som ett mera tillfälligt arrangemang (jfr nedan, Måttuppgifter).

Måttuppgifter. Rogberg uppger kort och gott: "mäst af lika storlek med Tolgs kyrka". Ett inv prot från 1828 (ATA) innehåller uppgifterna längd 35 alnar (20,8 m), bredd 11 alnar (6,5 m), höjd 9 alnar (5,3 m), medan Wieselgren och Mandelgren (se not 206) båda anger längden (Mandelgren "omkring") 48 alnar (28,5 m), bredden 15 alnar (8,9 m) samt höjden 8 alnar (4,8 m). De båda sistnämnda angivelserna, som åtminstone vad bredden beträffar synes åsyfta yttermått, är ungefär samtida, dvs från mitten av 1800-talet. Rosengren, slutligen, uppger längd 28,5 m, bredd 9 m, höjd 4,75 m, dvs omräkningar av

nyssnämnda alnmått. Sannolikt kan ovanstående tolkas som att den tresidiga korutbyggnaden tillkommit mellan 1828 och århundradets mitt (och rivits före dess slut, försåvitt icke Ihrfors haft tillgång till en äldre avbildning, jfr ovan avsnitt 1.5.2). Eventuellt omfattar längdmåttet 48 alnar även vapenhuset i väster.

Byggnadsdetaljer. Rosengren omtalar "I ett fönster, öfver läktaren en i glaset inbränd bild av S: Jöran" (se not 204).

Inventarier. Cuppa från dopfunt av fabeldjurstyp. Material sandsten.

Sammanställning. Stenkyrka med långhus och sannolikt rakslutet kor. Långhusets invändiga yta kan svårligen uppskattas, men bör i jämförelse med övriga värendska korkyrkor ha varit vad som kan betecknas som medelstor. En troligen medeltida glasmålning är känd, men den föga detaljerade beskrivning som står till buds medger ingen datering.

Ytmässigt hör socknen till häradets mindre men också, som ovan framgått, till de bördigaste i hela Varend. Bebyggelsen synes redan omkr år 1000 ha varit väl utbredd, framför allt i den östra delen, där man återfinner merparten av de kända fornlämningarna av sen jä-karaktär samt även kyrkan. Det världsliga frälset har åtminstone från 1300-talet och framåt varit väl representerat med fem sätesgårdar och, i medeltidens slutskede, mer än 60 % av jorden i frälseägo.

Mot bakgrund av socknens bebyggelsehistoriska utveckling och orientering mot centrala Varend, bör man kunna räkna med ett kyrkobygge i ett relativt tidigt skede av äldre medeltid. Socknen har antagligen redan då hört till de mera välbärgade, vilket oberoende av eventuellt stormannainflytande torde ha inneburit tillräckliga förutsättningar för ett stenkyrkobygge. Sannolikt har emellertid frälsets anknytning till socknen haft äldre traditioner än vad som är arkivaliskt belagt. Kyrkans i förhållande till hela socknen icke särdeles centrala läge tyder onekligen på att initiativet bakom bygget och förmodligen även viljan och möjligheten att ställa mark till förfogande har varit tillfinnandes just inom den bebyggelseenhet som blev till kyrkby och där de frälseägda gårdarna var i flertal vid medeltidens slut. Kyrkans format, såvitt detta kan bedömas, synes ha varit i

överkant för enbart en gårdskyrka, och sannolikt har det varit avpassat för sockenkyrkofunktionen, dvs relaterat till den samtida sockenbefolkningens storlek.

NORRA ROTTNE (1559, Norra Rottne sockn).

Norra och Södra Rottne slogs samman till Söraby socken 1779. Vilketdera, av delning eller sammanslagning, som varit relevant under tidigare medeltid är osäkert. Sockennamnet Södra Rottne förekommer tidigast i början av 1400-talet, Norra Rottne, som framgått ovan, först i mitten av 1500-talet. Däremot förekommer sockennamnet Rottne under både 1300- och 1400-talen, vilket kan tyda på att socknen varit odelad åtminstone under äldre medeltid.

SOCKNEN

Natur och näringar. Fruktbar jordmån, tämligen skog- och även sjörikt. Samtliga vattendrag hör till Mörrumsåns vattenområde. Åkerbruk med boskapsskötsel huvudnäring vid senaste sekelskiftet. Enligt Rosengren var spannmålsskörden tillräcklig men lämnade inte något överskott.

Sen jä. Inga lämningar kända.

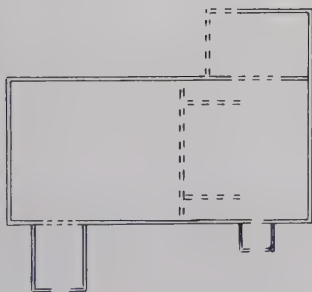
Världsligt frälse. 1 sätesgård är känd i Rottne under 1300-talet och början av 1400-talet. Det är emellertid ovisst om den var belägen i Norra eller Södra Rottne, så även dess läge i förhållande till respektive kyrkor. Antalet frälsegårdar i Norra Rottne var vid medeltidens slut (1545) 5, andelen frälsejord vid samma tid mellan 40 och 59 %. Antalet skattegårdar var 2.

Kyrkliga förhållanden. Socknen sedan omkr 1540 känd som annex till Tjureda.

KYRKAN

Belägenhet. I socknens sydöstra del, i Norra Rottne by (senare Norraby), på en höjdsträckning nära Sörabysjöns västra strand. Sannolikt fanns här omkr år 1000 en bebyggelseenhet. Kyrkbyn omfattade vid medeltidens slut fem gårdar, varav tre frälse. Kyrkogården bevarad.

Idag finns ingen bebyggelse i kyrkplatsens omedelbara närhet för-

utom en större gård. Emellertid framträder i markytan väster om kyrkogården flera husgrunder, några sannolikt efter kyrkstallar samt prästgården. Även en brunn kan urskiljas.

Kyrka av salkyrkotyp, ursprungligen korkyrka riven i samband med att ny församlingskyrka byggdes 1781 i den sammanslagna socknens södra del (Söraby). Kyrkogården bevarad och delar av kyrkobyggnadens grundmurar ännu synliga eller möjliga att lokalisera under grästorven.

Byggnadsmaterial trä.

Planform. Rektangulär salkyrka. I nordöst sakristia med kallmurad källare. 2 vapenhus vid södra sidan, ett större åt väster, framför huvudingången, ett mindre i öster vid koringången.

Salkyrkoformen härrörde emellertid från en ombyggnad 1734 då långhuset enligt uppgift byggdes ut 10-11 alnar (5,9-6,3 m) åt öster och koret ”rullades... till norra sidan för att där tjäna som sakristia. Den gamla hade varit för trång och bortauktionerades...”²⁰⁷. Med ledning av dessa uppgifter samt en uppmätning utförd 1981, varvid också grunden till en tvärvägg i kyrkans östra del, dvs den ursprungliga östra långhusväggen, kunde konstateras, kan korkyrkans grundplan med relativt stor säkerhet rekonstrueras (se planritn).

Måttuppgifter. I Arch Smol Wex (2:58) anges längden till 26 1/4 alnar (15,6 m), bredden till 12 1/2 alnar (7,4 m) samt höjden till 6 alnar (3,6 m). Relaterade till den uppmätning av de idag iakttagbara grundmursresterna, vilken utfördes 1981 och som gav vid handen att det ursprungliga långhusets yttermått varit ungefärligen 9,3 x 7,6 m, förefaller dessa uppgifter åsyfta innermått. Måtten på sakristian, dvs det ursprungliga koret, måste betecknas som osäkra²⁰⁸.

Sammanställning. Korkyrka av trä. Långhusets yta omkr 64 m².

Socknen var en av häradets minsta. Det är emellertid ovisst huruvida den existerat som självständig socken före 1400 eller om den tidigare varit sammanslagen med Södra Rottne (jfr ovan). Bebyggelsen synes under tidigaste medeltid inte ha varit särskilt omfattande. Ej heller har några fasta fornlämningar av sen jä-karaktär kunnat konstateras. Den största bebyggelsekoncentrationen återfinns man i sydöst, vid Sörabysjön, där också kyrkan var belägen. I anslutning

till åar och vattendrag är förutsättningarna för jordbruk jämförelsevis gynnsamma, i övrigt dominerar skogen. Möjligen har Norra Rottnes bebyggelse ökat i märkbar omfattning först mot slutet av medeltiden, vilket i sin tur motiverat socknens delning.

Ca hälften av jorden var vid medeltidens slut i det världsliga frälsets ägo. Huruvida frälset haft något inflytande i övrigt är svårbedömt.

Om Norra Rottne kyrka ursprungligen också varit den odelade Rottne sockens enda kyrkobyggnad och sockenkyrka, borde den mot bakgrunden av socknens bebyggelsehistoriska utveckling och läge i förhållande till det centrala Varend, ha uppförts relativt tidigt under äldre medeltid. Generellt sett var dess format anspråkslöst, men relaterat till en odelad Rottne sockens tidigmedeltida befolkning skulle antagligen dess dimensioner ändå ha varit rätt väl anpassade. Kyrkans läge vid Sörabysjön torde ha gjort den förhållandevis lättillgänglig och kan uppfattas som tämligen centralt, också i förhållande till den odelade socknen, även om kyrkplatsen i Södra Rottne framstår som ännu mera centralt belägen (jfr nedan samt kartan, s 188). Emellertid kan initiativet bakom kyrkobygget ha varit att finna inom den troligen i medeltidens begynnelse existerande bebyggelseenhet, vilken senare blev till Norra Rottne kyrkby, något som självfallet ej behöver ha uteslutit sockenkyrkofunktionen som den primära.

Alternativt kan kyrkan ha uppförts först efter sockendelingen och av traditionsbundenhet eller för att salkyrkoformen ej hunnit vinna spridning i Varend (jfr nedan, s 283) fått korkyrkoform. Vid den tiden bör befolkningen i någon mån ha ökat i Norra Rottne, vilket kunnat motivera kyrkans dimensioner. Att byggnadsmaterialet var trä är knappast, oavsett byggnadstiden, ägnat att förvåna. Ingenting tyder på att socknen (socknarna) skulle ha varit anmärkningsvärt välbärgad(e) eller privilegierad(e).

SÖDRA ROTTNE (1403, Söndra Ruttne sokn).

Se ovan, Norra Rottne.

SOCKNEN

Natur och näringar. Se Norra Rottne.

Sen jä. 1 gravfält i Löpanäs samt 1 numera försvunnen runsten i Rottnekvarn. Dess inskription uppges ha varit följande: "Efter Varen Uvssön hvem Bönderna ihjelslog, skal disse Folke-Runer staa, hvilke Sigrid skrev alle tilsammen efter sin fortraeffelige Søn"²⁰⁹. Vidare gravfält av osäker ålder i Brittatorp, Stockekvarn och Söraby, det sistnämnda närmast kyrkan, ca 1,5 km sydväst därom.

Världsligt frälse. Vartorp, 1 dryg halvmil norr om kyrkan, sätesgård 1424, betr Rottne, se Norra Rottne. Antalet frälsegårdar i socknen var vid medeltidens slut (1545) 7, andelen frälsejord vid samma tid mellan 40 och 59 %. Antalet skattegårdar var 8.

Kyrkliga förhållanden. Socknen på 1540-talet känd som annex till Gårdsby.

KYRKAN

Belägenhet. I norra delen av Södra Rottne by (Söraby), i socknens västra del, nära Sörabysjöns sydspets och strax sydväst om nuvarande kyrka. Kyrkbyn, vilken existerat som bebyggelseenhet omkr år 1000, omfattade vid medeltidens slut 10 gårdar och var därmed en av häradets storbyar.

Kyrka, typ okänd, riven i samband med att ny församlingskyrka uppfördes 1781 efter sockensammanslagningen (jfr ovan, Norra Rottne).

Byggnadsmaterial trä.

Planform osäker. Proportionsförhållandet mellan kända längd- och breddmått (jfr nedan), ca 1,95, kan dock vara en viss indikation på salkyrkoform. Som rektangulär salkyrka avbildas den också på en lantmäterikarta från 1746 (LMV).

Måttuppgifter. Arch Smol Wex (2:58): längd 31 1/2 alnar (18,7 m), bredd 16 alnar (9,5 m), höjd 6 alnar (3,6 m).

Inventarier. Dopfunt av sandsten av fabeldjurstyp. Dock ovisst om den ursprungligen kommer från Norra eller Södra Rottne.

En osäker tradition gör gällande att kyrkan ''i förstone skola stådt på Bygiärdet neder wijd siön, uppå een plaan, som än kallas Bränne Tompten...''²¹⁰.

Sammanställning. Träkyrka, planform okänd. Vissa indikationer på salkyrkoform finns emellertid. Den invändiga ytan kan i så fall beräknas till drygt 177,5 m².

Södra Rottne socken hörde vad beträffar ytan till häradets mindre om än inte allra minsta. Det är, som ovan omtalats, osäkert om den före 1400-talet existerat som självständig socken eller om den under tidigare medeltid tillsammans med Norra Rottne utgjort en socken, vilken i jämförelse med häradets socknar i övrigt kan betecknas som mellanstor. Befolkningen synes under såväl tidig som sen medeltid ha haft sin huvudsakliga koncentration till socknens södra del, utefter Innarens stränder, där också förutsättningarna för utkomst genom jordbruk är de bästa. I söder återfinner man också de kända fasta fornlämningarna av sen jä-karaktär. En, möjligen två sätesgårdar (jfr Norra Rottne) har funnits under medeltidens senare del.

Om ovan framförda förmodanden ang salkyrkoform är riktiga, är det också sannolikt att kyrkan uppförts under senmedeltiden och måhända i samband med sockendelingen. I förhållande till socknens senmedeltida befolkning synes den ha varit jämförelsevis stor. Möjligen kan frälseinflytandet ha varit av betydelse härvidlag.

Sett till hela den odelade Rottne socken framstår kyrkplatsen i Södra Rottne som betydligt mera central än den i Norra Rottne (jfr ovan). Denna omständighet i kombination med den visserligen osäkra, men dock existerande traditionen att en ännu äldre kyrka funnits i Södra Rottne (jfr ovan) nära den på 1700-talet rivna kyrkan, kan emellertid tyda på att Rottnes äldsta sockenkyrka trots allt varit belägen i Södra Rottne. Alternativet kan i varje fall inte uteslutas.

GÅRDSBY (1282, ecclesie in Garzby).

Till Gårdsby kyrksocken räknades under medeltiden även den s k Tveta fjärding i Furuby jordebokssocken (jfr ovan, Furuby) och Norra Åreda by i Eke socken, Uppvidinge härad. Gårdarna i Fylle-

ryd och Gårdsby jordebokssocken räknades däremot i kyrkligt avseende till Hemmesjö (jfr ovan, Hemmesjö).

SOCKNEN

Natur och näringar. Kuperad terräng, rikedom på både skog och sjö. Vattendragen hör till Mörrumsåns vattenområde. Innaren, Toftasjön och Helgasjön största sjöar, den sistnämnda naturlig sydgräns. Förhållandevis bördig jordmån, i synnerhet kring sjöarna. Mossodlingar. Åkerbruk huvudnäring vid senaste sekelskiftet. Enligt Rosengren gav spannmålsskördarna överskott till avsalu.

Sen jä. Flera gravfält, varav 2 i Gårdsby, det ena strax sydväst om kyrkan. 1 runsten i Stojby, närmare 4 km nordväst om kyrkan. Dess inskription har uttolkats: "Torlov reste denna sten efter Alle och Ätta. Hjälpe Gud deras ande"²¹¹. En fornborg av osäker karaktär i Notteryd, i socknens sydligaste del.

Världsligt frälse. Som sätesgårdar omtalas Stojby ffg 1365, Ekesås i slutet av 1300-talet och Tveta (eg i Furuby, jfr ovan) ffg 1476. Kråkenäs har möjligen varit sätesgård i slutet av 1400-talet, i varje fall i början av 1500-talet. Ingendera är emellertid belägen i kyrkans grannskap. Antalet frälsegårdar i socknen var 1545 20 samt 1 halv (inkl gårdarna i Norra Åreda och Tveta), andelen frälsejord vid samma tid mellan 40 och 59 %. Antalet skattegårdar var 9 (inkl gårdar i Norra Åreda).

Kyrkliga förhållanden. Sedan 1540-talet moderförsamling för Södra Rottne. Känd som prebendesocken till Växjö domkapitel från 1382. Antalet domkyrkogårdar 1545 (inkl prebendegårdar) var 14 och biskopsgårdar 2 (borträknat 2 i Fylleryd).

KYRKAN

Belägenhet. I Gårdsby by, i höjdläge och relativt centralt i socknen, strax nordväst om den nuvarande kyrkan. Kyrkbyn, vilken existerat som bebyggelseenhet omkr år 1000, omfattade vid medeltidens slut 6 gårdar.

Kyrka, troligen *korkyrka* riven i samband med att ny församlingskyrka uppfördes i början av 1830-talet.

Byggnadsmaterial sten. Grunden "af huggen sten" (inv 1828, ATA).

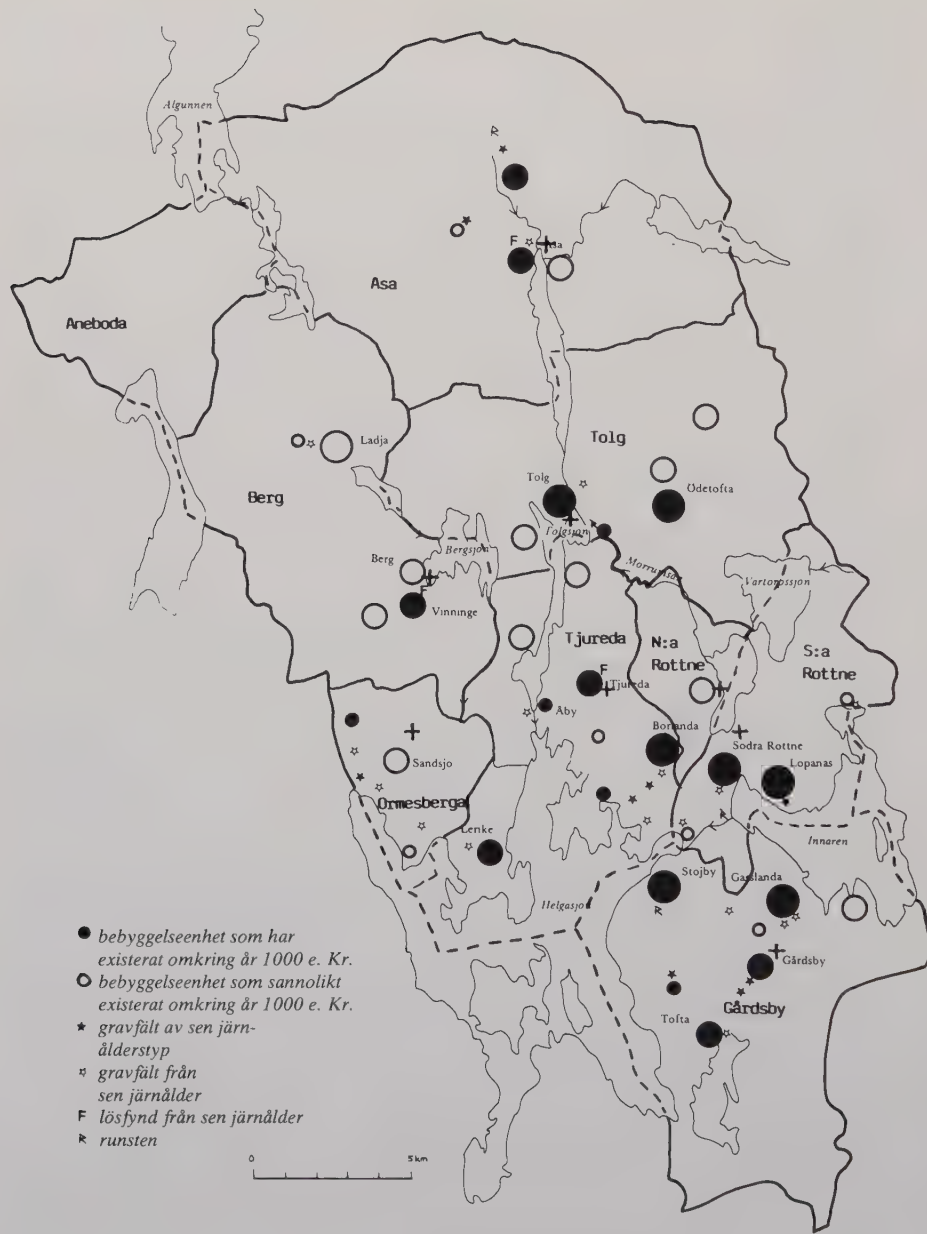
Planform. Sannolikt långhus och rakslutet kor. "Choret" är flera gånger omnämnt i inv 1828, bl a i samband med "Grubbeska Wapnet af trä wid ingången till Choret", vilket bör åsyfta triumfbågsöppningen, samt med "Den så kallade Gårdsby Graf ... under Choret". Vidare omtalas en "hvälf" sakristia vid kyrkans norra sida, alltså en stensakristia, samt en västportal som den enda ingången, vilken emellertid bör ha varit sekundär. Järnbeslagna dörrar i såväl huvudportalen som ingången till sakristian omnämns också.

Måttuppgifter. Såväl Rogberg som Arch Smol Wex (2:57) anger längden till 50 alnar (29,7 m) och bredden till 36 alnar (21,4 m), sistnämnda källa även höjden 12 alnar (7,1 m). Rosengren räknar om till meter: längd 30 m, bredd 21 m. Det överraskande stora breddmåttet kan knappast avse enbart långhuset. Försåvitt det icke är frågan om en felskrivning för t ex 26 eller t o m 16, vilken Rosengren utan vidare kopierat och räknat om, är det troligt att man åsyftat kyrkans totala bredd, dvs sakristia och långhus tillsammans, möjligen också vapenhus i sydväst (huvudingången kan relativt sent ha flyttats till västgaveln, jfr ovan). En annan möjlighet är att kyrkan varit utbyggd till korskyrka med korarmar. Under förutsättning att inte båda måttuppgifterna är felaktiga, måste kyrkan i vilket fall som helst ha haft en avsevärd storlek.

Byggnadsdetaljer. Rogberg omtalar "På Kyrko-dörren ... runor på en järnplåt"²¹². Inskriptionen säges i inv 1828 vara "wid någon i en senare tid skedd reparation ... förlorad". En tolkning är emellertid bevarad: "Erik var min smed. Maria mycket nådefull"²¹³.

Sammanställning. Stenkyrka, troligen korkyrka med rak östvägg. Att döma av tillgängliga måttuppgifter har kyrkan varit ovanligt stor. Någon beräkning av långhusets yta låter sig svårigen göras, annat än på mycket osäkra grunder.

Socknen är till ytan en av häradets största. Kyrkosocknen var dessutom ännu större än jordebokssocknen. Den kan genom sin omedelbara närhet till såväl Helgasjöns sjösystem som Växjö socken räknas in i både häradets och hela Värends centralbygder. Jordmå-

Norrvidinge härad, rekonstruktion av bebyggelsens utbredning omkr 1000 e. Kr, med de kamerala sockengränserna och de medeltida kyrkorna inlagda.

Efter L-O Larsson, Småländsk bebyggelsehistoria I.

Norrvidinge härad: Jordeboksgårdar (eller motsvarande) år 1545.

Efter L-O Larsson, Småländsk bebyggelsehistoria I.

nen är kring sjöarna bördig och torde därmed ha kunnat ge god bärning åt den befolkning, som redan under förhistorisk tid förefallet ha varit förhållandevis tät i framför allt socknens nordöstra halva. Där återfinnes flera gravfält av sen jä-karaktär, en runsten med kristen inskription (Stojby) samt kyrkan. Däremot synes socknens sydöstra del, där skogsmarker dominerar, ha varit glest befolkad såväl i början som i slutet av medeltiden. Fornborgen "Gripeberg" är emellertid belägen i sydöst, i oländig terräng invid den lilla Stensjön.

Från senare delen av medeltiden är inte mindre än fyra sätesgårdar kända, om man räknar med Tveta. Omkring hälften av jorden var vid medeltidens slut i det världsliga frälsets ägo.

Som framgår föreligger knappast något motsatsförhållande mellan socknens ur flera synvinklar goda förutsättningar och en stenkyrka av ovanligt stort format. De bebyggelsehistoriska och geografiska omständigheterna tyder på att ett kyrkobygge kunnat äga rum relativt tidigt under äldre medeltid, efter det att kunskaperna i stenbyggnadsteknik hunnit spridas. Såväl kyrkans centrala läge som dimensioner indikerar sockenkyrkofunktionen som primär.

3.2.5 Uppvidinge härad

DREV (1452, Dreff). SvK, vol 120.

SOCKNEN

Natur och näringar. Terrängen starkt kuperad, särskilt i norr och söder. Skogen obetydlig, däremot rikedom på vattendrag. Åker- och ängsmark ej särskilt omfattande men tack vare den förhållandevis goda jordmånen var åkerbruk med boskapsskötsel ändå huvudnäring vid senaste sekelskiftet. I varje fall under 1700- och 1800-talen bedrevs också viss järnhantering.

Sen jä. 2 gravfält, sannolikt från sen jä, i Drevs by, norr respektive söder om kyrkan.

Världsligt frälse. Böksholm, drygt 2 km nordöst om kyrkan, omtalad som sätesgård 1355. Antalet frälsegårdar i socknen var vid medel-

Drevs kyrka, västgaveln. Det oputsade murverket markerar det numera rivna klocktornets anslutning.

Foto O Lindell 1978.

tidens slut 14, andelen frälsejord vid samma tid över 60 %. Skattegårdar saknades.

Kyrkliga förhållanden. Annex till Sjösås under 1540-talet.

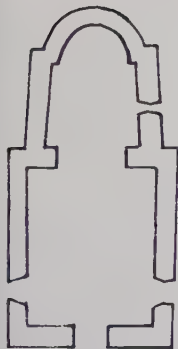
KYRKAN

Belägenhet. Centralt i socknen, i västra delen av Drevs by, på en höjd nära Drevsjön (strandlinjen tidigare betydligt närmare kyrkan). Kyrkbyn, vilken existerat som bebyggelseenhet omkr år 1000, omfattade vid medeltidens slut 8 gårdar.

Korkyrka bevarad. Ny församlingskyrka, gemensam för Drev och Hornaryd, uppförd i Möllekull, Drevs socken, 1866-67.

Byggnadsmaterial och -teknik. Vald och kluven marksten i välgjort murverk. Förhållandevis stora stenformat, jämna skift och genomgående horisontalfogar. Huggen sten i omfattningar och hörnkedjor.

Planform. Rektangulärt långhus, kor med absid. Ursprungliga rundbågiga portaler i södra och norra långhusmurarna respektive södra kormuren. Bred ursprunglig öppning även i väster (tidigare igenmurad, åter upptagen 1798), sannolikt avsedd som bågöppning till ett projekterat men aldrig uppfört torn. Ett ursprungligt, rundbågigt fönster i södra kormuren samt ett (igensatt) i södra långhusmuren, ganska högt placerat, något öster om mittlinjen. Egentlig sockel saknas.

Sakristia, vapenhus samt klocktorn, samtliga av trä, tillbyggda sekundärt och numera åter försvunna.

Mått (enligt uppmätning av J Söderberg 1965). Yttermått: långhuset 10,5 m x 8,7 (väster)-9 m (öster), korets längd exkl absid 5,1-5,3 m, inkl absid 7,2 m, bredd 6,5 (öster)-7,1 m (väster), absidens största bredd 5,1 m. Murtjocklek 0,9-1,2 m.

Äldre måttuppgifter. Wieselgren och Mandelgren (ser V:VI) anger båda längden till 25 alnar (14,8 m), bredden "inom murarne" till 11 alnar (6,5 m) och murhöjden till 8 alnar (4,8 m). Arch Smol Wex (12:665, 1759): inre längd 25 1/2 alnar (15,1 m), yttre längd 27 1/2 alnar (16,3 m), inre bredd 11 1/2 alnar (6,8 m), yttre bredd 14 3/4 alnar (8,8 m), höjd till taket 8 1/2 alnar (5,0 m), korets bredd 7 alnar (4,2 m) samt höjd till taket 6 1/2 alnar (3,9 m), sakristians längd 6 1/2 alnar och bredd 6 1/4 alnar (3,7 m). Rosengren, slutligen, anger längden till 14,8 m och bredden till 6,5 m samt bredden "framom halfmuren" till 4,75 m.

Byggnadsdetaljer. Långhusets hammarband av ek med snidad dekor av rundstavar, djur- och slingornamentik. Dekoren karaktäriserad som romansk²¹⁴. Takstolens långbjälke dekorativt konturerad genom konkavsnitt och runda förkroppningar.

Takstolen till stor del ursprunglig.

En ursprunglig, kvadratisk nisch i södra korväggen. Sannolikt sakramentskåp.

Inventarier. Triumfkrucifix, svårdaterat bygdearbete efter högro-mansk förebild. Madonnabild, daterad till mitten eller senare delen av 1200-talet samt S:t Olovsbild, daterad till 1200-talets slut²¹⁵. Sandstensdopfont av fabeldjurstyp.

Sammanställning. Stenkyrka med absidkor. Långhusets invändiga yta ca 57 m². Välgjort murverk, huggen sten i omfattningar och hörnkedjor. Hammarband med ornamentik, takstolens långbjälke dekorativt utformad.

Till ytan är socknen häradets minsta. Den är orienterad mot den värendska centralbygden i och med sin belägenhet i häradets västra del. Där är också odlingsbetingelserna de bästa, även om större sammanhängande jordbruksområden saknas, liksom i häradet i öv-

Drevs kyrka från nordväst.

Foto O Lindell 1978.

rikt. Befintlig jordmån är emellertid förhållandevis god, en följd av rikedomen på vattendrag. Möjligen har också viss utkomst kunnat vinnas genom järnhantering. Socknen är genomfluten av Mörrumsån och begränsas i nordöst av sjön Örken. Sen jä-bebyggelse är belagd genom två gravfält i Drevs by, centralt i socknen. Där är också kyrkan belägen och där finner man den största bebyggelsekoncentrationen under sen medeltid. Det världsliga frälsets inflytande synes i

varje fall under senare medeltiden ha varit relativt stort genom en sätesgård och, vid medeltidens slut, mer än 60 % av jorden i frälseägo.

Mot bakgrunden av socknens bebyggelsehistoriska utveckling och jämförelsevis centrala belägenhet kan kyrkan mycket väl antagas vara byggd i ett relativt tidigt skede av äldre medeltid. Den ålderdomliga murningstekniken och absidkoret kan tyda på ett samband med domkyrkobygget i Växjö. Ej osannolikt har arbetskraften eller i varje fall byggnadsledningen hämtats just från domkyrkans byggnadshytta.

Det är mycket troligt att befolkningen redan under tidigare medeltid varit tillräckligt välbärgad för att även utan frälseinsatser kunna bygga en stenkyrka. Emellertid kan den senare medeltidens påtagliga frälseinflytande och inte minst omständigheten att kyrkbyns samtliga gårdar utom en vid medeltidens slut var frälsegårdar ha sitt ursprung i ett tidigt stormannainflytande. Det projekterade, men aldrig uppförda tornet kan vara en antydning om att kyrkan ursprungligen avsetts som gårdskyrka. Kyrkobyggnadens blygsamma format bör emellertid ha varit tillräckligt för att även sockenkyrkofunktionen skulle kunna fyllas. Kyrkans läge, i anslutning till socknens enda vid medeltidens början existerande bebyggelseenhet, framstår som naturligt, oavsett initiativet bakom kyrkobygget.

HORNARYD (1429, i kyrkbyn i Hornarydh). SvK, vol 120.

SOCKNEN

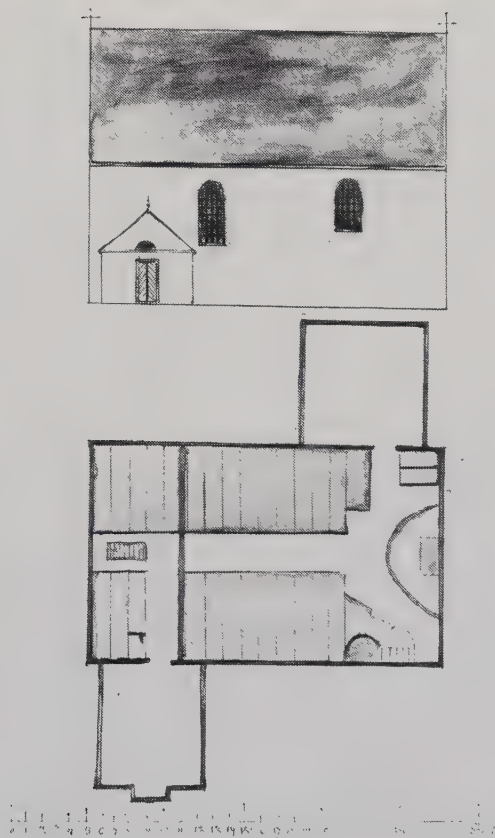
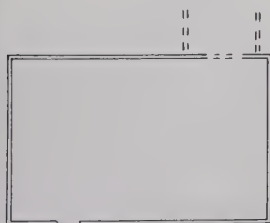
Natur och näringar. Till stor del kuperade skogsområden men också odlingsbar mark med god jordmån. Enligt Rosengren var vid senaste sekelskiftet åkerbruk tillsammans med boskapsskötsel huvudnäring medan skogarna var av ringa betydelse för invånarnas utkomst. Sjön Örken naturlig sockengräns i öster.

Sen jä. 2 gravfält i Hornaryd, nordväst respektive väster om kyrkan.

Världsligt frälse. Inga medeltida sätesgårdar kända. Antalet frälsegårdar var vid medeltidens slut (1545) 9, andelen frälsejord översteg vid samma tid 60 %. Antalet skattegårdar var 2.

Kyrkliga förhållanden. På 1540-talet annex till Sjösås.

*Hornaryds kyrka, sydfasad
samt plan. Akvarellerad teck-
ning av Måns Wideen, utförd
före kyrkans rivning 1870.*
PÅ, Sjösås. Foto ATA.

KYRKAN

Belägenhet. Centralt i socknen. Kyrkogården ännu bevarad. Kyrkbyn, vilken existerat som bebyggelseenhet omkr år 1000, omfattade vid medeltidens slut 7 gårdar, varav 6 frälse.

Salkyrka riven 1870. Enligt traditionen offerkyrka (Rosengren). Ny församlingskyrka, gemensam för Drev och Hornaryd, uppförd i Drev 1866-67.

Byggnadsmaterial trä. Med största sannolikhet timrad. Byggnadsmaterialet användes efter kyrkans rivning till ett skolorhus i socknen, numera i privat ägo. Målade innertaksbräder har i samband med

reparationsarbeten påträffats i nämnda byggnad. Målningen enligt Arch Smol Wex (1:2, 1753) utförd 1627²¹⁶.

Planform. Rektangulär salkyrka. Portal i sydväst.

Sakristia i norr nybyggd 1709, ersatte möjligen en äldre. Vapenhus framför portalen, sannolikt sekundärt.

Mått. M Ullén²¹⁷ uppger måtten ca 15 m x 10 m, vilket torde grunda sig på en uppmätning av de i markytan synliga konturerna av kyrkans grundmurar och bör ha sin närmaste överensstämmelse i yttermått.

Äldre måttuppgifter. Arch Smol Wex (15:665, 1759) och Wieselgren uppger båda: längd 22 1/4 alnar (13,2 m), bredd 13 1/2 alnar (8,0 m), höjd 8 alnar (4,8 m).

Längd- och breddmåtten överensstämmer i stort med de innermått, vilka synes framgå av en av Måns Wideen utförd teckning (förvarad i PÅ, Sjösås), dvs 22 1/2 alnar (13,4 m) x 14 1/4 alnar (8,5 m). Rosengrens mått, dvs längd 13 m, bredd 8 m, höjd 4,75 m, torde vara omräkningar till meter av de äldre källornas alnmått.

Sammanställning. Timrad salkyrka. Invändig yta omkr 110 m².

Till ytan är socknen häradets minsta. Den gränsar i öster mot sjön Örken, en av de sjöar kring vilken Värends vikingatidsbygd synes ha haft den största koncentrationen. Hornaryds by, där kyrkan var belägen, torde ha existerat som bebyggelseenhet vid övergången från vikingatid till medeltid. I medeltidens slutskede förekommer bebyggelse i spridd form också i väster, norr och sydost. Odlingsbetingelserna torde vara bäst i anslutning till Örken.

Något inflytande från det världsliga frälset genom sätesgårdar har såvitt bekant inte förekommit. Däremot var större delen av jorden i frälsets ägo vid medeltidens slut.

Salkyrkan, vilken sannolikt var senmedeltida, borde, för såvitt den icke varit ombyggd, ha haft en föregångare. Det är ett rimligt antagande att denna varit en korkyrka av trä, uppförd under äldre medeltid. Kyrkplatsens läge, vilket man får förutsätta varit oförändrat hela medeltiden igenom, framträder som både centralt och naturligt, relaterat till såväl tidig- som senmedeltida bebyggelse.

Salkyrkans dimensioner har möjligen varit väl tilltagna i relation

till socknens senmedeltida, uppenbarligen icke särdeles talrika befolkning, men kan ha varit betingade av vid byggnadstiden pågående befolkningsökning. Förutsättningar för ett mer avancerat kyrkobygge, dvs en stenkyrka, har däremot saknats. Det världsliga frälset var visserligen socknens största jordägare, men sannolikt skulle ett djupare engagemang i kyrkobygget från frälsehåll även krävt personlig närvaro, dvs bofasthet i socknen.

SJÖSÅS (1322, Siorsaas). SvK, vol 114.

SOCKNEN

Natur och näringar. Bördig jordmån ”som öfverallt befinner sig i hög växtkraft och lämnar rika skördar”²¹⁸. Inga större skogsområden men kuperad och bergig terräng i socknens norra del. Sjöarna Madkroken och Örken, vilken bildar naturlig västgräns, viktigaste vattendrag. Socknens centrala del bildar en landtunga mellan de båda nämnda sjöarna. Enligt Rosengren liknar Sjösås mera socknarna i Norrvinge än de övriga i Uppvidinge. Jordbruk i förening med boskapskötsel huvudnäring omkr 1900. Spannmålsskördarna uppges ha lämnat överskott för avsalu. Sannolikt har även bedrivits viss järnhantering.

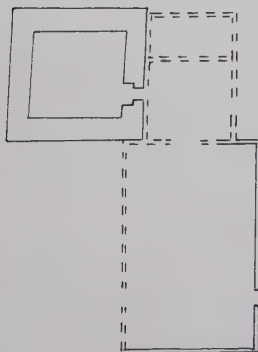
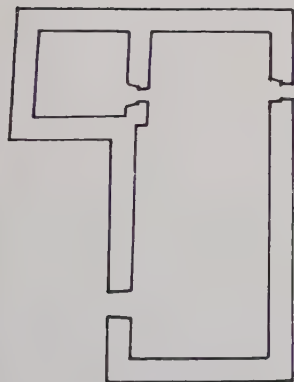
Sen jä. 2 gravfält, i Mästreda respektive Sandreda. Intetdera i kyrkans grannskap.

Världsligt frälse. Lidhult, drygt 1 km nordväst om kyrkan, sätesgård under senmedeltiden. På Husholmen, strax söder om Lidhult, lämningar av en medeltida befästningsanläggning samt, i sundet mellan ön och fastlandet, av en bro. Antalet frälsegårdar i socknen var vid medeltidens slut (1545) 26 samt 1 ödegård, andelen frälsejord vid samma tid över 60 %. Antalet skattegårdar var 10 och 1 torp.

Kyrkliga förhållanden. Omkr 1540 moderförsamling för Drev och Hornaryd. Prostkyrka 1322²¹⁹.

KYRKAN

Belägenhet. I socknens sydvästra del, vid den sydöstra stranden av sjön Örken, strax norr om nuvarande Braås stationssamhälle och drygt 1 km sydöst om en bebyggelseenhet (Lidhult, se ovan), vilken

sannolikt existerat omkr år 1000. Ingen egentlig kyrkby fanns vid medeltidens slut.

Salkyrka bevarad. Lämnades öde, då ny församlingskyrka invigdes i Viås 1865.

Byggnadsmaterial natursten. Närmare murverksanalyser är f n ogenomförbara, då kyrkan är ut- och invändigt putsad, gavelröstena är byggda av trä och kyrkorummet dessutom är tunnvalvt (trätunnvalv från 1770-talet).

Planform. Rektangulär salkyrka utan yttre kormarkering. Sakristian i nordöst, vilken skjuter in i kyrkorummet (se planritning), har tillhört en äldre kyrka på samma plats (se nedan). Ursprungliga portaler i nordväst samt i sydöst, till koravdelningen. Däremot saknas spår av västlig sydportal. Litet, ursprungligt, rektangulärt fönster i norr. Ingen egentlig sockel.

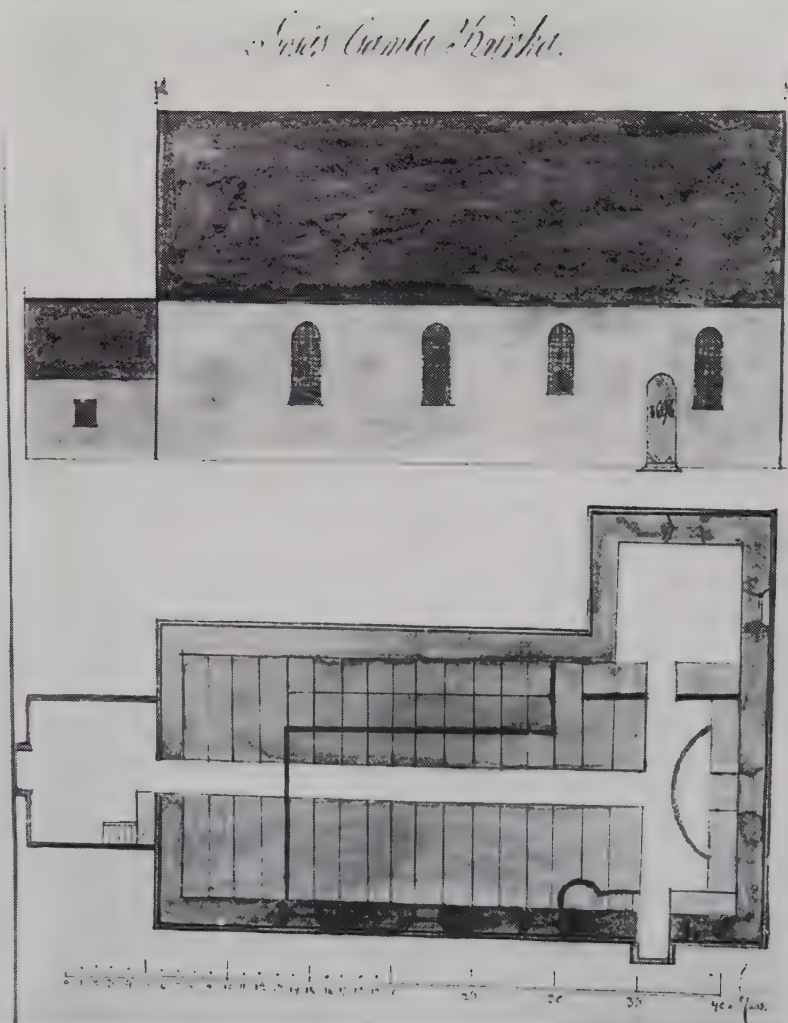
Sekundärt vapenhus i väster framför den likaledes sekundära västportalen.

Mått (enligt uppmätning av J Söderberg 1965). Yttermått: 19,8 m x 9,75 m (västgaveln), något avsmalnande åt öster. Sakristians yttermått: 7,2 m x 6,9 m. Murtjocklek ca 1,2 m.

Äldre måttuppgifter. Arch Smol Wex (12:663, 1757) anger yttermått till 34 alnar (20,2 m) x 14 1/3 alnar (8,5 m) samt innermått till 30 alnar (17,8 m) x 12 1/3 alnar (7,3 m). Rogberg uppger samma yttermått, Wieselgren och Mandelgren längden 34 alnar och bredden 14 alnar (8,3 m). Rosengren räknar om Rogbergs mått till 20 m respektive 8,5 m. Dessa mått överensstämmer i stort med verkligheten bortsett från angivelserna för yttre bredd, som inte visar överensstämmelse med de faktiska förhållandena i vare sig öster eller väster.

Inventarier och arkeologiska fynd. Sandstensdopfunten av fabeldjurstyp. Kristus som världsdomare, mittparti av antemensale av trä, daterat till mitten av 1200-talet. Kalvariegrupp, daterad till 1200-talets sista fjärdedel. Senmedeltida triumfkrucifix, senmedeltida rökelsekar²²⁰.

I samband med restaurering och arkeologisk undersökning 1943²²¹ återfanns ett 70-tal medeltida mynt, både svenska och danska. De

Sjösås kyrka, sydfasad samt plan. Akvarellerad teckning av Måns Wideen.

PÅ, Sjösås. Foto i SM:s arkiv.

äldsta kunde dateras till 1200-talet (Erik Eriksson, 1222-1250, Birger Jarl, 1250-1260, Erik Plogpenning, 1241-1250).

Äldre träkyrkor. I samband med restaureringen 1943 återfanns byggnadsmaterial från dels en timrad byggnad av furu och dels en stavbyggnad av ek. Att den nuvarande kyrkan föregåtts av en timrad

kyrka torde vara ställt utom tvivel, eftersom långhusets syllram av ek var bevarad i ursprungligt läge och den nuvarande kyrkan uppenbarligen byggts kring den föregående. Innermåttén för timmerkyrkans långhus kunde uppskattas till ca 10,8 m x 6,8 m. Beträffande koret har storleken rekonstruerats på grundval av antagandet att den nuvarande kyrkans sakristia ursprungligen hört till timmerkyrkan, vilket skulle innebära måttén ca 7 m x 4,5 m för korets del, dvs en påfallande långsträckt form. Emellertid har det också antagits att sakristian sekundärt fogats till timmerkyrkan, vilket i sin tur kan ha medfört att koret byggts till åt öster. Timmerkyrkan har uppförts på en grund av marksten utan bruk. Även en furubjälke av väggtimret har identifierats.

En del av det återfunna virket synes alltså ha ingått i en stavbyggnad, vilken antogs ha varit en stavkyrka, ännu äldre än timmerkyrkan. Emellertid har dendrokronologiska analyser resulterat i en datering till år 1229 både för timmerkyrkans byggnadsmaterial och för stavarna, vilket skapat ovisshet i frågan angående kontinuiteten. Möjligen har stavarna varit avsedda för reparation av en äldre kyrkobyggnad, som man dock beslutade att riva och i stället ersätta med en ny²²².

Sammanställning. 1. Möjligen stavkyrka. 2. Timrad korkyrka med rak östvägg. Långhusets invändiga yta kan uppskattas till drygt 73 m². 3. Salkyrka av sten. Invändig yta omkr 125 m².

Socknen hör till häradets mindre. Odlingsbetingelserna torde kunna betecknas som jämförelsevis goda, framför allt i södra och mellersta delen i anslutning till sjöarna Madkroken och Örken, medan norra delen är mera kuperad. Vikingatidsbebyggelse har kunnat konstateras i socknens södra halva, som därmed kan räknas till den jä-bygd, vilken bredd ut sig över häradets västra del med orientering mot Värends centralbygd. I medeltidens slutskede synes bebyggelsen ha blivit relativt väl spridd över hela sockenarealen. Kyrkan ligger inte i direkt anslutning till någon känd jä-bosättning, men väl i sjöläge i socknens sydöstra del.

En senmedeltida sätesgård är känd. Den var belägen icke långt nordväst om kyrkan. Till sätesgården kan sannolikt relateras medel-

tida befästningsanläggningar på den närbelägna Husholmen i Örken. Större delen av jorden var vid medeltidens slut i det världsliga frälsets ägo.

Sannolikt fanns ett samband mellan den nämnda sätesgården och salkyrkobygget, vilket torde ha ägt rum under senmedeltiden. På ett beroendeförhållande tyder bl a den ovanliga omständigheten att kyrkans huvudingång synbarligen varit placerad på norra sidan, dvs vänd mot Lidhult, i stället för på södra, vilket annars synes ha varit regel. Också möjligheten att välja sten som byggnadsmaterial kan ha varit en följd av frälsets medverkan. Kyrkans storlek förefaller emellertid ha varit väl relaterad till socknens senmedeltida befolkning, och sockenkyrkofunktionen torde knappast behöva ifrågasättas.

Även timmerkyrkan framträder, i fråga om utrustning, som privilegierad (jfr ovan, Inventarier). Även dess format har sannolikt stått i god relation till sockenbefolkningens storlek under tidigare medeltid. Kyrkplatsens läge kan emellertid inte betecknas som centralt i förhållande till vare sig tidig- eller senmedeltida bebyggelse. Icke osannolikt har det bestämts av ett på enskilt initiativ och på tidigt stadium genomfört stavkyrkobygge och sedan bibehållits, dels av hänsyn till platskontinuiteten och dels på grund av relationer till och troligen även visst beroende av det världsliga frälset.

EKE (1403, Egæ). SvK, vol 126.

Norra Åreda by i socknens sydvästra del räknades i kyrkligt avseende till Gårdsby socken (se ovan).

SOCKNEN

Natur och näringar. Se nedan, Dädesjö. Enligt beslut av Kungl Majt 1793 inkorporerades Eke, som tidigare varit socken med egen kyrka (jfr nedan) med Dädesjö och utgör sedan dess den nordvästra delen av Dädesjö socken²²³. Befintliga sockenbeskrivningar är gemensamma för båda socknarna.

Sen jä. Sammanlagt 3 gravfält, omkr 2 km norr samt öster om Eke by. Vidare domarring och gravfält av osäker ålder omedelbart söder därom.

Världsligt frälse. Inga medeltida sätesgårdar kända. Antalet frälsegårdar i socknen vid medeltidens slut (1545) var 11, andelen frälsejord vid samma tid mellan 40 och 59 %. Antalet skattegårdar var 9.

Kyrkliga förhållanden. På 1540-talet annex till Dädesjö.

KYRKAN

Belägenhet. I Eke by, i socknens nordöstra del. Kyrkbyn, vilken existerat som bebyggelseenhet omkr år 1000, omfattade vid medeltidens slut 13 gårdar och var därmed den ena av häradets två storbyar (den andra Ramnåsa i Dädesjö socken). Kyrkogården bevarad.

Korkyrka riven år 1795 i och med att Dädesjö nya kyrka, gemensam för Dädesjö och Eke, kunde tagas i bruk.

Byggnadsmaterial trä, sannolikt timrad. Wieselgren och Rosengren uppger ek som byggnadsmaterial och enligt E Wrangel var den "åtminstone delvis af Ek"²²⁴. Det finns emellertid anledning att i viss mån ifrågasätta dessa uppgifter (se vidare nedan, avsnitt 4.3.9).

Planform. Rektangulärt långhus, rakslutet kor, sakristia med största sannolikhet norr om koret, sydportal med vapenhus, sannolikt sekundärt.

Måttuppgifter. Kyrkoherde Sven Lauréns berättelse om Dädesjö pastorat 1758²²⁵: längd 16 1/2 alnar (9,8 m), bredd 12 1/4 alnar (7,3 m), höjd 6 1/2 alnar (3,9 m), koret 6 1/2 alnar x 6 1/2 alnar, sakristian 5 alnar (3,0 m) x 5 alnar. Arch Smol Wex (12:661, 1758): längd 16 1/2 alnar, bredd 12 alnar (7,1 m), höjd från "gålfwet till panelet" 6 1/2 alnar, koret 6 1/2 alnar x 6 1/2 alnar, sakristian 5 alnar x 5 alnar. Rogberg anger längden till 16 alnar (9,5 m) och bredden till 12 1/4 alnar, Wieselgren 16 alnar respektive 12 alnar samt "till panelen" 6 1/2 alnar. Rosengren räknar om till 9,5 m, 7 m samt 3,86 m.

Sammanställning. Korkyrka av trä med rak östvägg, sannolikt timrad. Långhusets invändiga yta ca 71 m².

Socknen är en av häradets minsta. Den ligger emellertid inom den ur odlingshänseende mest gynnsamma delen av häradet och ansluter till den värendeska centralbygden. Den senmedeltida bebyggelsen synes ha varit koncentrerad dels till söder men framför allt till nordöst, där även de kända fornlämningarna av sen jå-typ samt kyrk-

platsen är belägna, något som också tyder på att socknens tidigmedeltida bebyggelsecentrum varit lokaliserat hit.

Inga medeltida sätesgårdar är kända, däremot var ca hälften av jorden i frälseägo vid medeltidens slut.

Som framgår har kyrkan varit av i det närmaste samma storlek som timmerkyrkan i det betydligt större Sjösås. Den kan även, mot bakgrunden av socknens bebyggelsehistoriska utveckling, antagas ha varit ungefär samtida med grannkyrkan, i varje fall knappast yngre. Sannolikt har också dessa båda socknars befolkningstal under tidigare medeltid varit jämförbara, såtillvida att Eke i kraft av något bättre utkomstmöjligheter också varit tätare befolkat i förhållande till hela sockenarealen än Sjösås. Valet av trä som byggnadsmaterial till kyrkan är inte överraskande, eftersom ingenting tyder på att socknen haft några anmärkningsvärda tillgångar utöver vad som kan betecknas som normalt. Visserligen har det världsliga frälsets jordinnehav varit stort, åtminstone i medeltidens slutskede, men något mera personligt engagemang i form av text besuttenhet, kan inte urskiljas.

Kyrkans läge framträder inte som helt centralt. Eventuellt har emellertid den blivande kyrkbyn redan tidigt haft viss central funktion, varför det fallit sig naturligt att lokalisera sockenkyrkan hit.

DÄDESJÖ (Dädesjö, 1100-talet²²⁶). SvK, vol 126.

Södra delen av socknen blev på 1600-talet egen socken under namnet Herråkra.

SOCKNEN

Natur och näringar. Höglänt men i allmänhet jämn terräng, omfattande skogs- och mossområden, relativt sjörikt. Jordmånen förhållandevis bördig, åkerbruk med boskapsskötsel huvudnäring vid senaste sekelskiftet. Enligt Rosengren var avsättningen tillräcklig för befolkningens behov och kunde under goda omständigheter t o m ge något överskott.

Sen jä. Flera gravfält 500-600 m väster om kyrkan och även på andra platser i socknens norra del. Dädesjö är rikast på fornlämningar

bland Uppvidingessocknarna²²⁷. Däremot har inga spår av sen jä-bebyggelse återfunnits i södra delen, Herråkradelen.

Världsligt frälse. Ramnåsa, ca 4 km söder om kyrkan, omtalad som sätesgård ffg 1379. Antalet frälsegårdar i socknen var vid medeltidens slut (1545) 6, andelen frälsejord vid samma tid mindre än 20 %. Antalet skattegårdar var 36 och 2 utjordar.

Kyrkliga förhållanden. På 1540-talet moderförsamling för Eke.

KYRKAN

Belägenhet. I Dädesjö by, i socknens norra del, på norra sidan om landsvägen mellan Växjö och Lenhovda och även strax norr om nuvarande kyrka. Kyrkbyn, vilken existerade som bebyggelseenhet vid medeltidens begynnelse, omfattade vid dess slut endast en frälsegård, en prästgård samt en gård i klosterägo.

Korkyrka delvis riven (kor, absid och sakristia) i samband med att ny församlingskyrka uppfördes 1793-94.

Byggnadsmaterial och -teknik. Vald, kluven och/eller tuktad natursten. Jämna skift, relativt stora och i huvudsak rektangulära stenformat.

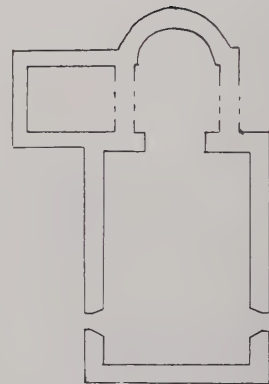
Planform. Rektangulärt långhus, lägre och smalare kor med absid. Sakristia norr om koret, ursprunglighet osäker.

Ursprungliga, rakslutna portaler på långhusets södra respektive norra sida. Ursprungligt, rundbågigt fönster i nordmuren, något öster om mittlinjen. I västmuren ett litet, rundbågigt fönster, placerat i en troligen redan i samband med kyrkans byggnad igenmurad, större, likaså rundbågig öppning, möjligen avsedd som empor till en läktare i ett projekterat men aldrig uppfört torn.

Ingen egentlig sockel.

Mått (enligt uppmätning av J Söderberg 1965 samt rekonstruktion av M Ullén²²⁸). Yttermått: långhuset 13,2 m x 9,6 m, murtjocklek 1,0-1,25 m. Koret 4,5 m (exkl absid) x 6,3 m, längd med absid 6,6 m, sakristian 5,25 m x 5,1 m.

Äldre måttuppgifter. Arch Smol Wex (12:661, 1758) uppger följande mått: längd utom koret 17 alnar 2 tum, bredd 11 alnar 1 qwarter, höjd 10 alnar 4 tum, korets längd 11 alnar 1 qwarter, bredd 8 1/2 alnar

Dädesjö kyrka från sydväst.

Foto O Lindell 1978.

(5,0 m), höjd "8 1/2 ungefärligen inuti kyrkan". Sakristian: längd 9 alnar (5,3 m), bredd 8 alnar (4,8 m), höjd 5 1/4 alnar (3,1 m).

Wieselgren och Mandelgren (ser V: VI) uppger båda endast längden 17 alnar (10,1 m) och bredden 11 alnar (6,5 m), dvs långhusets innermått, ej speciellt noggrannt uppmätta, vilka Rosengren räknar om till 10 m respektive 6,5 m.

O Rydbeck och E Wrangel, vilka arkeologiskt undersökte kyrkans korparti 1911, uppger korets mått till 3,6 m x 4,5 m, dvs innermått²²⁹.

Byggnadsdetaljer. Hammarband och takfotsbräder med ornamentik av senromansk karaktär²³⁰. Innertak med målningar, daterade till slutet av 1200-talet. Väggmålningar, samma datering²³¹. Sannolikt ursprungliga stenbänkar utefter södra och norra innerväggarna. Takstolens långbjälke dekorativt konturerad som den i Drev (jfr ovan). Glasmålningsfragment, daterade till slutet av 1200-talet.

Inventarier. Sandstensdopfunst av fabeldjurstyp. S:t Olovsbild, provinsialt arbete från 1200-talets förra del. Madonnabild, daterad till slutet av 1200-talet²³².

Sammanställning. Stenkyrka med absidkor. Av allt att döma hade från början projekterats ett torn med plats för emporläktare, vilket dock aldrig blev uppfört. Långhusets invändiga yta ca 81,5 m². Hammarband och takfotsbräder med ornamentik av senromansk typ, tak- och väggmålningar daterade till slutet av 1200-talet och av hög konstnärlig kvalitet.

Socknen hör till de större inom häradet. Genom sitt läge i öster är den också orienterad mot den värendska centralbygden. Hittills kända fornlämningar av sen jä-typ är koncentrerade till socknens norra del, där bebyggelsen synes ha varit tätast även under senare delen av medeltiden och där man också återfinner kyrkan. Socknens södra del avskiljdes under 1600-talet och blev egen socken under namnet Herråkra. Norra Dädesjö ligger inom den ur odlingshänseende mest gynnsamma delen av häradet, medan betingelserna för jordbruk är betydligt sämre i söder, dvs i Herråkradelen.

En sätesgård är känd från 1300-talet, i övrigt synes inte frälsets inflytande ha varit stort, åtminstone inte i medeltidens slutskede.

Kyrkans byggnadstid torde, sett till socknens bebyggelsehistoriska utveckling, kunna förläggas till en relativt tidig del av äldre medeltid, sannolikt tiden omkr 1200. Även om ingenting är bekant angående stormannainflytande i socknen vid denna tid, tyder mycket på att kyrkan uppförts som gårdskyrka och att byggherren hört hemma i de högre sociala samhällsskikten och dessutom haft möjlighet att finansiera ett jämförelsevis avancerat bygge, dvs en stenkyrka med absidkor och dekorativ utsmyckning på vissa byggnadsdetaljer av trä. Möjligen har dock ekonomin satt stopp för det planerade tornbygget. Men också något senare synes kyrkan ha varit i hög grad privilegierad, främst med avseende på den kvalitetsmässigt högtstående invändiga målningutsmyckningen, som bör ha varit av för Varend ovanligt slag, även om den inte kan förutsättas ha varit helt unik för området i fråga.

Även kyrkans placering i anslutning till en av de vid medeltidens begynnelse existerande bebyggelseenheter, utan synbar hänsyn till de övriga, tyder på ett starkt initiativ inom den blivande kyrkbyn. Storleksmässigt synes emellertid kyrkan ha varit avpassad till sock-

nens befolkning vid tiden för bygget. Gårdskyrkofunktionen behöver ej ha uteslutit sockenkyrkofunktionen.

NOTTEBÄCK (nämnt ffg 1363²³³; Nutabax, 1384). SvK, vol 149

SOCKNEN

Natur och näringar. Skogsbygd med förhållandevis mager jordmån. Sjörikt. Åkerbruk med boskapsskötsel visserligen huvudnäring vid senaste sekelskiftet, men skogsbruket också betydelsefullt, då spannmålsproduktionen ej var tillräcklig för det egna behovet. I varje fall under senare tid har bedrivits järnhantering (Klavreströms bruk anlagt 1736; Rosengren).

Sen jä. Skeppssättning och treudd i Åker, stensättning (utgrävd) i Galtabäck. Vidare 2 gravfält av osäker karaktär i Nöbbele respektive Nottebäck. De båda sistnämnda närmast kyrkan, 2 km åt norr respektive ca 1,5 km åt väster.

Världsligt frälse. Inga sätesgårdar kända. Vid 1500-talets mitt fanns i socknen 16 frälsegårdar, andelen frälsejord var vid samma tid mellan 20 och 39 %. Antalet skattegårdar var 35.

Kyrkliga förhållanden. På 1540-talet moderförsamling för Granhult.

KYRKAN

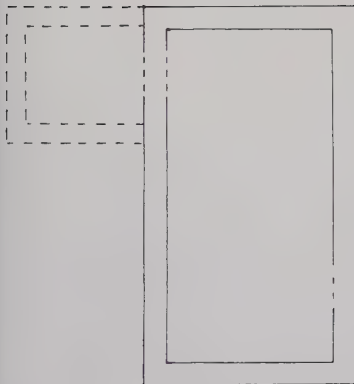
Belägenhet. I Nottebäcks by, i socknens sydvästra del. Kyrkbyn, vilken existerat som bebyggelseenhet omkr år 1000, omfattade vid medeltidens slut 7 gårdar.

Salkyrka riven 1831, i samband med att ny församlingskyrka, avsedd att bli gemensam för Nottebäck och Granhult, byggdes strax norr om den gamla.

Byggnadsmaterial sten.

Planform. Rektangulär salkyrka utan yttre kormarkering. Sakristia i norr, möjligen ursprunglig. Vapenhus av trä i väster, gravkor av sten i öster, båda sekundära.

Måttuppgifter. Arch Smol Wex (12:659, 1757) uppger: "Innom murarna 30 alnar (17,8 m) i längden och 14 dito (8,3 m) i bredden, samt 9 1/2 alnar (5,6 m) i högden opp till panelet. Men takryggen är 30 alnar hög på sin fot". Mandelgren (ser V:VII) redovisar 1757

följande: "Notebäcks kyrka gamla ruin 56 aln (33,3 m) lång (total längd för vapenhus, långhus och gravkor) 60 aln (35,6 m, vilket måste vara en felskrivning) bred". En rekonstruktion av M Ullén²³⁴ grundar sig på utbyggnadsförslag, som utarbetats 1791 och 1792²³⁵ och som för långhuset innebär yttermått 20 m x 11,3 m samt murtjocklek ca 1,2 m.

Byggnadsdetaljer. Dörr av ek till hög rundbågig portal (höjd 253 cm, bredd 84 cm), ursprungligen med rika järnbelag, daterade till 1200-talets mitt eller senare del²³⁶.

Inventarier. Dopfont av fabeldjurstyp, material sandsten. Triumfkrucifix av romansk typ, ett processionskrucifix, s k Limogesarbete, från 1200-talets mitt, en S:t Olovsskulptur från 1300-talets början, ett rökelsekar av högotisk typ samt ett ciborium, daterat till 1300-talet²³⁷.

Sammanställning. Salkyrka av sten. Den invändiga ytan beräknad till ca 156 m².

En dörr, som ursprungligen haft rika järnbeslag av senromansk karaktär samt vissa inventarier, daterade till 1200-tal (se ovan), tyder på att salkyrkan, som torde vara senmedeltida, haft en föregångare i form av en korkyrka, antagligen av trä och från äldre medeltid, eller möjligen på att salkyrkan till ursprunget varit en korkyrka och byggts om.

Socknen hör till häradets större. Den är belägen i norr och gränsar till Njudung. Vikingatidsbebyggelsen synes ha varit i huvudsak orienterad mot sydväst, i anslutning till sjöarna Madkroken, Norrsjön och Älgultasjön, dvs Mörrumsåns vattenområde. Även den senmedeltida bebyggelsen visar störst koncentration i väster, en naturlig följd av att den mest lättbrukade jordmånen normalt är att finna i anslutning till vattendrag. Även kyrkan var belägen i sydväst. Generellt dominerar emellertid skogsmarken. Möjligen har viss järnhantering bedrivits.

Jämfört med t ex de tidigare nämnda kyrkorna i Aringsås och Blädinge, båda med ca 5 m² större inre yta, har Notebäcks kyrka varit mindre i förhållande till socknens senmedeltida folkmängd, men troligen ändå tillräcklig. Därtill var den en stenkyrka och ur inventa-

riesynpunkt rikt utrustad (jfr ovan), vilket kan tyda på att den åtminstone under någon period åtnjutit nu för oss okända privilegier. Det är, som ovan antytts, inte osannolikt att den ursprungligen uppförts som korkyrka och i slutet av medeltiden byggts om och till i den mån de dåtida möjligheterna tillät.

I förhållande till den mera koncentrerade delen av socknens tidig-medeltida – och även senmedeltida – bebyggelse framträder kyrkans placering som jämförelsevis central och lämpad för en sockenkyrka. Måhända har initiativet till bygget varit att söka inom den blivande kyrkbyn. Omständigheten att 4 av gårdarna i Nottebäcks by vid medeltidens slut var i frälseägo, kan ha sin grund i ett tidigt stormannainflytande, som också kan ha varit avgörande för ett eventuellt stenkyrkobygge. Det torde kunna förutsättas att salkyrkan legat på samma plats som sin föregångare, även om fullständig nybyggnad ägt rum.

GRANHULT (omkr 1360, Granholt). SvK, vol 149.

SOCKNEN

Natur och näringar. Utpräglad skogsbygd, ”på hjässan af Uppvidinge högslätt”²³⁸. Jordmånen förhållandevis mager. Åkerbruk med boskapsskötsel ändå huvudnäring vid senaste sekelskiftet, även om skogsbruket också var betydelsefullt, då spannmålsproduktionen ej täckte socknens eget behov (Rosengren). Inga större vattendrag.

Sen jä. Inga lämningar från sen jä kända, däremot fossila åkrar, C¹⁴-daterade till senare delen av äldre jä, i kyrkans omedelbara närhet²³⁹.

Världsligt frälse. Inga sätesgårdar kända. Kyrketorp, sedermera komministerbostad och belägen omedelbart öster om kyrkogården, ägdes på 1370- och 80-talen av häradshövdingen i Uppvidinge Arvid Bengtsson (Lejonansikte) till Lidhult i Sjösås. Senare var Kyrketorp troligen i Trollesläktens ägo²⁴⁰. 1545 fanns i socknen 1 frälsegård, i Granhults by. Andelen frälsejord översteg vid samma tid 40 % men var lägre än 60 %. Antalet skattegårdar var 11.

Kyrkliga förhållanden. På 1540-talet annex till Nottebäck.

KYRKAN

Belägenhet. Relativt centralt i socknen men med dragning åt väster. Ingen vikingatida bebyggelse känd i kyrkans grannskap eller i socknen i övrigt. Kyrkbyn bestod vid medeltidens slut av 3 gårdar. Kyrkans läge synes idag ensligt, ca 1 km öster om landsvägen mot Lenhovda och Vetlanda.

Korkyrka bevarad och allttjämt fungerande som församlingskyrka.

Byggnadsmaterial. Liggande planbilat furutimmer på låg stengrund utan bruk. Virket enligt dendrokronologisk analys fällt år 1217²⁴¹.

Planform. Rektangulärt långhus, lägre och smalare rakslutet kor. Nord- och sydportaler i långhuset, korportal i söder, samtliga rundbågiga och svagt konande. Fyra mycket små, högt sittande, rundbågiga fönstergluggar, en i vardera väderstreck. Ursprunglig triumfbåge vidgad 1819.

Sakristia och vapenhus sekundära.

Mått (enligt uppmätning av J Söderberg 1970). Yttermått: långhuset 9,8 m x 7,3 m, koret 4,5 m x 4,6 m. Det bör observeras att långhusets längd ligger inom den normala maximilängden för en furustock, varigenom skarvar undvikits²⁴².

Äldre måttuppgifter. Arch Smol Wex (12:660, 1759): långhuset "med knutarna, på utan wäggar 16 1/2 aln (9,8 m) efter nya måttet. Bredden ... 12 alnar (7,1 m) netto". Själva "stommens" höjd 9 1/2 alnar (5,6 m), "resningen" 12 alnar, sammanlagd höjd från "takryggen" till marken 21 1/2 alnar (12,8 m). Koret: längd 8 1/2 alnar (5,0 m), bredd 8 alnar (4,8 m). Höjd till gavelröstet 8 1 / 2 alnar, gavelns höjd 8 alnar, sammanlagd höjd 16 1/2 alnar. Långhusets längd- och breddmått är i stort sett riktiga, "stommens" höjd överensstämmer med det inre höjdmåttet. Däremot är det uppgivna måttet på takresningens höjd för stort tilltaget och är uppenbarligen en uppskattning (försåvitt icke takresningen ändrats, vilket dock icke torde vara fallet). Beträffande de uppgivna måtten för koret är breddmåttet i stort sett riktigt, medan längdmåttet är felaktigt (jfr ovan). Korets höjd till röstet, 8 1/2 alnar är korrekt angiven, däremot inte gavelhöjden, som i själva verket är lägre, ca 4,4 m.

Wieselgren uppger för långhuset: längd 16 alnar (9,5 m) och bredd

Granhults kyrka från söder.
Foto O Lindell 1978.

12 alnar samt för koret längd 8 1/2 alnar, bredd 8 alnar samt höjd 12 alnar "till takryggen". Rosengren redovisar samma mått men omräknade till meter: långhuset 9,5 m x 7,13 m och koret 5,05 m x 4,75 m samt höjd 7,13 m.

Byggnadsdetaljer. De medeltida byggnadsdelarna med s k laxknutning. Hagioskop i korets södra vägg, möjligen ursprungligt, dock ej säkert. Svaga fragment av äldre invändig målningsutsmyckning (under den nuvarande från 1700-talet), troligen av gotisk typ²⁴³.

Inventarier. Vittrade sandstensfragment, vilka möjligen kan härröra från en dopfunt. Rökelsekar av 1200-talstyp. Detalj (skaft med nod) på nattvardskalk av silver, i övrigt från 1744, daterad till 1300-talets mitt. Två senmedeltida skulpturer, en madonnabild och en S:t Olovsbild²⁴⁴.

Sammanställning. Timrad kyrka med rakslutet kor. Byggnadsmaterialet, furu, har på dendrokronologisk väg daterats till år 1217 (dvs året då virket fälldes). Långhusets invändiga yta ca 65 m².

Socknen är till ytan en av häradets mindre. Arealen är till stor del skogbevuxen och det är ovisst om den odlingsverksamhet, som genom C¹⁴-datering har konstaterats till äldre jä (jfr ovan) verkligen har fått någon fortsättning under jä:s senare del. Kolonisering av sockenområdet synes ha skett i egentlig mening först under medeltidens tidigare århundraden. I medeltidens slutskede framträder bebyggelsen som koncentrerad till socknens västra halva, där också kyrkan är belägen.

Möjligen kan visst inflytande över kyrkan ha utövats genom ägarna till det närbelägna Kyrketorp (se ovan). Vid medeltidens slut var ca hälften av jorden i frälseägo.

Kyrkan torde ha uppförts i samband med socknens kolonisation och etablering. Dess läge, centralt i den del av socknen där bebyggelsen även i medeltidens slutskede var koncentrerad, tyder på kollektiv planering för gemensam sockenkyrka.

Granhults kyrka – den enda bevarade medeltida träkyrkan i Värmland – är sannolikt representativ för den äldre medeltidens värmdska lantkyrkobygge överhuvudtaget – storleksmässigt anpassad till socknens befolkning vid tiden för kyrkans byggande, enkel i utformningen. När förutsättningar för ett stenkyrkobygge saknades, återstod alternativet träkyrka.

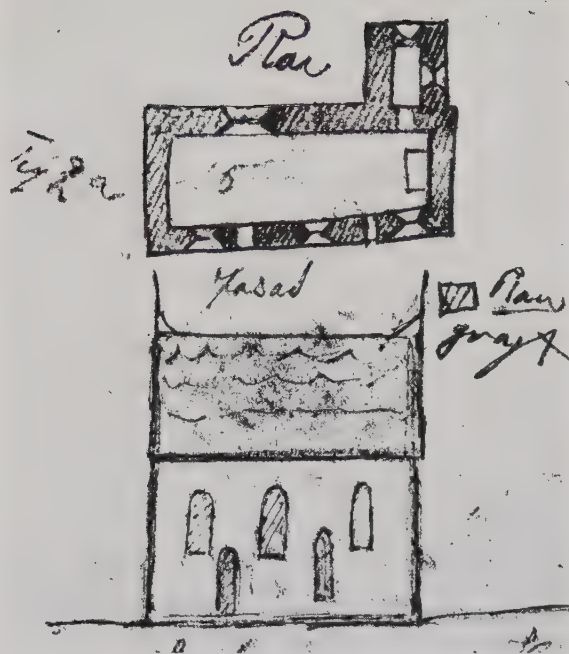
LENHOVDA (1266, Lindhofd). SvK, vol 171.

SOCKNEN

Natur och näringar. Skogsbygd på Uppvidinge högslett. Även kärr- och mossmarker samt ett antal myr- och malmssjöar. Socknen berörs av fyra av södra och sydöstra Sveriges viktigaste floder, Mörrums-, Alster-, Ronneby- och Lyckebyåarna. Åkerbruket har enligt Rosengren aldrig varit omfattande, även om jorden ”Vid omsorgsfull brukning... lämnar... en rätt god avkastning”. Åkerbruk med boskapskötsel dock en av huvudnäringarna vid senaste sekelskiftet. Men ”Det allmänna välstånd, som förefinnes inom Lenhofda socken, har förnämligast sin grund i skogsskötsel och industri, som här jämte jordbruket äro hufvudnäringar...”²⁴⁵.

Lenhovda kyrka, plan och sydfasad. Teckning av N M Mandelgren 1848 efter muntliga uppgifter.

Mandelgrenska samlingen, Folklivsarkivet, Lund.

Sen jå. 1 stort gravfält i Lenhovda nordväst om kyrkan, samt 1 i Nöbbele, också i kyrkans närhet. Vidare 1 i Sävsjö, ca 7 km åt nordost från kyrkan räknat.

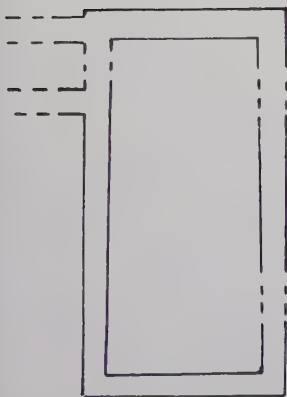
Världsligt frälse. Inga sätesgårdar kända. Antalet frälsegårdar i socknen 1545 var 7, andelen frälsejord vid samma tid mindre än 20 %. Antalet skattegårdar var 43.

Kyrkliga förhållanden. På 1540-talet moderförsamling för Ekeberga.

KYRKAN

Belägenhet. I Lenhovda by i socknens västra del, ca 100 m väster om den nuvarande kyrkan. Kyrkbyn, vilken existerat som bebyggelse-enhet omkr år 1000, omfattade vid medeltidens slut 6 gårdar, varav 4 frälse.

Lenhovda blev redan tidigt genom sitt läge ungefär mitt i Uppvidinge också ett centrum i häradet, där vägar och stigar från olika håll

sammanstrålade. Känt som tingsplats för Uppvidinge härad från 1408²⁴⁶.

Salkyrka riven i samband med att ny församlingskyrka uppfördes 1842.

Byggnadsmaterial sten.

Planform. Rektangulär salkyrka utan yttre kormarkering. Sakristia i norr, två sydportaler, en huvudingång och en koringång.²⁴⁷

Måttuppgifter. Rogberg och Arch Smol Wex (12:654) uppger båda: längd 30 alnar (17,8 m), bredd 14 alnar (8,3 m), höjd 13 alnar (7,7 m). Sistnämnda källa tillägger dessutom beträffande murtjockleken ''2 1/2 aln (1,5 m) tiock i Choret, elljest 2 alnar (1,2 m)'' . Rosengren räknar om till 17,8 m, 8,3 m respektive 7,7 m.

Inventarier. Triumfkrucifix, daterat till omkr 1200. Dopfunt av sandsten, ej ornamenterad. Daterad till omkr 1200²⁴⁸.

Sammanställning. Salkyrka av sten. Den invändiga ytan kan beräknas till ca 147 m².

En ornamenterad dopfunt av sandsten och ett triumfkrucifix, båda daterade till omkr 1200 och även socknens egen bebyggelsehistoria, tyder på att en kyrka funnits i socknen under äldre medeltid. Salkyrkan, som torde ha varit senmedeltida, bör alltså ha haft en föregångare, försåvitt den icke varit ombyggd från ursprunglig kyrkoform.

Socknen är en av häradets största och kan karaktäriseras som utpräglad skogsbygd, där jordbruket som näringsfång aldrig intagit någon starkare position. Vikingatidsbebyggelse har kunnat påvisas i socknens norra del, synbarligen utlöpare till den mera koncentrerade sena jä-bebyggelsen i häradets nordvästra del. Även om bebyggelsen i medeltidens slutskede nått större spridning kan den 500 år äldre bilden alltjämt urskiljas. Lenhovda by, där såväl ett stort jä-gravfält som kyrkplatsen återfinnes, är belägen i nordväst, på vattendelaren och i mötet mellan landsvägen Växjö-Kalmar och Linköpingsvägen från norr. Lenhovda blev under loppet av medeltiden häradets centrum och även tingsplats.

Det världsliga frälsets inflytande synes i varje fall under medeltidens senare del ha varit obetydligt.

Vad som ovan sagts angående Nottebäcks kyrkas dimensioner och även dess läge i socknen torde också vara tillämpligt på Lenhovda kyrka. Socknens betydelse som häradscentrum kan ha varit avgörande för valet av byggnadsmaterial till salkyrkan, liksom socknens välstånd överhuvudtaget (jfr ovan, Natur och näringar). Eventuellt kan en korkyrka från äldre medeltid ha byggts om till salkyrka. Alternativt kan salkyrkan ha föregåtts av en korkyrka av trä.

EKEBERGA (1395, Ekebaergha).

SOCKNEN

Natur och näringar. Socknen belägen på Uppvidinge högslätt. Mossar och skogsmark dominerar, medan åkerarealen är obetydlig. Enligt Rosengren ödelades vidsträckta ekskogar av brand på 1600-talet och efterföljdes av tallskog. Ett flertal sjöar, men inga större. Jordmånen "öfverallt i högsta grad stenig, mager och oländig", dock "vida bättre" i väster än i öster. Omkr 1900 var jordbruket av underordnad betydelse, "Ladugårdsskötseln" viktigare och skogsbruket mest inbringande²⁴⁹.

Sen jä. Inga lämningar kända.

Världsligt frälse. Inga sätesgårdar kända. Antalet frälsegårdar i socknen var vid medeltidens slut (1545) endast 1, andelen frälsejord vid samma tid mindre än 20%. Antalet skattegårdar var 19.

Kyrkliga förhållanden. På 1540-talet annex till Lenhovda.

KYRKAN

Belägenhet. Centralt i socknen. Enligt traditionen strax söder om den nuvarande kyrkan, nära kyrkogårdens sydöstra hörn. Ingen vikingatida eller tidigmedeltida bebyggelse känd i kyrkans grannskap eller i socknen överhuvudtaget. Ej heller fanns vid medeltidens slut någon egentlig kyrkby.

Korkyrka riven i samband med att ny församlingskyrka – också av trä – uppfördes 1824-25.

Byggnadsmaterial trä, sannolikt timrad.

Planform. Långhus och rakslutet kor. Vapenhus och sakristia omtalas 1754. Det förra skulle då rivas och nybyggas²⁵⁰.

Tillbyggd åt väster med 12 alnar (7,1 m) (Arch Smol Wex 12:654).

Måttuppgifter. Besiktningsprotokoll 1754 (se not 250): längd ''inom knutar'' 14 1/2 alnar (8,6 m), bredd 11 3/4 alnar (7,0 m), höjd ''till panelet'' 5 1/2 alnar (3,3 m), korets höjd 5 1/2 alnar. Däremot uppges inte korets längd- och breddmått. Arch Smol Wex (se ovan) uppger längden utom koret till 14 alnar (8,3 m), bredden till 13 1/4 alnar (7,9 m) och höjden till 6 1/4 alnar (3,7 m). Rogbergs längduppgift, 26 alnar (15,4 m), åsyftar det tillbyggda långhuset (jfr ovan). Bredden anger han till 13 3/4 alnar (8,2 m) och höjden till 6 1/4 alnar (3,7 m). Av de anförda breddmåttan förefaller 11 3/4 alnar som mest sannolikt, enär långhuset annars skulle ha varit nära nog kvadratisk. Enligt nämnda besiktningsprotokoll förhöjdes även långhusväggarna och korväggarna i samband med ombyggnaden med 4 alnar (2,4 m) respektive 2 1/2 alnar (1,5 m).

Inventarier. Kyrkklocka av medeltida typ, men utan inskrift och årtal.

Sammanställning. Korkyrka av trä med rak östvägg. Sannolikt timrad. Långhusets invändiga yta kan beräknas till omkr 60 m².

Socknen hör till häradets större. Den ligger inom ett av ogynnsamma odlingsbetingelser präglad område, som sträcker sig från väster till öster genom hela häradet. Indikationer på vikingatidsbebyggelse saknas, och ännu i medeltidens slutskede har befolkningen av allt att döma varit gles och koncentrerad till den i nord-sydlig riktning gående landsvägen från Linköping. Kyrkplatsen, strax söder om det nuvarande Kosta, är belägen mitt i socknen, vid en korsning mellan nämnda väg och en från sydväst mot öster gående väg.

Det världsliga frälsets inflytande synes under medeltiden ha varit obetydligt.

Förutsättningarna för Ekeberga kyrkas tillkomst bör vara i stort sett jämförbara med dem, vilka skisserats med avseende på Granhult. Kyrkbygget torde kunna kopplas till socknens kolonisering och etablering, troligen under första hälften av 1200-talet. Ekeberga förblev emellertid, sin stora areal till trots, glest befolkat under hela medeltiden, varför ingen större kyrkobyggnad var av nöden. Att de ekonomiska förutsättningarna ej medgivit mer än ett anspråkslöst

träkyrkobygge är knappast förvånande. Kyrkplatsens centrala läge tyder på en medveten planering för gemensam sockenkyrka.

ALGUTSBODA (1334, Algoosbodha).

Före 1300-talets mitt har socknen även omfattat Hälleberga (jfr nedan). Till Algutsboda kyrksocken räknades även Moshulta fjärding i Ljuder (se ovan).

SOCKNEN

Natur och näringar. Södra delen av socknen bördig jordbruksbygd, av Rosengren karaktäriserad som ett av häradets mera betydelsefulla åkerbruksområden, även om arealen också omfattar stora, ej odlingsbara kärr- och mossmarker. I norr skogsbygd. Flera små sjöar, men inga mera betydande vattendrag. Vid senaste sekelskiftet var åkerbruk huvudnäring i söder och skogsbruk i norr (Rosengren).

Sen jä. Inga lämningar kända.

Världsligt frälse. Gransjö, närmare 4 km nordöst om kyrkan, känd som sätesgård 1451. Antalet frälsegårdar var vid medeltidens slut (1545) 29, andelen frälsejord vid samma tid mellan 20 och 39%. Antalet skattegårdar var 35 och 6 halva.

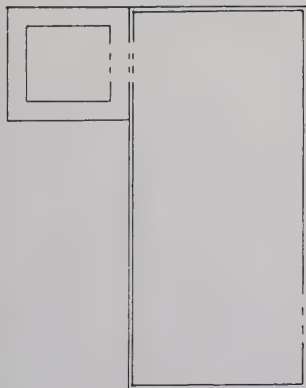
Kyrkliga förhållanden. På 1540-talet egen församling utan annex. 10 gårdar i socknen tillhörde vid medeltidens slut biskopsbordet i Växjö.

KYRKAN

Belägenhet. Centralt i socknen. Kyrkbyn torde vid medeltidens slut ha omfattat 3 gårdar, 2 i klosterägo samt troligen 1 prästgård.

Kyrka, troligen *salkyrka*, riven i samband med att nuvarande församlingskyrka uppfördes 1766-67. Enligt inv 1828 (ATA) är den nuvarande kyrkans stensakristia av medeltida ursprung och skall ha tillhört den äldre kyrkan, vilken i övrigt var av trä. Sakristian förlängdes emellertid vid sammanbyggnaden med den nya kyrkan²⁵¹.

Ett protokoll från häradssyn på gamla kyrkan 1761 (Arch Smol Ups 5:192) uppger att den stått mer än 200 år och att måtten varit 33 alnar (19,6 m) x 15 alnar (8,9 m). En liten tillbyggnad på norra sidan uppges ha tillkommit 1666. Sannolikt äsyftas denna tillbyggnad i Arch

Smol Wex (12:656, 1746): "Kyrkan, som förr varit för trång, för ungefär 100 år sedan på norra sidan utwidgad". I tionderäkenskaper-na för Uppvidinge härad uppges att kyrka och prästgård eldhärjades 1567 och att Johan III efterskänkte 8 tunnor spannmål till kyrkans "byggninge och opprättelse" (se not 251).

Den på 1760-talet rivna kyrkan kan alltså ha varit eftermedeltida, något som dock inte behöver ha lagt hinder i vägen för dess utfor-mande som salkyrka (jfr ovan, t ex Ormesberga).

Ovan refererade uppgifter tyder också på att en ännu äldre kyrka, sannolikt en korkyrka, funnits i socknen.

Byggnadsmaterial trä. Sakristian av sten.

Planform. Troligen salkyrka.

Måttuppgifter. Se ovan. Sakristians innermått (troligen) 7 1/2 alnar (4,2 m) x 6 3/4 alnar (4,0 m) (prot 1761, se not 251).

Sammanställning. Troligen salkyrka av trä med stensakristia, even-tuellt eftermedeltida. Den invändiga ytan beräknad till omkr 175 m². Huruvida detta mått även omfattar en på 1600-talet genomförd ut-eller tillbyggnad i norr är emellertid svårt att med säkerhet avgöra.

Före sockendeleningen (se ovan) har Algutsboda varit häradets till ytan största socken. Även efter Hällebergas utbrytning har den kun-nat räknas bland de större. Inga tecken på vikingatida bebyggelse har konstaterats i någondera socknen. I medeltidens slutskede synes främst Algutsbodas södra del, där odlingsbetingelserna är förhållan-devis goda, ha varit jämförelsevis tätt bebyggd av i första hand enkel- och dubbelgårdar men också några flergårdsbyar. En senmedeltida sätesgård är känd, i övrigt är ingenting bekant angående det världsliga frälsets mera personliga inflytande under medeltiden.

Relaterad till socknens senmedeltida befolkning synes kyrkan jämförd med övriga värendska salkyrkor inte ha varit speciellt stor, och om den dessutom utvidgats under 1600-talet är det ingalunda förvånande att Arch Smol Wex (se ovan) uppger att den "förr varit för trång". Att man fått nöja sig med en träkyrka förefaller också överensstämma med förutsättningarna i allmänhet.

Salkyrkan bör ha haft en föregångare, varom även finns vissa antydningar (se ovan). En förmodan att denna varit en korkyrka av

*Hälleberga kyrka. Teckning
av N I Löfgren 1817.*

KB. Foto ATA.

trä ligger nära till hands, likaså att den uppförts i samband med socknens kolonisering och etablering under äldre medeltid. Läget för kyrkplatsen, vilken man får förutsätta har bibehållits trots nybyggnader, tyder på en medveten planering för gemensam sockenkyrka och att man förutsatt en jämn bebyggelsespridning över hela sockenarealen.

HÄLLEBERGA (1395 Hælghabærgha).

Socknen möjligen bildad först på 1300-talet efter utbrytning ur Algutsboda socken²⁵².

SOCKNEN

Natur och näringar. Vidsträckta skogsmarker, mager jordmån, enligt Rosengren under medelmåttan, jämfört med häradet i övrigt. Likväl var åkerbruk, dock i förening med boskapsskötsel, huvudnäring vid tiden för senaste sekelskiftet. Skogsbruket utgjorde emellertid en betydelsefull, kompletterande inkomstkälla. Ett antal mindre sjöar, flera myrmalmsförande. Möjligen har även under medeltiden bedrivits viss järnhantering.

Sen jä. Inga lämningar kända.

Världsligt frälse. Inga sätesgårdar kända. Antalet frälsegårdar upp-

gick 1545 till 18 och 1 halv, andelen frälsejord vid samma tid var mellan 40 och 59 %. Antalet skattegårdar var 16 och 5 halva.

Kyrkliga förhållanden. På 1540-talet annex till Älghult.

KYRKAN

Belägenhet. Centralt i socknen, strax nordväst om nuvarande (och närmast föregående) kyrka. Ingen egentlig kyrkby fanns vid medeltidens slut.

Korkyrka riven i samband med att ny församlingskyrka uppfördes 1819-20 (nedbrunnen 1976, ännu en ny kyrka uppförd 1978).

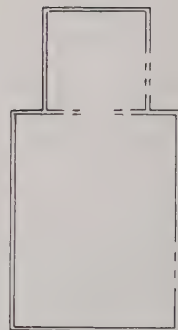
Byggnadsmaterial trä, sannolikt timrad.

Planform. Rektangulärt långhus, kvadratisk kor, bådadera med sydportaler och sannolikt sekundära vapenhus (se s 219).

Måttuppgifter. Rogberg anger längden till 19 alnar (11,3 m), bredden till 14 alnar (8,3 m) och höjden till 21 1/2 alnar (12,8 m). Arch Smol Wex (12:652): längd 19 alnar, bredd 14 alnar, höjd 21 alnar (12,5 m), koret 9 alnar (5,3 m) i fyrkant. Emellertid finns också i Arch Smol Wex en anonym anteckning angående Hälleberga församling: "Hälleberga kyrka är af trä och säges wara öfwer 200 åhr gammal, 21 1/2 aln hög, 23 3/4 aln (14,1 m) lång och 14 alnar bred". Längdmåttet kan emellertid vara en felskrivning eller felmätning. Rosengren slutligen uppger längden 11 m, bredden 8 m och höjden 13 m, vilket i stort överensstämmer med Rogberg och torde åsyfta endast långhuset.

Sammanställning. Korkyrka av trä med rak östvägg. Långhusets invändiga yta omkr 90 m².

Vad beträffar ytan hör Hälleberga till häradets större socknar. Den är en av gränssocknarna mot öster och är belägen inom ett område, där betingelserna för jordbruk är föga gynnsamma, även om åkerbruk med boskapsskötsel utgjorde huvudnäring i början av 1900-talet. Sannolikt har också förekommit viss järnhantering. Inga indikationer på bebyggelse under sen ja föreligger och av allt att döma har området koloniserats jämförelsevis sent. Naturförhållandena torde inte ha medgivit någon i förhållande till arealen tätare bosättning. Ca hälften av jorden var vid medeltidens slut i det världsliga frälsets ägo. Där emot är det obekant, huruvida någon frälseäkt under medeltiden varit besutten i socknen. Troligen har så inte varit fallet.

Det är, som ovan omtalats, möjligt att Hälleberga socken bildats först på 1300-talet, vilket även innebär en senare byggnadstid för kyrkan än den som påvisats vara gällande för Granhults kyrka, och bedömts som sannolik för t ex Ekeberga kyrka (jfr ovan, respektive). Icke desto mindre har den fått korkyrkoform (se vidare nedan, s 280). Dess i jämförelse med de båda nyssnämnda kyrkorna större format torde kunna förklaras av Hälleberga kyrkas senare datering, såttillvida att befolkningen då hunnit öka och fortfarande var stadd i ökning. Att förutsättningar för ett stenkyrkobygge saknats är med hänsyn till naturtillgångarnas omfattning knappast förvånande. Ej heller synes det världsliga frälset ha haft några mer personliga engagemang i socknen. Kyrkans placering tyder på en kollektiv planering för den gemensamma sockenkyrkan.

ÄLGHULT (1304, Elgiahult). SvK, vol 157.

SOCKNEN

Natur och näringar. Åtminstone halva arealen utgörs av skogsmark. Åkerjorden är stenbunden. Socknens västra och nordvästra delar av Rosengren karakteriserade som "mycket magra", medan östra delen, mot länsgränsen, bedömdes som bördigare. Rogberg omtalar "backar samt oländige Kärr och Mossar". Ett 20-tal större och mindre sjöar. Järnhantering har förekommit redan under medeltiden. "Skogsbruk och industri" huvudnäringar omkr 1900. Åkerbruk och framför allt boskapsskötsel förmodligen av större vikt tidigare²⁵³.

Sen jä. Skeppssättning i Fröseke i socknens sydöstra del, stensättning av osäker ålder i Silvereke i sydväst. Båda lokalerna långt från kyrkan.

Världsligt frälse. Som sätesgårdar omtalas Hovgård i slutet av 1200-talet eller början av 1300-talet samt Kianäs under förra hälften av 1300-talet. Eventuellt fanns en senmedeltida sätesgård i Flöxhult (dit även Hovgård räknades 1545). Ingendera i kyrkans närhet. Antalet frälsegårdar var vid medeltidens slut (1545) 41 samt 6 halva, andelen frälsejord vid samma tid mellan 40 och 59 %. Antalet skattegårdar var 36.

Kyrkliga förhållanden. På 1540-talet moderförsamling för Hälleberga.

KYRKAN

Belägenhet. Centralt i socknen, i nuvarande Älghults tätort och strax sydväst om nuvarande kyrka. Kyrkbyn omfattade vid medeltidens slut 2 fräsegårdar och 1 prästgård.

Korkyrka riven 1807, sånär som på sakristian sedan ny församlingskyrka uppförts 1805-06.

Byggnadsmaterial trä, med största sannolikhet timrad. Sakristian av sten.

Planform. Rektangulärt långhus, rakslutet kor, sakristia norr om koret.

Grundmuren till korets norra vägg samt nordöstra hörn skjuter in i sakristimuren, vilket tyder på att sakristian varit ursprunglig, såvida den icke är en sekundär ersättning för en äldre sakristia på samma grund.

Långhuset har haft både syd- och nordportal, koret sydportal. Två sekundära vapenhus i söder.

Måttuppgifter. En grävningsundersökning 1973²⁵⁵ gav vid handen att korets yttermått varit ca 7,4 m x 7,6 m och långhusets bredd drygt 11 m.

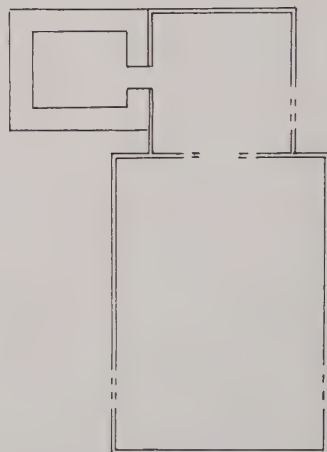
I Arch Smol Wex (12:652) uppges följande mått: långhuset 26 alnar (15,4 m) x 17 alnar (10,1 m), koret 12 alnar (7,1 m) x 12 alnar, total längd 38 alnar (22,6 m), höjd i långhuset 11 alnar (6,5 m), i koret 9 1/2 alnar (5,6 m). Rogberg: längd 38 alnar, bredd 19 alnar (11,3 m), höjd 20 1/2 alnar (12,2 m).

Enligt en uppgift i Växjöbladet 1956-12-01 var längden ca 23 m och bredden ca 10 m.

Sakristian (enligt uppmätning av J Söderberg 1970): yttermått 7,2-7,3 m x 6,3 m. Murtjocklek 1,2 m.

Byggnadsdetaljer. Stjärnvalv av senmedeltida typ i sakristian. Omöjligt på grund av tjocka putslager att avgöra om valvet är sekundärt eller samtida med sakristian.

Gångjärnsbeslag av järnsmide med liljeformad avslutning, streckornamentik och otydd runinskrift. Från sydportalens dörr.

Älghults kyrkas bevarade
stensakristia från sydost.

Foto S Hallgren 1971, ATA.

Sammanställning. Korkyrka av trä med rak östvägg samt med sakristia av sten. Långhusets invändiga yta kan uppskattas till omkr 165 m².

Socknen är till ytan häradets största. Arealen utgörs till stor del av skogsmark och odlingsbetingelserna torde aldrig ha varit särskilt gynnsamma. Indikation på bosättning under vikingatid finns på två lokaler i socknens södra del, varav den ena och säkraste (Fröseke) är belägen i direkt anslutning till Alsterån och nära gränsen mot Handbörd. Denna já-bosättning framträder som mycket isolerad i förhållande till häradets vikingatidsbosättningar i övrigt. Självfallet ökade bebyggelsen under medeltiden genom kolonisation men måste även med avseende på medeltidens slutskede betecknas som tämligen gles. Kyrkan ligger inte i anslutning till någon känd förhistorisk bebyggelse.

Två sätesgårdar är kända åtminstone sedan 1300-talets början, eventuellt också en tredje, senmedeltida. Vid medeltidens slut var mer än hälften av jorden i frälseägo.

Relaterat till det kända korkyrkomaterialet har Älgshults kyrka varit en av de allra största på värendskt område. Det föreligger också möjliga indikationer på att den byggts jämförelsevis sent, t o m i senmedeltid, såtillvida att den synes ha varit samtida med sakristian, som möjligen är av senmedeltida ursprung. För en sådan datering talar, förutom stjärnvalvet, även sakristians murverk, som ej företer den för äldre medeltid utmärkande regelbundenheten (jfr nedan, avsnitt 4.3.5 samt s 223). Kyrkan bör i så fall ha haft en föregångare, om vilken ingenting är bekant. Dess väl tilltagna dimensioner står onekligen i naturligare relation till den senmedeltida bebyggelsebildens än till den förmodligen betydligt glesare bild, som bör ha karaktäriserat t ex 1200-talet.

Möjligen har man från början planerat att bygga hela kyrkan av sten. Därom kan grundmurarnas påfallande kraftiga dimensioner vara en antydning (se not 255). Icke överraskande har resurserna varit otillräckliga.

Kyrkplatsens centrala läge i socknen torde ha medveten planering för gemensam sockenkyrka som utgångspunkt.

ÅSEDA (1345, Asydum). SvK, vol 157.

SOCKNEN

Natur och näringar. En av Värends mest skogrika socknar, även förhållandevis sjörik. Kärr- och mossmarker, de senare enligt Rosengren till vissa delar uppodlade. Jordmånen i huvudsak sandjord, dessutom stenbunden. Åkerbruk med boskapsskötsel jämsides med skogsbruk huvudnäring vid senaste sekelskiftet.

Enligt traditionen skall Åseda under medeltiden ha varit en av de mest betydelsefulla orterna i denna del av landskapet. Troligen hade detta sin bakgrund i kyrkans medeltida betydelse som centrum för Olofskulten²⁵⁶. Än idag hålls årlig Olsmässomarknad, "ett svagt återsken av en medeltida helgonkult"²⁵⁷.

Sen jä. Domarring av osäker ålder i Åseda, nordöst om kyrkan.

En silverskatt, daterad till 1300-talet, funnen 1887 i Badeboda, drygt 3 km sydväst om kyrkan²⁵⁸.

Världsligt frälse. Som sätesgårdar omtalas Yggersryd ffg 1304 och

Åseda kyrka. Igensatt, ursprunglig portal i södra långhusmuren.

Foto G Samuelsson, 1971.

Sjöggle 1402. Ingendera belägen i kyrkans närhet. Antalet frälsegårdar var vid medeltidens slut (1545) 52 samt 7 halva, andelen frälsejord vid samma tid mellan 40 och 59 %. Antalet skattegårdar var 49.

Kyrkliga förhållanden. Såvitt bekant alltid självständig församling²⁵⁹.

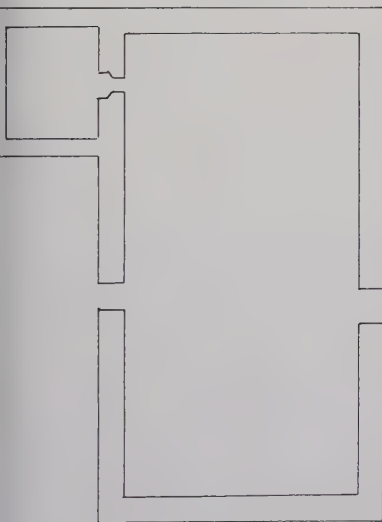
KYRKAN

Belägenhet. Förhållandevis centralt i socknen, i nuvarande Åseda tätort. Kyrkan ligger relativt högt och kyrkogården begränsas i öster och söder av Badebodaån. Kyrkbyn, vilken existerat som bebyggelseenhet omkr år 1000, omfattade vid medeltidens slut 4 gårdar.

Salkyrka bevarad, men i ombyggt skick.

Byggnadsmaterial och -teknik. Vald och kluven marksten i växlande format och dimensioner, skolning av mindre sten och flis. Skiften relativt ojämna. Ingen specialbehandling av stenen i portalomfattningar eller hörn.

Planform. Salkyrka utan yttre kormarkering. Sakristia i norr, ej i förband med långhuset och sannolikt äldre (jfr nedan). Ursprungliga

nord- och sydportaler i byggnadens västra del, den senares rundbåriga omfattning i sin helhet bevarad. Egentlig sockel saknas.

Västtorn och korparti, det senare öster om anslutningen till sakristian, tillbyggda 1797-1803.

Mått (enligt uppmätning av J Söderberg 1966). Yttermått: långhuset 27,3 m x 15 m, sakristian 5,7 m x 7,8 m. Murtjocklek i långhuset 1,35 m, i sakristian 0,9 m.

Äldre måttuppgifter. Rogberg, Arch Smol Wex (12:649, 1757) samt Wieselgren uppger längd 47 1/2 alnar (28,2 m), bredd 26 1/4 alnar (15,6 m) - 26 1/2 alnar (15,7 m) hos Wieselgren - och höjd 25 alnar (14,8 m). Arch Smol Wex preciserar: "alt utom väggar och hörnar". Måttuppgifterna åsyftar alltså yttermått. Rosengrens uppgifter angående de invändiga måtten, längd 33 m, bredd 12,3 m, vägghöjd 5,9 m, "hvalfvets" höjd 3 m, avser kyrkan efter ombyggnaden omkr 1800 (utom tornet). Murtjockleken anger Rosengren till "nära 1,5 m".

Byggnadsdetaljer. Ett 20-tal fragment av senmedeltida, dels ofärgat, dels gult och blekrött fönsterglas med målade gotiska bladkrabbor. Även fönsterglasfragment av ungotisk typ, sannolikt 1300-tal. Restaureringsfynd 1936-37²⁶⁰.

Ursprungligt sakramentskåp i norra sakristimuren.

Arch Smol Wex (se ovan) återger "uti taket med äldste munkestil thesse orden skrifne: Haquinus Petri Princeps, Ericus et Johannes Tutores, Andreas Curatus tempore (=templum) aedific /averunt /" (=Biskop Haquinius Petri, kyrkvårdarna Erik och Johan och kyrkoherde Andreas byggde templet). Det är troligt att inskriptionen, som nu är försvunnen, tillkommit i samband med kyrkans byggande. "Haquinius Petri" åsyftar sannolikt Ingemar Petri, biskop i Växjö stift 1494-1530 och den ende kände växjöbiskopen med efternamnet Petri. Inskriften skulle därmed kunna datera kyrkan till decennierna närmast omkring 1500²⁶¹.

Inventarier och arkeologiska fynd. Fragment av sandstensdopfont av fabeldjurstyp.

Altarskåp, triumfkrucifix, pietá samt Kristus som smärtoman, samtliga träskulpturer, daterade till sent 1400-tal²⁶².

I samband med restaurering 1936-37 återfanns i kyrkgolvet 904

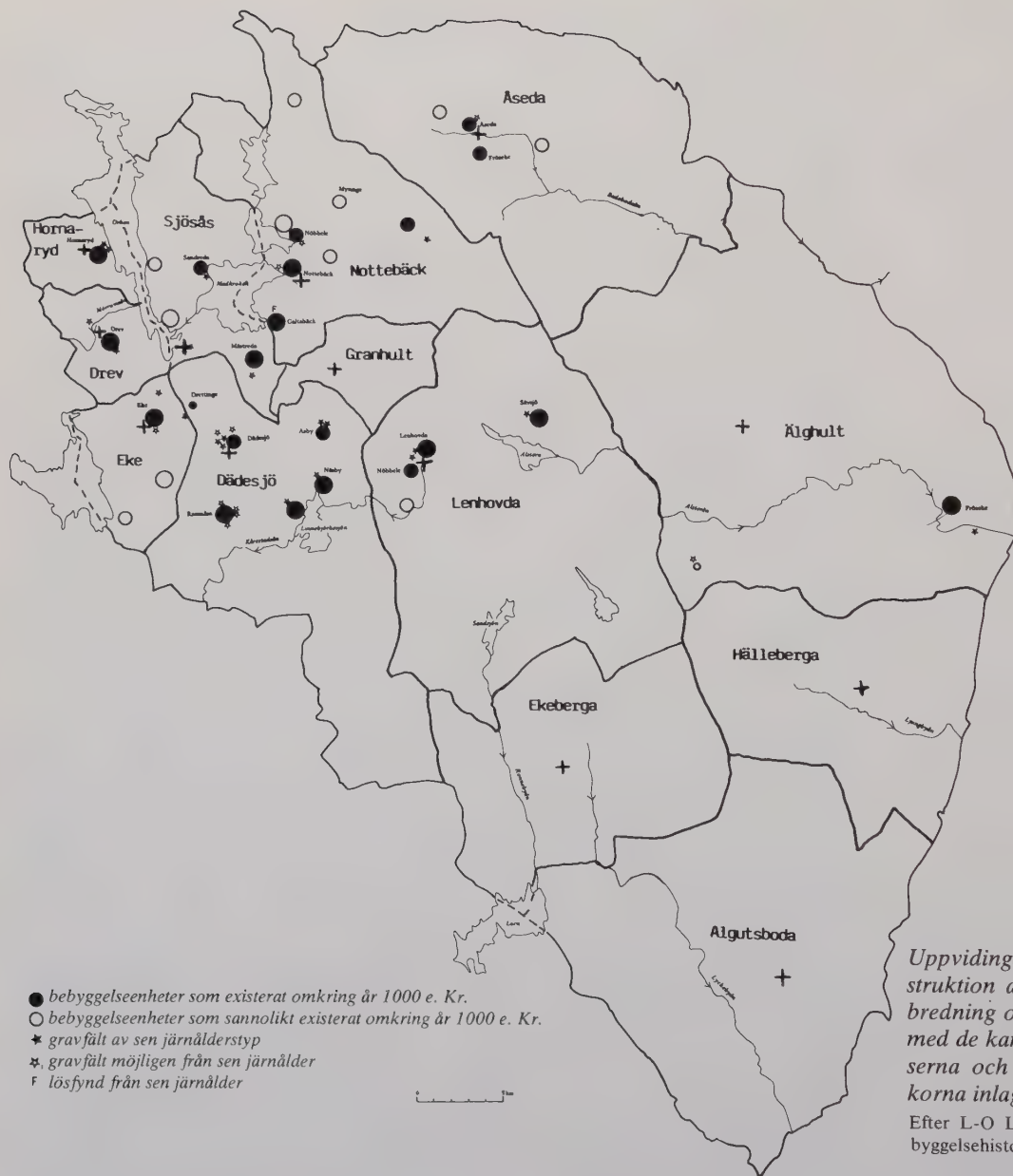
mynt. Enligt rapporten²⁶³ var myntfynden koncentrerade till ''sakristian och det främre partiet i kyrkan''. De tre äldsta mynten, samtliga svenska, har daterats till Knut Erikssons regeringsperiod, 1167-1196(?).

Sammanställning. Salkyrka av sten. Den invändiga ytan beräknad till ca 303 m². Sakristian i norr har antagligen tillhört en äldre kyrka, troligen en korkyrka av trä.

Vad beträffar ytan hör socknen till häradets större. Den är som tidigare nämnts en av Värends skogrikaste socknar och odlingsbetingelserna kan knappast betecknas som speciellt gynnsamma. Likväl har under vikingatiden, i socknens norra del, av allt att döma funnits etablerad bebyggelse orienterad mot gränsen till Njudung. I medeltidens slutskede synes socknen i jämförelse med övriga socknar av gräns- och utmarkskaraktär ha varit förhållandevis tätt befolkad, dock alltså med koncentration till den norra delen.

Den tradition, som vill göra gällande att Åseda under medeltiden intagit en framträdande position i Uppvidinge härad, går antagligen tillbaka på kyrkans ställning som lokalt centrum för kulten kring S:t Olof, vilken uppenbarligen haft en stark förankring särskilt i detta härad²⁶⁴. Icke osannolikt har denna omständighet varit på flera sätt avgörande för den senmedeltida salkyrkans utformning, både i fråga om byggnadsmaterial, skulpturutsmyckning och dimensioner, även om de sistnämnda i viss mån också kunnat vara betingade av socknens vid medeltidens slut säkerligen ganska stora befolkning. Inflytande från det världsliga frälset kan också ha varit i sammanhanget betydelsefullt.

Socknens bebyggelsehistoria, befintligheten av en fragmentarisk fabeldjursfunt och även de ovannämnda myntfynden tyder på att salkyrkan haft en föregångare från äldre medeltid, till vilken möjligen den nuvarande sakristian hört, om ursprunglig eller ej är omöjligt att avgöra. I relation till socknens bebyggelse, så som den rekonstruerats för tiden omkr år 1000, framträder kyrkplatsens läge som både centralt och naturligt för en sockenkyrka eller en kyrka, gemensam för åtminstone den mest koncentrerade delen av bebyggelsen (se kartan, s 228).

4. Den kyrkobyggnads- historiska utvecklingen i det medeltida Varend.

4.1 VÄRDERING AV ANALYSMETODEN

Möjligen kan en hastig, ytlig överblick av det värendska medeltida kyrkomaterialet ge ett intryck av enhetlighet – antingen korkyrkor med eller utan absid eller också salkyrkor, alla skäligen enkla och oavsett byggnadsmaterial uppförda efter ungefärligen samma mallar. Ur en synvinkel kan detta vara riktigt, såtillvida att respektive planformer kan ses som i första hand funktionsbetingade mallar. Men i realiteten har bilden av medeltidens kyrkobyggande i Varend många nyanser, om än inte omedelbart iögonenfallande och framför allt inte av den art man brukar förknippa med medeltida kyrkobyggeri och med äldre arkitektur överhuvudtaget, dvs med ett mönster av stilriktningar, influenser och strömningar från olika kulturområden, med arkitekter, bygg- och murmästare och dessas skolor och verkstäder. I denna avhandling har i stället lokala faktorer antagits vara av stor och i vissa fall avgörande betydelse för kyrkornas utformning, byggnadsmaterial osv.

I avsnitt 1.7 har karaktäriserats en metod att pröva sanningshalten i detta antagande, genom en konsekvent genomförd konfrontation av två materialkomplex, ett fysiskt-arkivaliskt, dvs kyrkobyggnaderna själva, gentemot ett historiskt-kyrkohistoriskt referensmaterial. En förutsättning för metodens användbarhet är naturligtvis att båda materialgrupperna har tillfredsställande omfattning. Vad beträffar Varend är det fysiska materialet, dvs de bevarade kyrkorna, som framgått relativt litet, medan det arkivaliska är jämförelsevis rikhaltigt, även om det i vissa avseenden måste tolkas med försiktighet och reservation. Men det torde ändå, trots felkällorna, tack vare möjligheter till jämförelser inom materialets egna ramar vara användbart

för en helhetsbild med relativt distinkta konturer. Referensmaterialet, vilket, som också framgått, huvudsakligen utgörs av Lars-Olof Larssons forskningsresultat, lämnar knappast något övrigt att önska sett utifrån källmaterialets omfattning och beskaffenhet.

En detaljgranskning av de variabler, vilka vid ovannämnda konfrontationer ställts mot varandra, något som också innebär en värdering av själva metodens giltighet, resulterar i följande:

Beräkningarna av de försvunna kyrkornas dimensioner är givetvis i flera fall behäftade med felkällor och osäkerhetsfaktorer. Det råder t ex ofta ovisshet huruvida måttangivelserna avser inner- och yttermått, en väsentlighet med avseende på stenkyrkor med vanligtvis metertjocka murar. Vidare framgår ingalunda alltid storleksförhållandet mellan långhus och kor. Därtill måste respektive uppgiftslämnarens individuella noggrannhet eller brist på dylik betraktas som en integrerande faktor. Skiljaktigheter i detta avseende framträder när möjligheter till jämförelser med faktiska förhållanden föreligger. Troligen var mätinstrumentet oftast det i kyrkans ägo befintliga alnmåttet. Det säger sig självt att riskerna för felmätning var stora. Emellertid kan avvikelserna generellt inte anses vara större än att en godtagbar bedömning av flertalet kyrkor kan göras. Risken för en total felbedömning måste i vilket fall som helst betraktas som liten.

Bedömningen av kyrkornas dimensioner i relation till befolkningens omfattning i respektive socknar utgår i fråga om den senare variabeln ifrån kartmaterial i L-O Larssons Småländsk bebyggelsehistoria 1:1-4. Självfallet är osäkerhetsfaktorer bundna till i synnerhet uppskattningarna av bebyggelsens utbredning i tidig medeltid, eftersom konkret siffermaterial saknas och man är hänvisad till i det närmaste ögonmått utifrån kartbilderna. Men genom jämförelser, t ex mellan grupper av socknar med sinsemellan både likartade bebyggelsebilder och dimensioner på kyrkorna, kan fixeras hållpunkter, vilka gör metoden användbar för i varje fall en generell bild, om än med viss approximation.

Vad beträffar kyrkornas byggnadsmaterial, utformning och eventuella utsmyckning är materialet med några undantag jämförelsevis generöst. Flera nu försvunna kyrkor framträder t o m i helfigur ge-

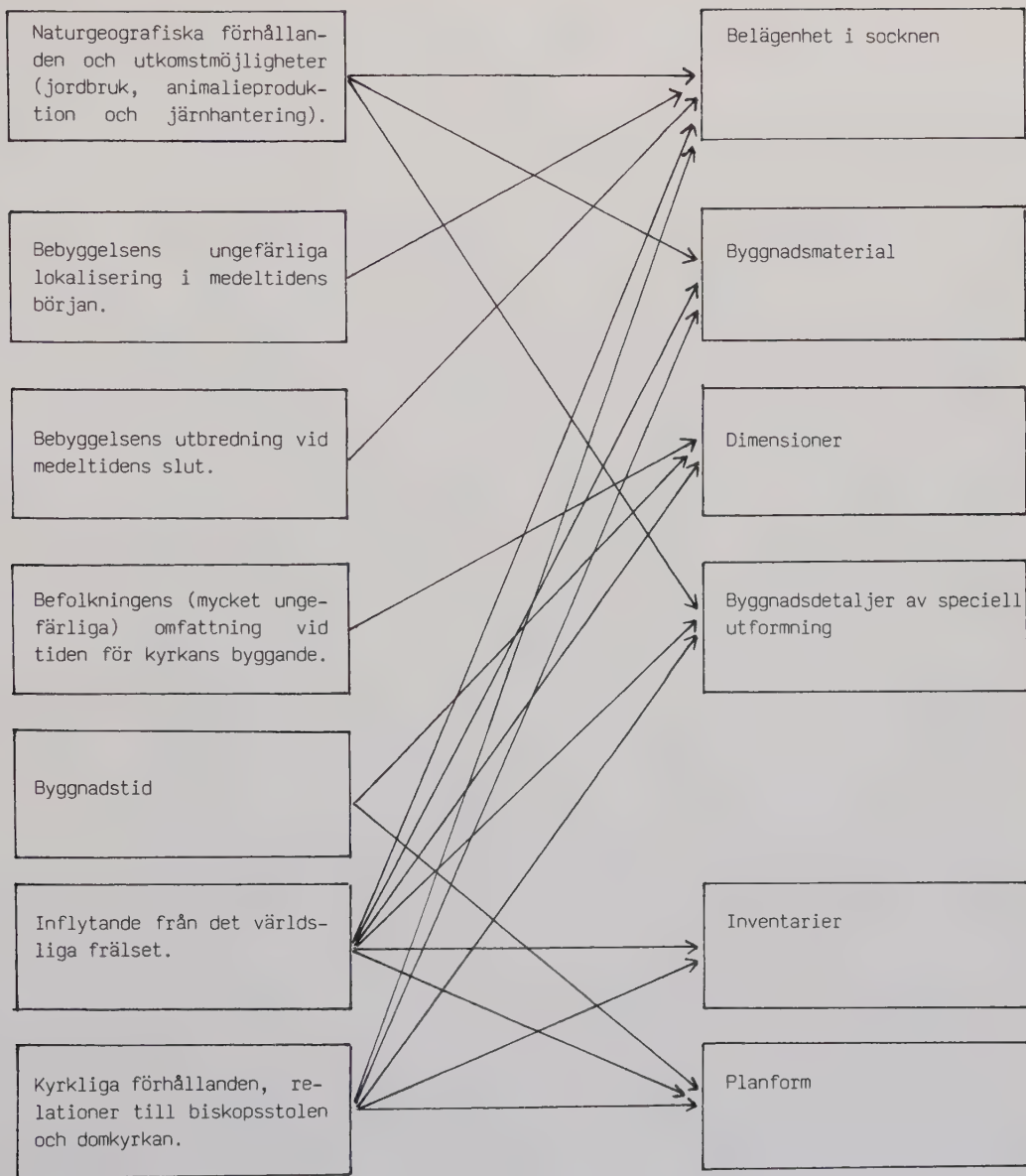
nom bevarade avbildningar. Ingen är helt anonym (bortsett från något fall av endast svaga antydningar) och endast i ett fåtal fall råder osäkerhet med avseende på planform och/eller byggnadsmaterial.

Som uppgiftslämnare ang socknarnas topografiska förhållanden och utkomstmöjligheter genom naturtillgångar torde Rogberg och Rosengren kunna anses som fullt tillräckliga. Eventuella skillnader gentemot medeltida förhållanden är sannolikt obetydliga. Däremot är befintliga uppgifter ang kyrkligt och världsligt frälse, sätesgårdar osv med få undantag begränsade till en senare del av medeltiden. Men eftersom det värendeska världsliga frälset, när det börjar göra sig gällande i större sammanhang i slutet av 1200-talet är talrikt, bör det också rimligen ha kunnat blicka tillbaka på en tradition ner i äldre tid. Ett starkt senmedeltida frälseinflytande kan tyda på ett stormannainflytande i någon form även under en tidigare period.

Konfrontationerna mellan kyrkan själv och socknens sociala-ekonomiska förhållanden, så som dessa kan utläsas genom referensmaterialets variabler i olika kombinationer har, om än inte undantagslöst, givit giltighet åt bilden ekonomiskt gynnad socken – stenkyrka, mindre gynnad socken – träkyrka. Ofta synes emellertid mer än en faktor ha kunnat vara utslagsgivande, vilket också nyanserar bilden av frälsets betydelse. Initiativ av olika styrka, mecenatskap eller, om man så vill, en eller flera former av inofficiellt patronatskap synes ha dominerat över direkt ägande, dvs gårds- eller egenkyrkoformen (se vidare nedan, s 245 f).

Ett relaterande av kyrkans läge i socknen till dess byggnadsperiods bebyggelsebild ger oftast klara och tydbara utslag. Härvidlag torde hänvisningar till kartbilderna (t ex s 72-75) vara förklaring nog.

I det föregående har för varje kyrka individuellt analyserats mötet mellan de båda faktakomplexen, kyrkan själv gentemot de lokala faktorer, vilka kan tänkas ha påverkat dess utformning. I det följande görs försöket att mot bakgrunden av ovanstående teckna en samlad bild av den medeltida kyrkobyggnadshistoriska utvecklingen i Värmland.

Schematisk framställning av möjliga relationer mellan olika variabler.

4.2 MISSIONSTIDENS KYRKOPYGGANDE

4.2.1 *Tidsbegränsning*

Begreppet missionstid torde vad Varend beträffar kunna identifieras på två något olika sätt.

Visserligen ger ett antal runstenar (se ovan s 26) antydningar om ett visst kristet inflytande redan i vikingatidens slutskede, men säkerligen hann en ganska lång tid förflyta innan "landet" som helhet kunde betraktas som definitivt kristnat. Måhända var inte kristningsprocessen avslutad förrän mot slutet av 1100-talet och i vissa områden av gränsbygds- och utmarkskaraktär kanske inte ens förrän ett stycke in på 1200-talet. Om missionstiden identifieras med hela den tid, vilken togs i anspråk för Varends totala kristnande, bör den tilldelas ett tidsutrymme på åtminstone 200 år, kanske mer.

Självklart nådde kristendomen först den redan omkring år 1000 relativt tätt befolkade centralbygden, medan de vidsträckta och delvis otillgängliga gränsområdena i öster, söder och sydväst, vilka alltså vid denna tid var okoloniserade eller i varje fall ytterligt glest bebyggda, inte heller berördes av någon mission eller kristningsprocess överhuvudtaget. När sedan dessa områden under loppet av medeltidens tidigare århundraden efter hand befolkades genom kolonisation, torde kristendomen ha varit de utflyttandes följeslagare, något som emellertid knappast kan betecknas som mission i egentlig mening. Denna torde ha varit begränsad till centralbygden och till övergångstiden vikingatid-medeltid, eller för varendskt vidkommande senare delen av 1000-talet och större delen av 1100-talet. Relaterat till den kyrkobyggnadshistoriska utvecklingen i Varend synes denna sistnämnda tidsbegränsning i fråga om missionstiden som den mest relevanta.

Det är knappast troligt att den nya läran från början "slog an" lika starkt inom alla sockenbildningar – eller motsvarande befolkningsorganisationer. Här skall inte ytterligare diskuteras den redan mycket omdebatterade frågan huruvida sockenbildningen är ett resultat av kristendomens införande och seger eller om den har äldre anor. Man torde i vilket fall som helst kunna räkna med någon form av territo-

Rekonstruktion av bebyggel-
 sens utbredning i Västergöt-
 land omkr. 1000 e. Kr. Efter L-O
 Larsson, Småländsk bebyg-
 gelsehistoria I.

riell indelning inom bebodda områden även under förhistorisk tid, om självvuxen eller resultatet av en målinriktad, organisatorisk insats må däremot vara osagt²⁶⁵. Ett enskilt, kraftfullt initiativ krävs ofta även bakom kollektivets avgörande och viktiga ställningstagande, och som ett dylikt måste man tveklöst betrakta övergången till en ny religion. En förmodan att i åtminstone en del socknar – eller motsvarande – någon bygdens ledande man, antingen han nu hörde hemma bland de mera inflytelserika bönderna eller i ett ännu högre socialt skikt, av egen övertygelse påtog sig rollen av förespråkare för och vägvisare in i den nya läran är knappast verklighetsfrämmande. På vilket sätt och på vilka vägar kristendomen först kom till Varend, om med målinriktade missionärer, utsända av kungamakt och/eller kyrka eller med hemvändande vikingar eller, vilket är mest troligt, bådadera, är idag obekant eller i varje fall endast antytt (jfr ovan, avsnitt 2.2). Mest sannolikt är att flera faktorer samverkat. Att impulserna kom utifrån är givet och behöver inte ens påpekas särskilt.

4.2.2 De äldsta kyrkobyggnaderna. Material och byggnadsteknik.

Med kristendomen följde kultbyggnaden, kyrkan, med sin för ändamålet och tidens liturgi speciellt avpassade rumsindelning, dvs långhuset avsett för i första hand lekmännen och koret företrädesvis för prästerskapet, dvs den byggnadstyp som här benämns korkyrka. Den traditionella uppfattningen att de äldsta värendska kyrkobyggnaderna varit av trä torde vara helt riktig. Konsten att bygga murar av sten i bruk var praktiskt taget okänd i vårt land före kristen tid. Denna jämförelsevis avancerade murningsteknik – kallmurning däremot har förhistoriska anor också i Sverige – följde enligt vedertagen uppfattning med kristendomen, men torde till en början ha varit förbehållen biskopskyrkor, vissa stadskyrkor eller på annat sätt betydelsefulla kyrkobyggnader. Byggnad i trä däremot hade antagligen vid den tidpunkt då kristendomen börjat få Varend i sitt grepp redan hunnit få en viss traditionsförankring inom området i fråga eller borde i varje fall ha legat mera naturligt till (jfr nedan, avsnitt 4.3.9). Att träkyrkobyggnad under kontinental missionstid och de därpå följande århundradena norr om Alperna dominerat över stenkyrkobyggnad,

bortsett från städer och andra kyrkliga centra, är numera påvisat. Likaså att dessa äldsta nordeuropeiska träkyrkor, såväl på kontinenten som i Brittannien, varit uppförda i stavbyggnadsteknik²⁶⁶.

4.2.3 Stavkyrkor i Varend

I vilken omfattning stavkyrkor kom att byggas i Varend är oss obekant och vi får därvidlag låta oss nöja med förmodanden och hypoteser. Det värendska stavkyrkomaterial, såväl arkeologiskt som arkivaliskt, som står till vårt förfogande, är obetydligt, behäftat med osäkerhetsfaktorer och kan närmast rubriceras som antydningar. Naturligtvis kan flera stavkyrkor ha försvunnit spårlöst. Men vissa omständigheter pekar på att stavkyrkobyggande aldrig blev speciellt allmänt på värendskt område. Åtskilliga kyrkobyggnader av skandinavisk typ, dvs korkyrkor, av sten eller trä eller i några fall bådadera är, som ovan visats, bekanta för oss, flertalet genom bevarade arkivalier. Dessa träkyrkor synes konsekvent ha varit knuttimrade. I varje fall föreligger inte någonstans i det material, som står till buds, antydningar i någon form angående annan byggnadsteknik. Vid två sentida restaureringstillfällen – kyrkorna i Aringsås respektive Sjöås, båda salkyrkor av sten – har återfunnits äldre träbyggnads-material. Närmare undersökningar av dessa byggnadsfragment, bl a dendrokronologiska analyser, har givit vid handen att i båda socknarna troligtvis stavkyrkor under 1200-talet ersatts med timrade kyrkobyggnader (se ovan, avsnitten 3.2.2 och 3.2.5, respektive kyrka), alltså föregångare till de nuvarande kyrkorna. Naturligtvis kan så ha skett i flera socknar. Men steget från denna förmodan till slutsatsen att ett dylikt förlopp under äldre medeltid konsekvent upprepats från socken till socken är för långt för att en sådan konklusion utan vidare skall kunna accepteras, även om föreställningen att en stavkyrka normalt varit varje sockens äldsta kyrkobyggnad är mycket omhulad. Visserligen är det idag en vedertagen uppfattning att flertalet svenska medeltida stenkyrkor föregåtts av träkyrkor, antingen i stavbyggnads- eller timringsteknik²⁶⁷. Detta hävdades förr redan av Emil Ekhoﬀ²⁶⁸ och anammades vidare av Ewert Wrangel²⁶⁹ och har måhända även givit upphov till ett visst schablontänkande. Som ovan

framgått finns två tydliga indikationer på kontinuitet stavkyrka – timrad korkyrka på värendskt område. Men det torde ändå vara diskutabelt huruvida dessa exempel verkligen är representativa för området, ett ifrågasättande som även gäller för eventuella föregångare till korkyrkorna av sten. Om så verkligen vore fallet skulle detta innebära att redan i relativt tidig medeltid en kyrklig rivnings- och nybyggnadsvåg, närmast motsvarande den som under 1700- och 1800-talen resulterade i alla s k tegnérlador²⁷⁰, svept över den småländska bygden, vilket inte förefaller särskilt sannolikt. Om man förutsätter att flertalet korkyrkor uppförts under en tidrymd sträckande sig från slutet av 1100-talet till 1200-talets mitt, i varje fall i ”landets” mera centrala delar, skulle också i så fall kristendomen minst 100 år tidigare, dvs omkr 1100, ha haft tillräckligt fotfäste för att motivera ett allmänt kyrkobyggande, något som mot bakgrunden av kristningsprocessens sannolikt ganska långsamma förlopp i Värend i hög grad torde kunna ifrågasättas.

Naturligtvis kan vissa av de s k salkyrkorna, vilka bedöms normalt höra hemma i en senare del av medeltiden (se vidare nedan, avsnitt 4.4) ha föregåtts av stavkyrkor, men också härvidlag synes en generalisering vara vanskelig och inte ens realistisk. Men enstaka fall bör tagas med i beräkningen och, som tidigare framgått, förekommer också antydningar i den riktningen (jfr ovan, avsnitt 3.2.2 t ex Ör, Blådinge, möjligen också 3.2.1 Tävelsås).

4.2.4 Stavkyrkan i Nöttja

En stavkyrka är med fullständig säkerhet konstaterad inom det nuvarande Kronobergs län. Den var emellertid belägen utanför Värend, närmare bestämt i Nöttja, ca 2 mil sydväst om nuvarande Ljungby i Sunnerbo härad, alltså i ”grannlandet” Finnveden. Trakten är rik på fornlämningar, även från järnåldern. Vid restaurering 1950-51 av den nuvarande kyrkan, en korkyrka av sten, återfanns under golvet en avsevärd mängd byggnadsmaterial från en stavkyrka. Väggl plankorna synes ha haft dubbla nåtar och har följaktligen varit sammanfogade med lösa fjädrar. Virket, ek, har på dendrokronologisk väg daterats till 1146, en tidpunkt som i varje fall för Värends vidkommande

närmast får anses alltså ha varit missionstid. Sammansättningen av de myntfynd, vilka gjordes i samband med restaureringen, utgör en möjlig antydning om att stavkyrkan legat på annan plats i socknen. Icke något mynt visade sig nämligen vara äldre än från förra hälften av 1300-talet²⁷¹. Huruvida några mera direkta kontakter mellan Varend och området kring Nöttja, som måste räknas till den sunnerboitiska centralbygden, förekommit vid 1100-talets mitt är svårt att avgöra. Området på den varendska sidan om gränsen mot Sunnerbo var i medeltidens början av glesbygds- och utmarkskaraktär, varför stavkyrkobygget i Nöttja inte behöver ha resulterat i något mer omfattande influensflöde över gränsen mot Varend. Nöttja ligger dessutom relativt långt från den väg, som via Berga var medeltidens viktigaste förbindelseled mellan Varend och Lagadalen²⁷². En omständighet bör dock påpekas speciellt: ett stycke av takstolens långbjälke, återfunnet bland det övriga Nöttjamaterialet, uppvisar samma typ av enkel dekor, bestående av konkavsnitt och runda förkroppningar, som än idag kan iakttagas i takstolarna i kyrkorna i Jät, Dädesjö och Drev²⁷³. Å andra sidan kan denna enkla dekorationsform eventuellt ha haft en profan tradition, spridd över ett större område redan innan kyrkobyggande blev mera allmänt både i Sunnerbo och Varend.

4.2.5 Sammanfattning

Mot bakgrunden av det ovan anförda skisseras en sannolik utveckling enligt följande:

Kristendomen nådde först den varendska centralbygden. Det är möjligt och även högst troligt att Växjö på ett tidigt stadium blev något av ett religiöst centrum, varifrån de nya impulserna kanalisades ut i den omgivande landsbygden. Såväl i Växjö som i några mera centralt belägna socknar – eller befolkningskoncentrationer, som blev till socknar eller eventuellt kom att utgöra kärnor i sockenbildningar – fick den nya läran fram emot sekelskiftet 1100 ett så starkt fotfäste att behovet av kultlokaler uppstod²⁷⁴. I några fall räckte initiativkraft, ekonomi och socialt gynnsamma förhållanden till uppförandet av en kultbyggnad av den utformning som den nya

läran och dess liturgi påbjöd, dvs en kyrka bestående av långhus och kor. Detta var något helt nytt och med den nya byggnadstypen följde den teknik, som hittills varit den gängse utanför det värendska området, försåvitt kyrkans byggnadsmaterial var trä, nämligen stavbyggnadsteknik, som i sin tur bör ha varit en nyhet i samma mån som kyrkobyggnaden själv. Byggandet av en stavkyrka torde ha förutsatt en viss ny kunskap och även hjälp utifrån som knappast alla nyligen kristnade befolkningsgrupper kan ha haft tillgång till. Icke osannolikt har dessa äldsta kyrkor tillkommit företrädesvis på enskilda stormannainitiativ och uppförts som gårdskyrkor eller i varje fall i anslutning till gårdar eller bebyggelseenheter, inom vilka övertygelse och handlingskraft kunnat mobiliseras i tillräcklig omfattning och dessutom kombinerats med god ekonomi. Under förutsättning att de nuvarande kyrkorna i t ex Aringsås och Blädinge ligger på samma platser som sina förmodade föregångare i stavbyggnadsteknik – vilket mot bakgrunden av platskontinuitetens betydelse inom den katolska kyrkan²⁷⁵ är troligt – kan dessas lägen i någon mån tolkas som belägg för ett dylikt påstående. Sett till den tidigmedeltida bebyggelsebilden ligger nämligen båda kyrkorna påfallande ocentralt och synes i stället ansluta till vardera en speciell bebyggelseenhet, utan egentlig hänsyn till bosättningsens utbredning i övrigt. I synnerhet gäller detta för Blädinge (se karta, s 120). Initiativet bakom respektive stavkyrka kan alltså ha varit att söka inom närbelägna bebyggelseenhet. Som ytterligare en antydning om någon form av tidigt stormannainflytande i Aringsås och i kyrkans omedelbara grannskap kan tolkas en formulering på den numera intill kyrkogårdsmuren placerade runstenen: "... Åt den värendske bonden högg Åsmund runorna". Begreppet bonde stod i medeltidens begynnelse för fri man till skillnad mot ofri man eller träl och hade därmed ur social synvinkel en helt annan innebörd än den man idag lägger däri (se vidare nedan, avsnitt 4.3.2).

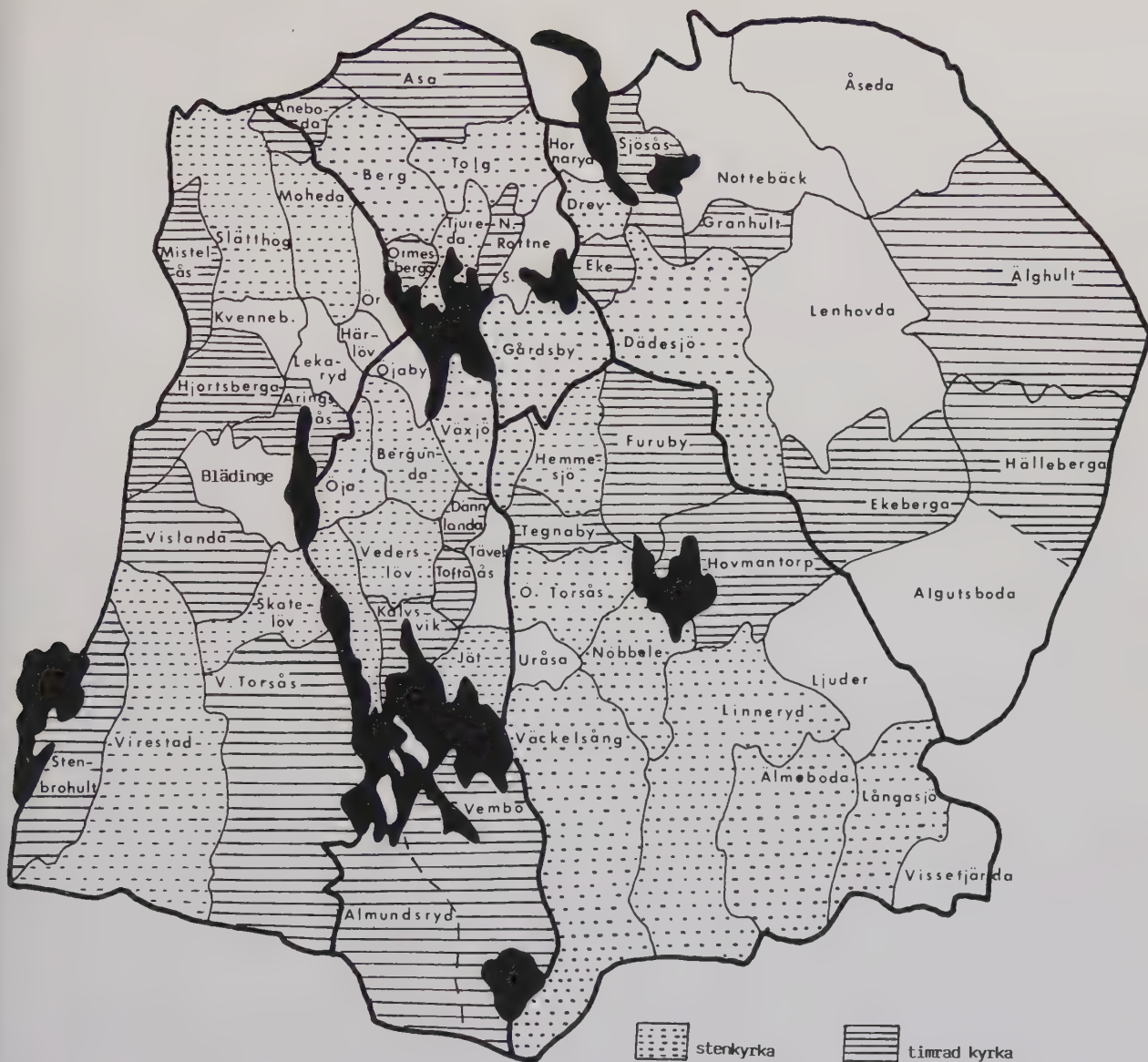
Under den första kristna tiden kan man mycket väl ha utnyttjat redan befintliga och till ursprunget profana lokaler som gudstjänst-rum. Mycket talar för att stavkyrkobyggande i Varend haft en mycket begränsad omfattning, något som av allt att döma gäller för kyrko-

byggande överhuvudtaget inom sagda område under den allra tidigaste medeltiden.

4.3 MURADE OCH TIMRADE KORKYRKOR

4.3.1 *Den egna sockenkyrkan*

Som ovan framgått bör man kunna räkna med kristendomens definitiva seger i "landet" Varend, i varje fall dess centrala delar, i slutet av 1100-talet eller senast i början av 1200-talet. Stiftsbildningen och byggandet av Växjö domkyrka i dess första, av den romanska stilriktningen präglade version bör kunna ses som en manifestation. Men den egna kyrkan torde nu också efter hand ha blivit en nödvändighet för varje sockenbildning, vilket av allt att döma resulterade i ett nybyggande i kyrkligt avseende som bara har sin motsvarighet i 1700- och framför allt 1800-talets kyrkobyggande i samtidens nyklassicistiska anda. Sannolikt var det först nu som sockenkyrkan i egentlig mening blev regel. Under denna tid synes också Varends yttre delar eller gränsområden ha befunnit sig under kolonisation, i vars spår kristendomen givetvis följde. Av praktiska skäl kan dock kyrkobyggande knappast ha varit den första åtgärden, när ny mark skulle brytas och odlas upp och fungerande bostäder snarast sättas i stånd. Det ligger närmare till hands att kyrkobygget som en sorts höjd- eller slutpunkt fick markera en nybildad gränsbygdssockens definitiva etablering. En modern parallell kan ses i de småkyrkor eller stadsdelskyrkor, vilka i vår egen tid i stort antal byggts och byggs i tätorternas ytterområden. Även om kyrkan från begynnelsen funnits med i områdets byggnadsplan, är det av naturliga skäl bostäderna som prioriteras tidsmässigt. För att återgå till den småkonsolideringstidens kyrkobyggande, blir den logiska slutsatsen att de senare bebyggda gränsområdenas kyrkor, även om de fick kyrkans grundplan, generellt kan förmodas vara något yngre än centralbygdens kyrkor av samma byggnadstyp. Återstår att se om någonting konkret, exempelvis i själva byggnadernas utformning, kan stödja detta antagande. Vi återkommer senare till denna fråga.

Fördelning av konstaterade
korkyrkor enligt avsnitt 3.2.

4.3.2 *Initiativen bakom sockenkyrkornas byggande och planering*

Många olika synpunkter har under tidernas lopp framförts i frågan angående enskilda eller kollektiva initiativ bakom de svenska sockenkyrkorna och diskussionen torde vara långtifrån slutförd. Vad beträffar Varend har man gärna velat hävda dess ställning som starkt bondesamhälle och kyrkans både byggande och underhåll som i första hand sockenbornas gemensamma angelägenhet²⁷⁶. I icke ringa mån synes detta verifieras av Tiohäradslagens kyrkobalk²⁷⁷: "Nu vilja bönder bygga kyrka / de skola bygga efter mantal / och köra efter antal dragare / och lämna mat efter tillgången på boskap...".

Emellertid måste i detta sammanhang framhållas att benämningen bönder under i varje fall medeltidens allra tidigaste skede hade en helt annan innebörd än den man i dag vanligtvis lägger i begreppet. I det gamla ättsamhället, där träldom ännu var praxis, var bonde synonymt med fri man till skillnad mot ofri man, dvs träl. I och med att träldomen under loppet av den äldre medeltiden efter hand avvecklades blev de frigivna f d trälarna till legofolk och brukare av mark tillhörande storbönder och hövdingar. När ett stycke in på medeltiden frälseinstitutet hade tagit form och det värendska landet i varje fall formellt knutits till den svenska riksbildningen, skiljer man i socialt hänseende på skattebönder, dvs bönder som själva ägde sin jord och betalade skatt till kronan, och landbor eller landbönder, som för en bestämd avgift till jordägaren brukade gårdar tillhörande kyrkliga institutioner eller det världsliga frälset, alltså en form av arrende. Självfallet åtnjöt de självägande bönderna högre status än landbönderna, som alltså brukade andras jord och gårdar²⁷⁸. Inga kronogods fanns i Varend vid medeltidens slut²⁷⁹. Detta kan ses som en, visserligen något osäker, indikation på att dylika inte heller funnits i "landet" tidigare under medeltiden eller att omfattningen i varje fall varit ringa.

När kyrkobalken talar om bönder som kyrkobyggare, avses sannolikt fria bönder i ovan omtalade tidigmedeltida bemärkelse, bland vilka auktoritet och initiativkraft torde ha kunnat mobiliseras. Detta behöver inte innebära någon motsägelse till traditionen rörande kyr-

kobyggandet som sockenbornas gemensamma angelägenhet. På erfarenhetsmässiga grunder bör man ändå i åtskilliga fall kunna förutsätta någon form av enskilt initiativ i bakgrunden. För att ett mänskligt kollektiv skall kunna enas i en gemensam handling av avgörande slag, krävs vanligen att någon i på ett eller annat sätt ledande ställning och med ledaregenskaper samlar upp initiativen och så att säga fyrar av startskottet. Möjligen kan en kyrkas läge i förhållande till bebyggelsen i socknen vid tiden för kyrkans uppförande ha något att säga om graden av dessa förmodade initiativ (se vidare nedan, s 249).

Vad beträffar inflytande från frälset, kyrkligt och världsligt, i fråga om kyrkors byggande och utrustande under tidigare varendsk medeltid, är våra kunskaper ringa för att inte säga obefintliga. Vederslövs kyrka utgör ett möjligt undantag (jfr ovan, avsnitt 3.2.1, Vederslöv). Före 1200-talets sista decennier är oss egentligen ingenting bekant ang det varendska frälset, vare sig om tiden för eller omständigheterna kring dess uppkomst, eller dess numerär. Först omkring 1280 börjar småländska stormän skymta fram i bevarade arkivalier som deltagare i rikspolitiska möten och andra avgöranden av allmänt nationell karaktär. Dessförinnan torde de småländska stormännen huvudsakligen ha haft lokal betydelse. Under 1300-talet var det varendska frälset av allt att döma talrikt²⁸⁰. Denna omständighet tyder onekligen på en viss tradition, åtminstone ner i det föregående århundradet. Vad beträffar senare medeltid framträder ett samband mellan frälseinflytande i socknen och rikt utrustad kyrka, avseende antingen byggnadsmaterial eller inredning eller bådadera, med jämförelsevis stor tydlighet. Det är mycket troligt att likartade samband, om tillräckligt arkivaliskt eller annat material vore för handen, skulle kunna konstateras även för den tidigare medeltiden, såtillvida att en i socknen bosatt storman, antingen han nu kunde ges beteckningen frälseman eller storbonde, eller flera stormän tillsammans, genom initiativkraft och ledarskap, självpåtaget eller tilldelat, och kanske även mecenatskap, i praktiken en sorts patronatskap, kunnat utöva ett visst inflytande över sockenkyrkans utformning och utrustning och inte minst i fråga om valet av byggnadsmaterial och dito teknik och

även kyrkplats (jfr nedan, s 249). Däremot synes inte begreppet gårdskyrka eller egenkyrka i egentlig mening ha varit i någon större utsträckning relevant för värendska förhållanden efter missionstiden, vilket även torde återspeglas i den sentida avsaknaden av formellt inrättade världsliga patronat, vilka annars kunnat indikera en äldre tradition. Det enda kända värendska patronatsförhållandet, nämligen Bergunda kyrka (och annexet Öja) till Bergkvara, är sannolikt en senmedeltida konstruktion (se nedan, avsnitt 4.5.2.a). Två undantag av gårdskyrkokaraktär skymtar fram i äldre medeltid, nämligen kyrkorna i Dädesjö och Jät och som ett möjligt tredje kyrkan i Drev. Dessa synes emellertid enligt nuvarande möjligheter till bedömningar, vilka grundar sig på avvikelser i fråga om det som generellt betraktade byggnadsmönstret (empor i Dädesjö, västportal i Jät, projekterat torn i Drev, se vidare avsnitt 3.2.1 och 3.2.5, respektive), som ensamma i sitt slag. Vad beträffar fallen Stenbrohult och Aneboda (se ovan, avsnitt 3.2.2, respektive), förefaller det rimligare att tolka befintliga uppgifter ang kyrkornas byggande genom privatpersoners försorg som långt drivet mecenatskap än som koppling till någon form av äganderätt. Vad gäller kyrkan i Aneboda torde detta antagande styrkas av den uppenbarligen starka anknytningen mellan prebendet, hospitalet och kyrkan.

Bofasthet i socknen, dvs innehavet av en sätesgård eller motsvarande synes ha varit en viktig förutsättning för att representanter för det världsliga frälset personligen och ekonomiskt skulle engagera sig i sockenkyrkans byggande, utsmyckning och underhåll. Enbart jordäggande förefaller normalt inte ha varit tillräckligt som motivation för sådana åtaganden. Egentligen är detta naturligt och kräver knappast någon närmare förklaring.

Några av värendskyrkorna har av allt att döma stått i speciellt och privilegierat förhållande till biskopsstolen i Växjö, som prebenden eller på annat sätt, vilket även synes ha återspeglats i kyrkobyggnadernas utformning (jfr ovan, avsnitten 3.2.1 och 3.2.3, text Vederslöv resp Hemmesjö). I Aneboda kan, som nämnts, hospitalet ha haft betydelse för kyrkan. I vilken omfattning prebendeorganisationen generellt kan tolkas som betydelsefull för kyrkornas utform-

Tabell 1. Försök att med utgångspunkt från tillgängliga uppgifter belysa eventuella relationer kyrka-sätesgård inom 1 km:s radie. Jfr avsnitt 3.2, respektive kyrka.

Socken	Kyrkans typ och material	Kyrkans läge		Känd datering för sätesgården
		centralt ¹⁾	ej centralt	
Kinnevald				
Bergunda	Korkyrka med absid, sten		X	1431
Vederslöv	Korkyrka, sten		X	1387-1486
Tävelsås	Salkyrka, trä	X		omkr 1337 (?)
Tofta	1. korkyrka, trä	X		
	2. salkyrka, trä	X		1388
Jät	Korkyrka, sten	X (i Östra Jät)		trol 1420-talet
Allbo				
Kvenne- berga	Salkyrka, trä	X		1386 (?)
Härlöv	Trol salkyrka, trä	X		1434
Virestad	Korkyrka, sten	X		1412
Stenbrohult	Korkyrka, trä och sten	X		1367 (läget osäkert)
Konga				
Uråsa	Salkyrka, sten	X		1361 (?)
Norrvidinge				
Berg	Korkyrka, sten	X		1358 (trol)
Asa	Trol korkyrka, trä		X (Ö Asa)	Senast 1328 och hela senmedel- tiden, trol dock i V Asa

¹Beteckningen "centralt" avser här central placering i relation till hela socknens bebyggelse eller, med avseende på tidig medeltid, till minst tre varandra närliggande bebyggelseenheter inom samma socken.

ning, belyses av tabellen nedan. Sannolikt har i flertalet fall prebendeförhållandet varit sekundärt i relation till kyrkans byggnad. I den mån frälseinflytande överhuvudtaget varit avgörande för valet av byggnadsmaterial, utsmyckning osv, förefaller det världsliga frälset ha dominerat.

Tabell 2. Försök att tabellariskt belysa eventuella relationer mellan prebendeförhållande och respektive kyrkas utformning, utsmyckning osv.

Kyrka	Prebende till	Känd tid	Kyrkans typ och byggnadsmaterial	Korportal	Ev övrigt
Kinnevald					
Öjabý	Scholastikern i Växjö	Medeltidens slut	Salkyrka, sten	—	
Bergunda	Kaniker i Växjö	Början av 1400-talet	Korkyrka med absid, sten	?	Senmedeltida torn; adligt patronat
Vederslöv	Präster vid Växjö domkyrka el domkapitel	Mitten av 1500-talet	Korkyrka, sten	X	Målad biskopsbild, dat till 1200-tal
Dänningelanda	Präster vid Växjö domkyrka	1500-talet och troligen tidigare	Korkyrka, trä	?	
Tävelsås	Präster vid Växjö domkyrka	1500-talet och troligen tidigare	Salkyrka, trä	?	
Skatelöv	Medl av Växjö domkapitel	Början av 1400-talet	Korkyrka, sten	?	
Allbo					
Aneboda	Medl av Växjö domkapitel	1400-talets förra hälft	Korkyrka, trä	X	Anknytn till hospital
Virestad	Medl av Växjö domkapitel	Omkr 1400	Korkyrka, sten	—	
Konga					
Hemmesjö	Biskopen i Växjö		Korkyrka med absid, sten	—	Profilerade portaler; senmedeltida valv
Linneryd	Medl av Växjö domkapitel	1300-talet	Korkyrka, sten	?	
Älmeboda	Medl av Växjö domkapitel	1300-talet	1. korkyrka, sten 2. salkyrka, sten	? X	
Norrvidinge					
Gårdsby	Medl av Växjö domkapitel	fr 1382	Korkyrka, sten	— (?)	

Ovan har i det s k katalogavsnittet gjorts försöket att på grundval av kyrkornas placering i förhållande till den för tiden omkring år 1000 rekonstruerade bebyggelsebilden dra vissa slutsatser ang initiativen bakom kyrkobyggandet under tidigare medeltid. När en kyrkas läge kan uppfattas som centralt och i avståndshänseende förhållandevis rättvist i relation till i varje fall de större bebyggelseenheter inom socknen, och byggnadens dimensioner dessutom kan förmodas ha varit jämförelsevis väl anpassade till den uppskattade befolkningsstorleken, har kyrkans primära funktion bedömts med sannolikhet ha varit sockenkyrkans, och initiativet troligast kollektivt.

När däremot en kyrka framträder som ocentralt belägen, i anslutning till en speciell bebyggelseenhet, utan synbart hänsynstagande till övrig bebyggelse i socknen, har diskuterats möjligheten av ett enskilt initiativ eller i varje fall uttalat stormannainflytande bakom kyrkbygget. Detta behöver inte obetingat betyda att kyrkan i fråga ursprungligen uppförts som gårdskyrka, men kan ge en antydning om graden av initiativkraft och även ekonomisk stabilitet inom olika grupperingar av bebyggelsen. Dessutom måste rimligen någon ha upplåtit mark till kyrkplats, något som mycket väl kan ha varit en praktisk och konkret konsekvens av ett enskilt initiativ, vilket dock i sin tur ingalunda behöver ha uteslutit kyrkans primära funktion som sockenkyrka. Som ovan framhållits, har ofta även ett s k kollektivt beslut sin upprinnelse i ett enskilt initiativ. De tidigmedeltida värendeskyrkornas placering i förhållande till den samtida bebyggelsen torde med viss sannolikhetsgrad kunna ses som uttryck för olika grader av stormannainflytande och i förekommande fall för dettas lokalisering i respektive socknar och även i "landet" som helhet. Se ovan, avsnitt 3.2 och jfr sinsemellan t ex Öja, Skatelöv och Kalvsvik med Bergunda, Vederslöv och Aringsås.

Som något annorlunda framträder förhållandena i de gränsbygdssocknar, vilka uppenbarligen koloniserats först under loppet av medeltiden och där bebyggelse i stort sett synes ha saknats omkr år 1000. Här har kyrkorna oftast en jämförelsevis central placering, geografiskt sett, med största sannolikhet resultatet av en medveten planering i samband med kolonisationen.

Däremot har inte gjorts några försök att analysera kyrkornas lägen i förhållande till gårdarna inom själva kyrkbyarna. Det kartmaterial som idag står till buds och som är av eftermedeltida ursprung, uppvisar en i allmänhet spridd bebyggelse²⁸¹. Det är vidare mycket osäkert i vilken omfattning bebyggelsebilden förblivit konstant, respektive förändrats under medeltidens lopp²⁸².

Att centralbygdens kyrkor, som framgått, normalt byggts i anslutning till redan under förhistorisk tid etablerade bebyggelseenheter är naturligt och torde knappast behöva närmare förklaring. Däremot föreligger, såvitt bekant, inga indikationer eller bevis för den omhuldade föreställningen att kyrkor byggts i anslutning till äldre, hedniska kultplatser. Vad beträffar relationerna mellan kyrkorna och övrig bebyggelse i de först under medeltiden koloniserade gränsområdena kan man förutsätta ett med centralbygdsförhållanden jämförbart men mera komprimerat skeende – där förutsättningarna för bärgning var bäst bosatte man sig och där kom också efter hand kyrkan att byggas på en lämplig och oftast central plats. När man idag frapperas av många medeltida kyrkors eller kyrkplatsers isolerade lägen i förhållande till den nutida bebyggelsen, må man ha i minnet att bebyggelsebilden av olika orsaker ändrats under senare perioder. Ofta kan man utan större ansträngningar urskilja byggnadslämningar i direkt anslutning till s k ödekyrkor eller ödekyrkogårdar, även om dessa idag råkar vara belägna relativt långt ifrån bebyggelsekoncentrationer av tätorts- eller bykaraktär (jfr t ex Norra Rottne).

Ett flertal kyrkor ligger i anslutning till vattendrag, inte heller ägnat att förvåna. Förutom att vattenvägarna utgjorde en relativt viktig komponent i transportsystemet – dock för Värends vidkommande kanske inte så betydelsefull som i t ex vissa mellansvenska landskap²⁸³ – återfinns också normalt den mest lättbrukade åkerjorden i sjölägen, vilket helt naturligt haft till följd att sjö-, flod- och åstränder alltid dragit till sig mänsklig bosättning, något som bland mycket annat fått återspeglings vid val av kyrkplatser.

Också höjdlägen förefaller i någon mån ha favoriserats. Det är troligt att en av kyrkans sekundära funktioner, den spanings- och försvarstekniska, härvidlag kunnat vara utslagsgivande.

4.3.3 Växjö domkyrkas betydelse

Att tillmäta domkyrkobygget i Växjö, sannolikt påbörjat under 1160-talet²⁸⁴, betydelsen av den stora upptakten för allt övrigt kyrkobygge i Varend vore måhända en överdrift, eftersom förutsättningarna vid den tiden nog fanns ändå, åtminstone i centralbygden. Men utan betydelse för den omgivande landsbygden kan ett så omfattande byggnadsföretag inte ha varit. Med största sannolikhet har man till detta kallat in byggnadskunnigt folk från annat håll. Domkyrkan skulle ju uppföras i sten och som redan påpekats var konsten att bygga murar av sten i bruk praktiskt taget okänd i vårt land före kristen tid. Alltså krävdes både ny kunskap och någon som kunde förmedla kunskapen. En viss skulptural utsmyckning bör också ha stått på byggnadsprogrammet.

När domkyrkan till sist, i sin första, romanskt präglade version med långhus, kor, absid och en tillbyggnad på vardera sidan om koret, stod färdig, fanns inte längre något behov i Växjö av den byggnadshytta av kunniga hantverkare, som man får förutsätta hade fungerat kring företaget. Det förefaller rimligt och vore egentligen underligt, om inte åtminstone en del av hyttans medlemmar anlåtats i några av de omkringliggande socknarna, där intresse och initiativ och ekonomiska förutsättningar fanns i tillräcklig mängd för att man skulle gripa tillfället att utnyttja en sådan möjlighet.

Ingenting tyder på att några stenkyrkor byggts i Varend före tiden för stiftsbildningen under senare delen av 1100-talet. Allt talar för att domkyrkan, med största sannolikhet uppförd som en mycket medveten manifestation av växjöstiftets konsolidering, också blev den första värendska murade stenkyrkan, och att detta stora och för tiden komplicerade bygge inte kunnat genomföras utan att sakkunnig arbetskraft kallats in utifrån. Att någon av de värendska landsbygdssocknarna eller eventuellt storgårdsägarna skulle ha hunnit före Växjö i detta avseende, är under de omständigheter för vilka redogjorts tidigare, dvs Varends relativa isolering i förhållande till omvärlden under medeltidens tidigare århundraden, föga troligt. Det synes betydligt mera sannolikt och även logiskt att domkyrkan, främst i fråga

om stenkyrkobyggen, fick vara impulsgivare för den omgivande landsbygden, allrahelst som behovet av egna kyrkobyggnader vid tiden för stiftsbildningen och närmast därefter bör ha varit stort och på vissa håll t o m upplevts som akut. Och i den mån möjligheter och resurser fanns, bör man alltså ha kunnat utnyttja den kunskapsbank, som domkyrkans byggnadshytta så småningom torde ha kunnat erbjuda även landsförsamlingarna. En teori, åsyftande ett omvänt förhållande, dvs att impulserna till ett stenkyrkobygge i en centralort kunnat komma från den omgivande landsbygden²⁸⁵, skulle möjligen kunna vara applicerbar på ett område med mera utåtriktad prägel men knappast på det värendiska landet med dess, framför allt under tidigare medeltid, påtagliga utmarkskaraktär. Några mera kontinentala kontakter, vilka eventuellt kunnat ge utslag i detta avseende har uppenbarligen inte varit för handen före 1300-talet²⁸⁶. Det är dessutom inte otroligt att åtminstone centralbygdens etablerade församlingar fick lämna bidrag till domkyrkans byggnadskassa, vilket stärker hypotesen ang kronologin domkyrkan först, landsförsamlingarna sedan, åtminstone vad stenkyrkobyggena beträffar.

Senare under medeltiden har Växjö domkyrka byggts om och till flera gånger. Men då hade landsbygdens behov i stort sett hunnit bli fyllda och den traditionella byggnadstyp, som här kallas korkyrka, fått fast förankring. Inte förrän mot medeltidens slut, då ett nytt behov av kyrkobyggnader uppstått i åtminstone vissa socknar, dels till följd av äldre kyrkobyggnaders förfall under den tidigare nedgångsperioden, dels på grund av befolkningsökning och dels genom kravet från en förändrad liturgi, introducerades en ny kyrkotyp, salkyrkan. Visserligen hade nu de värendiska kontakterna med omvärlden ökat väsentligt, men det synes ändå mest troligt att Växjö, alltså den värendiska centralorten, också denna gång fick vara den största impulsgivaren, även om behovet av inlånad arbetskraft för de senmedeltida stenkyrkobyggena troligen inte var detsamma som i tidigare medeltid (se vidare nedan, avsnitt 5, s 300).

4.3.4 Hemmesjö kyrka

Resonemanget ovan ang Växjö domkyrkas betydelse för byggandet av stenkyrkor i kringliggande landsbygdssocknar, för spontant och i första hand tanken till Hemmesjö ännu bevarade korkyrka av sten, som i flera avseenden skiljer ut sig från det värendska kyrkomaterialet, så som vi idag kan överblicka detsamma (jfr ovan, avsnitt 3.2.3, Hemmesjö). Vilken eller vilka faktorer som varit utslagsgivande, det ovannämnda prebendeförhållandet, vars tidsmässiga ursprung dock är obekant, inflytande från det världsliga frälset eller allmän entusiasm och god ekonomi hos socknens befolkning, kan idag svårigen avgöras. Mycket tyder emellertid på att kyrkan redan i ett tidigt skede haft en speciell och nära relation till domkyrkan och biskopsstolen i Växjö. Det är i vilket fall som helst svårt att bortse från sannolikheten av någon form av anknytning till domkyrkobygget. Den av R Blomqvist lanserade teorin ang "Örmästaren", som efter domkyrkan tog sig an såväl kyrkan som dopfunten i Hemmesjö (se not 156), förefaller ingalunda verklighetsfrämmande. Om man utgår ifrån att domkyrkans datering till 1160-talet²⁸⁷ är korrekt, kan också Blomqvists datering av Hemmesjö kyrka och funt accepteras.

4.3.5 Murningsteknik

Möjligen skulle närmare granskningar av de bevarade medeltida stenkyrkornas murverk kunna lämna vissa upplysningar i kronologiskt avseende. Emellertid omöjliggör ofta såväl invändiga som utvändiga putslager mera ingående murverksanalyser. Möjligheter kan dock erbjudas i samband med restaurerings- och omputsningsarbeten. Murverket i Växjö domkyrkas äldsta delar karaktäriseras av en relativ regelbundenhet med i stort sett rektangulärt formade stenar och förhållandevis jämna skiftgångar²⁸⁸. Murningstekniken i Drevs, Bergunda, Vederslövs, Dädesjö och Jäts kyrkor synes likartad. Vad beträffar Hemmesjö kyrka har ännu ingen regelrätt murverksanalys genomförts eller i varje fall inte redovisats, men att döma av fotografier från tiden före kyrkans restaurering på 1920-talet, då den var mycket förfallen och stora delar av den utvändiga putsen avflagnad,

kan den vad beträffar murnings-tekniken karaktäriseras som jämförbar med ovannämnda, dock med mindre stenformat (se s 125).

Nyssnämnda kyrkor representerar i själva verket den murnings-teknik som bortsett från kallmurning var den tidigast förekommande i Skandinavien, och vars karaktäristika alltså är omsorgsfullt vald och i mån av behov tuktad eller huggen sten, jämna skiftbäddar och genomgående horisontalfogar²⁸⁹. Under medeltidens lopp blev naturstensmurverk generellt mera oregelbundet till sin karaktär med endast vald och ibland kluven sten och ojämna skiftgångar, en utveckling som torde kunna påvisas också i Varend och mot vars bakgrund även en relativ kronologi stenkyrkorna emellan skulle kunna upprättas, om tillfällen till murverksundersökningar gavs. Exempelvis företer Älmeboda kyrka, även de partier som ingått i korkyrkan, ett murverk som till karaktären förefaller betydligt yngre än t ex Drevs kyrkas, något som också torde passa rätt väl in i det historiska mönstret (jfr ovan, avsnitt 3.2.3, Älmeboda).

Kyrkorna i Moheda och Öja har, såvitt vi kan bedöma, byggts med största möjliga omsorg. Men respektive murverk uppvisar ej samma påtagliga ambitioner i fråga om regelbundenhet som i domkyrkan och Drevs kyrka m fl. Möjligen kan detta ha något att säga om kyrkornas inbördes datering och även om graden av anknytning till domkyrkobygget i Växjö. Men en betydelsefull och till lokala och tillfälliga omständigheter bunden faktor kan också ha varit respektive byggmästares olika kvalifikationer, kunskaper och specialiteter (jfr nedan, avsnitt 4.3.8). Ett mera oregelbundet murverk framträder också som typiskt för salkyrkorna, vilka för Varends vidkommande bedömts som hemmahörande i tidigast senmedeltid.

Många av den tidigare medeltidens större och mera betydelsefulla kyrkobyggnader uppfördes av finhuggna kvadrar av olika naturstensmaterial, framför allt lättbearbetade sådana som kalksten, sandsten och kritsten (t ex Lunds domkyrka samt andra skånska kyrkor och kyrkor i övriga danska provinser, i Öster- och Västergötland samt på Gotland). Kvadmurning förekommer enligt S Ambrosiani i det skandinaviska Norden från omkr 1100²⁹⁰. Kvadmurning i granit, det i stort sett enda naturstensmaterial som det stenbundna

Värend kan erbjuda, kräver mycket avancerad teknik i fråga om stenbearbetning men var från 1100-talets början vanligt förekommande på Jylland. Svenska – och småländska – exempel är Rydaholms kyrka samt kyrkan vid cistercienserklostret Nydala, grundat 1143²⁹¹, vilka båda emellertid är belägna utanför Värend, där ej heller något kvadermurverk i egentlig mening synes ha förekommit.

Mer eller mindre finhuggna granitkvadrar i murhörn samt i omfattningarna till dörr- och fönsteröppningar synes dock ha varit i det närmaste regel vad de värendska korkyrkorna av sten beträffar, dock inte utan undantag, varav Älmeboda kyrka framträder som ett. Regeln i fråga synes ej heller gälla för salkyrkorna. Sannolikt kan också dessa iakttagelser utgöra stödpunkter i kronologiskt avseende.

Tegelmurning synes, bortsett från valven i Moheda (se ovan avsnitt 3.2.2, Moheda) ej ha förekommit i värendskt medeltida lantkyrkobygge.

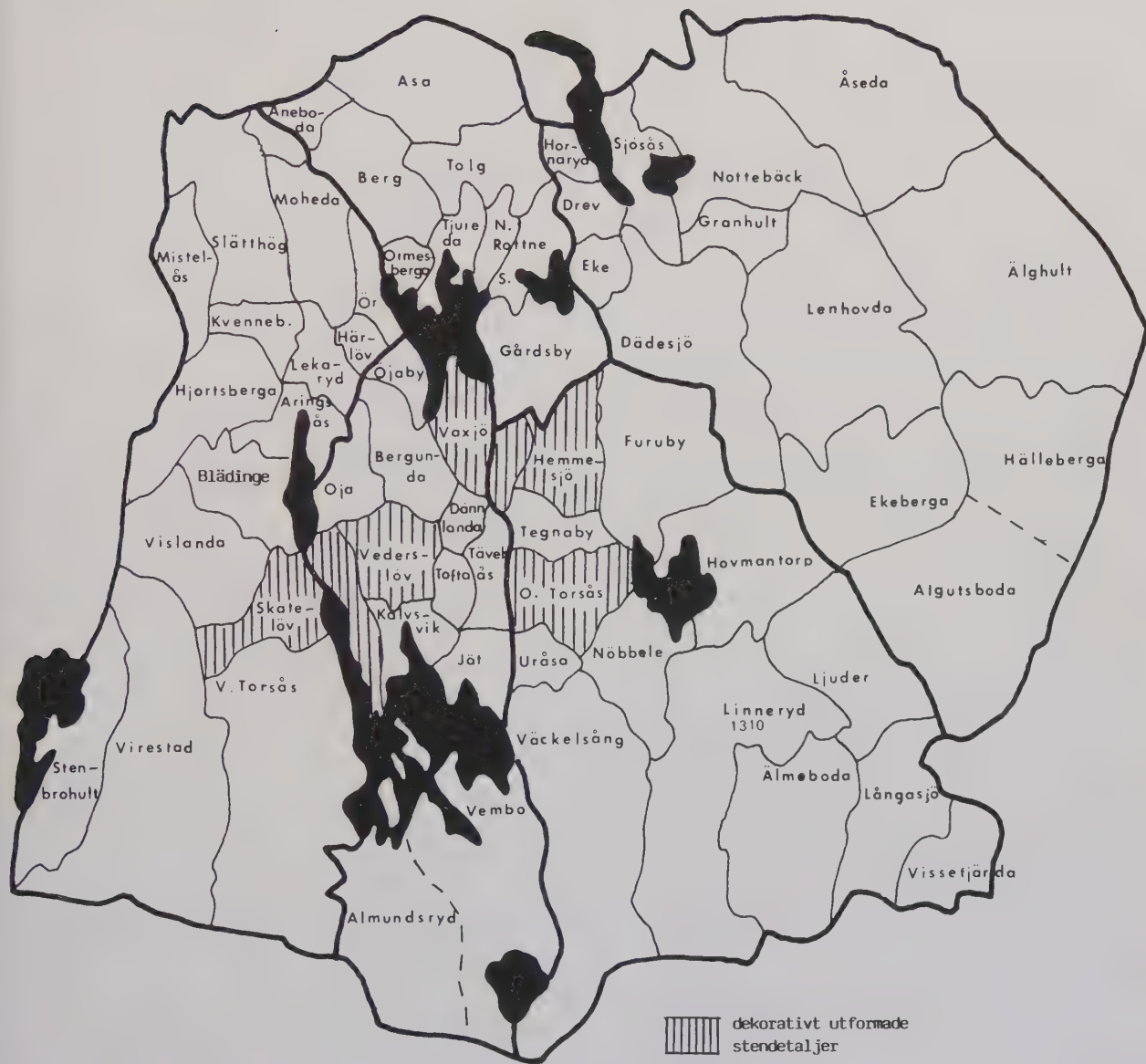
Tillgången på natursten, dvs granit, är mycket god i Värend. Där emot är kalkförekomsterna obetydliga²⁹², varför kalk till murbruk rimligen måste ha importerats från annat håll. I sentida kyrkoränskaper finns exempel på kalkinköp från Karlshamn och Fröderyd (beläget i Njudung, norr om Värend)²⁹³. Nödvändigheten av dessa materialinköp ger ytterligare stöd för det vid ett flertal tillfällen i avhandlingen hävdade påståendet, att stenkyrkobygget krävde större ekonomiska insatser än träkyrkobygget.

4.3.6 Absidkor och dekorativt utformade stenbyggnadsdetaljer

Kända värendska absidkyrkor är, förutom domkyrkan samt de i Drev och Hemmesjö, som tidigare framgått följande: Bergunda, Dädesjö, Moheda och Östra Torsås. Dekorativt utformade eller utsmyckade byggnadsdetaljer i sten (bortsett från släthuggna kvadrar i dörr- och fönsteromfattningar samt i hörnkedjor) är kända från: Hemmesjö (profilerade portalomfattningar), Skatelöv (granitkvadrar med ristad dekor och runinskrift), Vederslöv (finhuggna granitkvadrar med huggen och ristad dekor) samt Östra Torsås (granitkvadrar med ristad dekor, ursprungligen i portalomfattningar). Naturligtvis kan flera

Korkyrkor med absid enligt avsnitt 3.2. Betr Stenbrohult har indikationen bedömts som alltför osäker (se s 118-119).

Kyrkor med dekorativt utformade stendetaljer.

kyrkor ha haft liknande utsmyckningsdetaljer, även om vi idag saknar kännedom därom.

Också i Växjö domkyrkas murverk återfinnes ett par ornerade granitkvadrar²⁹⁴. M Ullén härleder denna typ av utsmyckning till Jylland, där mönstrade kvadrar förekommer i flera granitkyrkor²⁹⁵. Enligt R Blomqvist var den s k Örmästaren av jylländskt ursprung och hade fått sin utbildning bland de jylländska granitkyrkorna (se not 156). Det är alltså tänkbart att ett danskt stildrag via Växjö nått ut till några på ett eller annat sätt privilegierade och i Växjös närhet belägna lantkyrkor, om än i blygsam omfattning. Någon dekorativ utsmyckning i sten utöver den ovan redovisade är alltså inte känd men kan naturligtvis ha funnits, troligen dock inte i någon större omfattning.

Det är också troligt att förekomsten av absidkor kan skyllas påverkan och även möjligheten till byggnadshjälp från Växjö. Kombinationen absid-utsmyckning i sten är känd i två fall, nämligen Hemmesjö och Östra Torsås.

4.3.7 Rakslutna kor

Såvitt bekant har övriga värendska korkyrkor, såväl sten- som träbyggnader, haft rak östvägg. I fråga om kyrkorna i Gårdsby, Linnebyrd och Hjortsberga föreligger inga uppgifter eller antydningar angående respektive korformer. Raksluten form har emellertid i samtliga tre fallen antagits som mest trolig (jfr ovan, avsnitt 3.2.2, 3.2.3, 3.2.4, respektive), men kan naturligtvis inte tagas för given. Att träkyrkorna, vilka fö övervägde till antalet, konsekvent förefaller ha saknat absider är lättförklarligt, eftersom den rundade formen är onaturlig för byggnadsmaterialet och i synnerhet för knuttimringsteknik²⁹⁶. Liksom träkyrkorna synes stenkyrkorna ha präglats av påtaglig enkelhet och detaljlöshet. För några få anspråkslösa undantag har redogjorts ovan (avsnitt 4.3.6). Även bland stenkyrkorna förefaller dessutom de absidlösa koren ha dominerat. Detta torde snarare kunna tolkas som återspeglings av den enkelhetens tradition som av allt att döma företrädde av träkyrkorna än, vilket ibland hävdats, som influenser från cisterciensernas kloster- och kyrkobygge i Nydala,

påbörjat 1143. Visserligen förekom kontakter av inte alltid helt vänskaplig karaktär mellan biskopen i Växjö och Nydala kloster, men de naturgeografiska förhållandena och befolkningens utbredning sådan den synes ha varit i medeltidens begynnelse i de värendska gränsområdena mot Östbo och Västbo härader, tyder knappast på några livligare förbindelser över gränsen i fråga under tidigare delen av 1100-talet.

4.3.8 Kyrkobyggandets utveckling under den tidigare delen av medeltiden. Sammanfattning.

På grundvalen av ovanstående kan en tänkbar och även trolig utvecklingsgång skisseras enligt följande: Med kristendomen, som sannolikt nådde Varend mot 1100-talets slut, följde också reglerna för en kyrkobyggnads primära utformning: långhus för menigheten och kor för prästerskapet. De allra första kyrkobyggnaderna i egentlig mening, sannolikt få till antalet, uppfördes av trä och i den teknik som följde med den nya läran, dvs stavbyggnadsteknik (jfr ovan). I och med att kristendomens grepp om befolkningen blev allt fastare – en med sannolikhet ganska långsamt fortskridande process – tog också kyrkobyggandet fart på allvar, först i centralbygden och antagligen under viss inspiration från domkyrkobygget i Växjö, och efter hand också i ytterområdena allt eftersom dessa koloniserades. Icke osannolikt kan den nye biskopen ha påtagit sig rollen av övergripande initiativtagare i fråga om kyrkobyggande och mer eller mindre ha ålagt varje socken att uppföra egen kyrka. Man har i stor utsträckning fortsatt att bygga sina kyrkor i trä, men nu i knuttimringsteknik i stället för stavbyggnadsteknik. Det förefaller även som om befintliga stavkyrkor blivit ersatta med nya kyrkobyggnader, timrade eller av sten. Man måste dock reservera sig för möjligheten att någon eller några stavkyrkor kan ha bevarats fram till senmedeltiden (se ovan avsnitt 3.2.2, Blädinge, Ör).

När den romanskt präglade domkyrkan i Växjö stod färdig i slutet av 1100-talet blev sannolikt en del i relativt avancerad stenbyggnadsteknik kunniga hantverkare friställda. Det borde ha legat nära till hands för socknar med initiativrikedom och i tillräckligt goda eko-

nomiska omständigheter att utnyttja denna möjlighet. Det finns med andra ord en viss grund för antagandet att de stenkyrkor, som på något sätt synes anknyta till Växjö, t ex Hemmesjö och Östra Torås, båda med absidor och viss, om än enkel skulptural utsmyckning, tillkommit inte långt efter domkyrkan och även med hjälp av arbetskraft därifrån. En förklaring till att de förmodade influenserna från Växjö tagit sig något skilda uttryck i olika kyrkor, kan vara en viss spridning av de medlemmar från domkyrkans byggnadshytta, vilka sedan blev landsbygdssocknarna behjälpliga. Vidare att dessa hantverkare representerade något olika grenar inom murningstekniken samt att inhemsk arbetskraft antagligen, men i olika omfattning, lärdes upp och anlidades som byggnadshjälp. I och med att kunskapen i att bygga murar av sten i bruk fördes ut bland den bofasta befolkningen, kunde den utnyttjas även i fortsättningen i den mån ekonomin och hantverksskickligheten tillät. Men finesserna, de mera exklusiva formerna och detaljerna slätades efter hand ut och försvann, och stenkyrkorna blev i det närmaste lika enkla och anspråkslösa som träkyrkorna. Mot denna bakgrund borde det alltså vara rimligt att hänföra de stenkyrkor, vilka försågs med skulptural utsmyckning i sten eller med absid eller med bådadera till en jämförelsevis tidig period, dvs tiden omkr 1200. Däremot kan de i alla avseenden mera enkelt utformade stenkyrkorna tänkas spänna över en betydligt längre tidrymd, icke osannolikt hela eller större delen av 1200-talet. Även murningstekniken torde, som ovan framhållits, i viss mån vara tidsbestämmande.

Liksom R Blomqvist orienterar även E Gustafsson Växjö domkyrka mot Danmark, dvs Skåne, i första hand mot skulptör- och byggmästargruppen kring Mårten Stenmästare²⁹⁷. Mycket tyder alltså på att den för domkyrkobygget nödvändiga byggnadshjälpen hämtats från grannlandet i söder.

Generellt synes förbindelserna med de angränsande danska landskapen inte ha varit speciellt livliga, vare sig under 1100- eller 1200-talen²⁹⁸. Ett så viktigt och enastående företag som ett domkyrkobygge, den slutliga manifestationen av kristendomens konsolidering efter en av allt att döma långdragen och antagligen inte helt

friktionsfri övergångsprocess, torde emellertid ha motiverat ett medvetet sökande av kontakter över gränserna. Detta öppnade kanaler för ett impulsflöde, som visserligen fick avspeglings även utanför domkyrkobygget, men som troligen också är att betrakta som något av en engångsföreteelse, åtminstone för den period av tidigmedeltida värendskt kyrkobyggande, vilken framstår som mest intensiv. Därför finns också anledning till tveksamhet inför ett påstående ang Drevs kyrka, som anger de "kyrkliga och kulturella förbindelserna under hela 1100-talet mellan de södra delarna av Götaland och det dåvarande danska Skåne och Blekinge" som betydelsefulla för Drevs kyrkas "egenartade planlösning"²⁹⁹. Självfallet får man inte helt bortse från möjligheten av ytterligare men mera tillfälligt etablerade kontaktytor mot t ex Danmark, utöver de kanaler som banades av domkyrkobygget. Men å andra sidan skulle mot bakgrunden av den uppenbart generella bristen på enhetlighet med avseende på mått- och proportionsförhållanden (jfr nedan, avsnitt 4.3.13) flertalet värendskyrkors planlösningar kunna betraktas som "egenartade". Vad beträffar Drevs kyrka kan likaväl lokala omständigheter vid byggnadstillfället, sockenbefolkningens storlek, byggherrars och prästerskaps inflytande, byggmästares och byggnadsarbetares kapacitet, grundförhållanden på platsen osv ha varit avgörande.

4.3.9 De timrade kyrkorna

Anledningarna till att timringsteknik uppenbarligen ganska snart kom att föredras framför stavbyggnadsteknik kan ha varit flera. Enligt S Erixon³⁰⁰ har knuttimring införts i Sverige österifrån på 800- eller 900-talet e Kr. K-O Arnstberg hävdar att "knuttimringsteknikens datering till omkring 800 e. Kr. får dock anses vara sen och få arkeologer skulle bli förvånade om nya fynd visade att knuttimringen var känd tidigare i Sverige"³⁰¹. Det är alltså fullt möjligt att byggnadssättet i fråga i ett relativt tidigt skede av medeltiden hunnit förankras i en viss tradition också i Varend³⁰². Den jämförelsevis avancerade teknik, som representeras av t ex de släta laxknutarna i Granhults kyrka (byggd strax efter 1217, jfr avsnitt 3.2.5, Granhult),

indikerar onekligen att kunskapen om detta hantverk inte varit helt ny, i varje fall inte i 1200-talets början.

Det brukar hävdas ett samband mellan barrskogsområden och timringsteknik, såtillvida att av rak- och högvuxna barrträd kan utvinnas avsevärt längre stockar än av normalt lägre och mer oregelbundet växta lövträd³⁰³. Slutsatsen är logisk och säkerligen helt riktig. Självfallet är timringstekniken betjänt av byggnadsmaterial i så stora längder som möjligt. M Ullén har i sin beskrivning av Granhults kyrka antytt att ambitionerna att undvika skarvar varit anledningen till att långhusets längdmått hållits inom den för en stock normala maximilängden, ca 10 m³⁰⁴. Detta kan vara helt riktigt med avseende på kyrkor vars dimensioner då blev tillräckliga för socknens dåtida folkmängd. Men man har å andra sidan uppenbarligen inte tvekat att bygga större träkyrkor, när befolkningens storlek så krävde (t ex Aneboda, Urshult, Almundsryd)³⁰⁵.

Sannolikt har furu varit det dominerande materialet i de värendska timmerkyrkorna. Den medeltida barrskogen torde inte varit riktigt så omfattande som dagens, men den bör ändå ha varit riklig (se ovan, s 25).

Visserligen anges i källorna några av timmerkyrkorna som byggda av ek (jfr ovan Dänningelanda, Eke, eventuellt Tävelsås). Härvidlag finns emellertid anledning till tvivel, eftersom eken genom sin benägenhet till sprickbildning är direkt olämplig som material till i varje fall större byggnader i timringsteknik. Det är inte osannolikt att de ursprungliga uppgiftslämnarna, vilka antagligen kan identifieras med respektive församlingspräster (jfr ovan, avsnitt 3.2.1 och 3.2.5, respektive kyrka) helt enkelt varit osäkra i fråga om bedömningen av träslag eller har nöjd sig med att titta närmare endast på syllarna. Till dylika har man nämligen av allt att döma föredragit ek på grund av dess hårdighet mot röta. Ek som byggnadsmaterial i mindre, timrade byggnader som sakristior och vapenhus synes däremot inte ha varit ovanligt (jfr ovan, t ex avsnitt 3.2.1, Kalvsvik).

Med största sannolikhet har också klimatologiska faktorer haft en avgörande betydelse för knuttimringens genomslagskraft. Den timrade byggnaden torde både vara tätare och ha mer stadga än stav-

byggnaden och framför allt kunna bibehålla sin täthet bättre. Många av dagens byggnadstekniker bedömer timmerhuset som ur isoleringssynpunkt vida överlägset åtskilliga modernare byggnadstyper. Detta påpekas också av Emil Ekhoff³⁰⁶: "Det kan ej nekas att stavbyggnaden, när fråga är om soliditet och förmåga att åstadkomma ett varmt och väl ombonat hus, är underlägsen timmerbyggnaden. Det kan då ej väcka förvåning, att man småningom även för kyrkor gick över till det mer betryggande byggnadssättet."

4.3.10 Dekorativ utsmyckning

4.3.10.a Invändig målning

De med avseende på själva byggnadsutformningen anspråkslösa värendskyrkorna torde emellertid inte ha varit helt lottlösa med avseende på utsmyckning. Mycket tyder på att invändig målningsdekor varit vanligt förekommande även under en tidigare del av medeltiden. Också i detta avseende torde de ekonomiska faktorerna ha spelat en avgörande roll. I en tid då såväl måleri som skulptur sannolikt inte värderades annorlunda än hantverk i allmänhet bör t ex stenskulptur ha haft betydligt högre status än måleri, som sett ur rent hantverksmässig aspekt är enklare att åstadkomma, går snabbare och därmed blir mindre kostsamt. Givetvis har ekonomin även varit av betydelse för målningsutsmyckningarnas kvalitet. Det torde t ex inte råda någon tvekan om att Dädesjö kyrka varit privilegierad i detta avseende, såtillvida att man kunnat anlita en konstnär av hög kapacitet. Troligtvis har flera värendssocknar haft samma möjligheter och även utnyttjat dem, även om vi idag har bristfälliga kunskaper därom. Många av medeltidskyrkorna omtalas i källorna som målade, dock inte hur eller vid vilken tidpunkt.

Till samma kategori av dekor bör även kunna hänföras ett fåtal kända exempel på glasmåleri. Jfr ovan Dädesjö, Åseda, Berg, Tjureda. I varje fall de tre förstnämnda kyrkorna synes även i övrigt ha varit väl tillgodosedda med avseende på utsmyckning (se ovan, avsnitt 3.2.4 och 3.2.5, respektive).

4.3.10.b *Reliefer på trä. Järnsmide.*

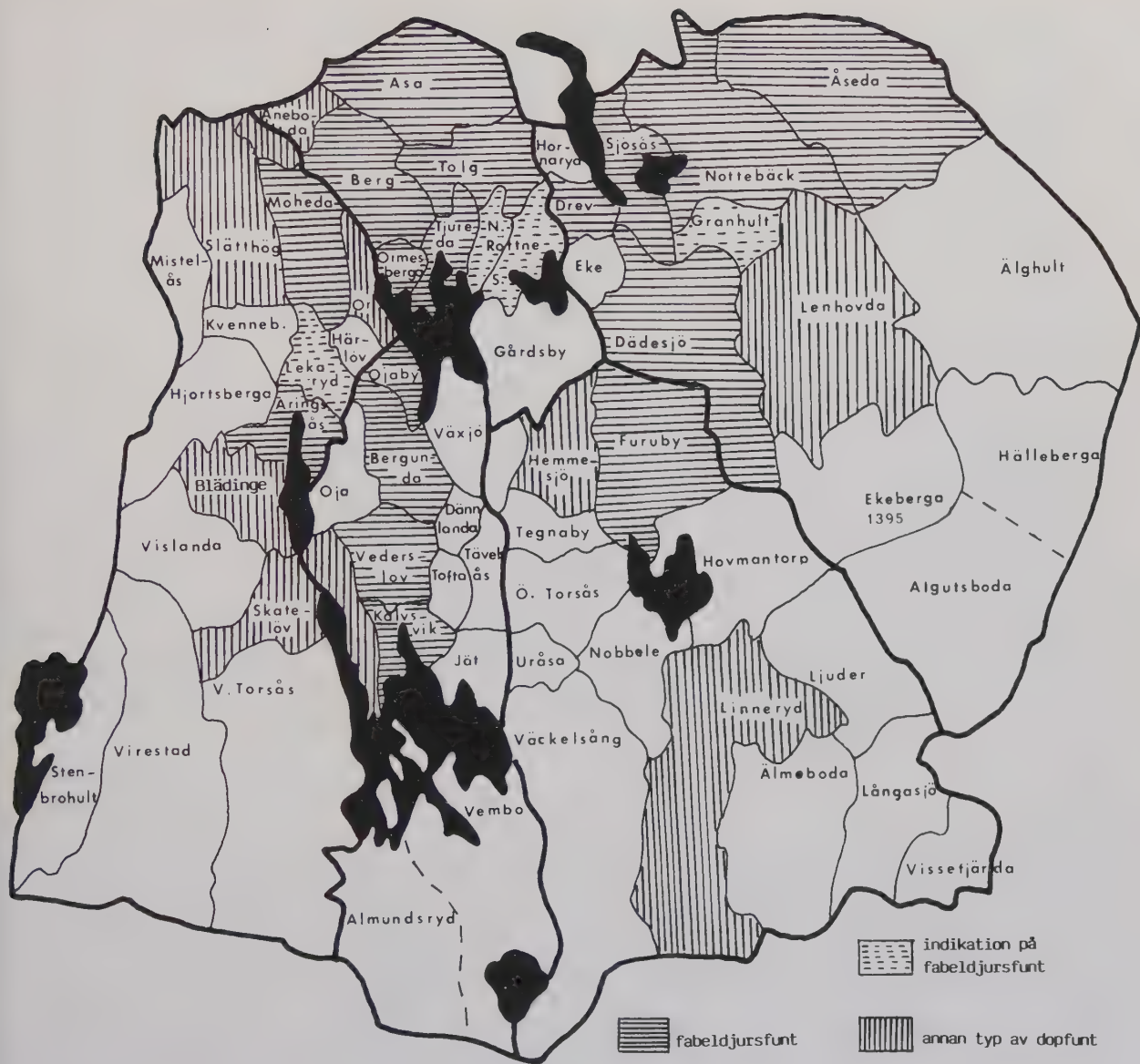
De reliefutsmyckningar på trä, vilka pryder hammarbanden på kyrkorna i Drev och Dädesjö (se ovan, avsnitt 3.2.5, respektive), bör givetvis inte ses som unika företeelser. De kan mycket väl vara de enda bevarade exponenterna för en utbredd och redan tidigare, från förhistorisk tid, förankrad högtstående konsthantverkstradition, eventuellt kombinerad med ambitionen att efterbilda den som mer exklusiv betraktade stenskulpturen (jfr ovan, Dädesjö, samt nedan, dopfuntarna). En äldre, sannolikt också förhistorisk tradition torde likaså utgöra bakgrunden för den avancerade järnsmideskonst, som bl a fått komma till uttryck på flera dörrar (Hemmesjö, Moheda, Vederslöv m fl). Järnhantering, baserad på riklig tillgång på sjö- och myrmalm, synes ha varit av betydelse under vikingatid och tidigare medeltid, framför allt i Värends östra skogsbygder (jfr ovan, avsnitt 2.1, s 26 samt not 33).

4.3.10.c *Träskulptur*

Den fasta invändiga utsmyckningen kunde kompletteras, t ex med lösa träskulpturer, något som uppenbarligen också har skett i stor utsträckning. En träskulptur behövde nödvändigtvis inte tillverkas på orten utan kunde likaväl anskaffas från annat håll, t o m utomlands ifrån (t ex madonnan i Granhult, vilken bedöms vara ett arbete från eller i varje fall med anknytning till Lübeck-regionen³⁰⁷). Härvidlag har sannolikt det enskilda initiativet i form av privat mecenatskap varit av betydelse. En kyrka med rik skulpturutsmyckning kan förmodas ha varit privilegierad och väl tillgodosedd även i andra avseenden. T ex framskymtar sambandet stenkyrka – rik skulpturutsmyckning mer än en gång såväl under tidigare medeltid (Hemmesjö, Jät, Tolg, Berg) som senare (Åseda).

4.3.10.d *Dopfuntar*

Mycken diskussion med flera infallsvinklar har under tidernas lopp förts kring de medeltida dopfuntarna och inte minst kring eventuella samband mellan stenkyrkorna och deras funtars mästare, som ofta

Kända och bevarade medelti-
da dopfunter.

förutsatts vara en och samma person. För Värends vidkommande kan möjligen en sådan koppling vara relevant med avseende på Hemmesjö kyrka och dess funt, vilka båda av R Blomqvist attribuerats till den s k Örmästaren, vilken tidigare skulle ha varit verksam vid Växjö domkyrka (jfr ovan, avsnitt 4.3.4). Men inför övriga relationer mellan mästare till dopfuntar och olika kyrktyper, vilka Blomqvist i viss mån systematiserat, finns för Värends vidkommande anledning till viss tveksamhet³⁰⁸. Den långt vanligast förekommande funttypen är den s k fabeldjursfunten, bara i Varend känd i ett 15-tal exemplar men också talrikt företrädd i andra delar av Småland. Dessa funtar, vilka fått benämningen efter cuppornas reliefdekor av fantastiska djurfigurer, insatta i rundbågsarkader, fördelas av Blomqvist dels på den s k Njudungsmästaren, dels på vad han kallar Njudungsmästarens posthuma verkstad. Njudungsmästaren, såväl som den ovannämnde Örmästaren, förmodas av Blomqvist även ha fungerat som byggmästare. Vad beträffar Örmästaren har möjligheten av ett sådant samband redan antytts ovan. Vad gäller fabeldjursfuntarna synes dessa ha förekommit i alla typer av korkyrkor. Några karaktäristika i fråga om byggnadernas utformning, som på annat än mycket lösa grunder skulle kunna sammanföra åtminstone vissa av dessa kyrkor till en och samma byggmästare är dock knappast urskiljbara.

Däremot synes existensen av en verkstad med mer än en mästare, eller med en mästare och avancerade lärlingar och eventuellt i verksamhet genom flera generationer, varifrån man kunde beställa eller direkt inköpa detta primära inventarium, som mycket sannolik. Att samtliga fabeldjursfuntar skulle ha huggits av en och samma person är, som Blomqvist också påvisat, föga troligt för att inte säga otroligt, både med hänsyn till påvisbara olikheter funtarna emellan och framför allt mängden. Även om kyrkan troligen i många socknar byggdes av lokalt rekryterad arbetskraft och fick en enkel utformning, kunde kyrkorummet genom dopfunten ändå förlänas ett visst drag av exklusivitet.

Blomqvist förlägger Njudungsmästarens verksamhet till "tidigast omkring och efter 1100-talets mitt" och verkstadens till 1100-talets

Fabeldjursfunt från Vederslövs kyrka, nu i nya kyrkan.

Foto S Hallgren 1974. ATA.

sista tredjedel³⁰⁹. Numera brukar på stilmässiga grunder fabeldjursfuntarna dateras till tidigare delen av 1200-talet, vilket bättre korresponderar med dateringen av den största medeltida kyrkobyggnadsperioden till tiden omkring 1200. Dopfunten bör dock med yttersta försiktighet och inte ensam användas som kriterium för en kyrkas datering. Även om den som inventarium är ett av kyrkans viktigaste, kan en viss tid ha hunnit förflyta mellan kyrkans färdigställande och dopfuntens anskaffande. Omvänt kan dopfunten sedan en tid ha stått färdig, innan den inköptes och överfördes till en nybyggd kyrka.

4.3.11 Kriterier för val av byggnadsmaterial

Ovan har framförts antagandet att stenkyrkan haft högre status än träkyrkan (jfr ovan, avsnitt 1.7). Det finns indikationer på att några socknar, som byggde träkyrka, i själva verket planerade för stenkyrka (t ex Kvenneberga och Älgshult, avsnitt 3.2.2 respektive 3.2.5), och möjligen har ombyggnader i den riktningen efter hand också påbörjats. Eventuellt skulle kombinationen långhus av trä och kor av sten i Hjortsberga och (troligen) Stenbrohult kunna tolkas som halvvägs genomförda ombyggnader av korkyrkor, vilka ursprungligen varit helt av trä. Men andra alternativ är också tänkbara. Kombinationen långhus av trä och kor av sten behöver inte obetingat betyda att man haft för avsikt att gå vidare med en kyrka helt i sten eller ens att någon förändring av byggnadens ursprungsgestalt överhuvudtaget skett. Koret och sakristian betraktades som de viktigaste rumsenheterna, koret som skydd för altaret och sakristian för de dyrbaraste inventarierna, dvs nattvardssilvret, något som i tur motiverar den tämligen vanliga kombinationen träkyrka – stensakristia. En socken med begränsade tillgångar och möjligheter men ändå starka ambitioner i fråga om sockenkyrkan kan alltså redan från början ha bestämt sig för kompromisslösningen långhus av trä med stenkör.

Som framgått har emellertid träkyrkorna under medeltidens tidigare del till antalet dominerat över stenkyrkorna på det värendeska området. Att träkyrkobyggandet sannolikt och trots ambitioner och statustänkande betraktades som mest naturligt avspeglas i Tiohäradslagens kyrkobalk (se not 277):

”Nu vilja bönder bygga kyrka
de skola bygga efter mantal
och köra efter antal dragare
och lämna mat efter tillgången på boskap
är han med, då man lägger syllar...
vare och med då man lägger tak
Nu är kyrkan satt på syllar
och lyktad upptill med tak”.

Att å andra sidan stenkyrkan ansågs överlägsen träkyrkan långt fram i nyare tid framgår t ex av den kungliga förordning av år 1776, som

förbjöd byggande av träkyrkor annat än på särskild dispens, vilken kunde beviljas socknar med dåligt ekonomiskt underlag (jfr ovan, avsnitt 1.7, s 19 f).

Betecknande är också en s k byggmästarsägen om Moheda kyrkobygge: "När en gång i tiden Moheda kyrka skulle byggas, var det svårt att få någon att åtaga sig kyrkbygget. Endast vanliga bondbyggmästare funnos. Dessa voro ovana vid sten och vågade sig ej på uppförande av socknens kyrka. En dag kom en främling till prästen och åtog sig att bygga kyrkan. Prästen skulle dock, innan den var färdig, kunna gissa byggmästarens namn, annars skulle denne få den förres dotter. Prästen började snart förstå, att allt inte stod rätt till med byggmästaren...". Givetvis var denne ett troll. Prästen lyckades dock i sista ögonblicket utröna vad trollet hette. När trollet hörde sitt namn uttalas försvann han, lämnande ett litet hål i kyrkväggen. "...Man försökte sedan mura igen hålet, men under natten ramlade det alltid ner, och först i en senare tid har det lyckats att fullborda väggen. Men än idag bör det synas märken efter Titteli-Tures hål i kyrkväggen, som vetter mot nordöst."³¹⁰

De för valet av byggnadsmaterial avgörande faktorerna kan ha varit flera. Givetvis har ekonomin spelat roll. I den mån arbetskraft utifrån anlåtats för ett stenkyrkobygge, har detta givetvis krävt pekuniära insatser, antingen av sockenborna själva eller av någon enskild mecenat. Mycket litet eller egentligen ingenting alls är bekant angående det världsliga frälset och frälsesläkternas anknytningar och relationer till de värendska kyrkorna under tidigare medeltid, men en överblick av senare tiders mera bekanta förhållanden motsäger i varje fall inte ett samband mellan besuttna frälsesläkter och jämförelsevis rikt utrustade kyrkor, avseende antingen byggnadsmaterial eller utsmyckning eller bådadera. Att det världsliga frälset i åtminstone en del fall sett möjligheten till ekonomisk-politisk självhävdelse med kyrkobyggnaden som uttrycksmedel är mycket troligt. Växjökyrkans och biskoparnas omfattande godsinnehav och de senares klart uttalade ambitioner att kontrollera viktiga handelsvägar, gjorde kyrkan till en maktfaktor, som ur frälsets synvinkel bör ha varit en allvarlig konkurrent³¹¹.

En annan betydelsefull faktor kan ha varit direkt tillgång på stenbyggnadskunnigt folk inom den egna socknen eller i varje fall i grannskapet, dvs värendsbör som helt enkelt haft och utnyttjat möjligheten att, kanske som medhjälpare, lära upp sig av de sannolikt invandrade hantverkare vilka varit engagerade vid domkyrkobygget och troligen den närmaste tiden därefter fungerat som byggnadsledare i en del landsbygdssocknar. Kunskaperna i stenbyggnadsteknik kom därmed att förvaltas "i andra hand", vilket kan vara en av förklaringarna till att vissa stenkyrkor kom att utformas med i det närmaste samma enkelhet som synes ha karaktäriserat de värendska timmerkyrkorna.

Däremot torde inte skillnader i den lokala tillgången på det ena eller det andra byggnadsmaterialet, dvs sten eller trä, behöva tillmätas någon avgörande betydelse. Även om skogrikedom respektive stembundenhet växlar, har knappast i någon socken bristen på endera materialet varit sådan att denna omständighet ensam kunnat motivera materialvalet. Kalk till murbruk har man emellertid varit tvungen att inköpa från annat håll, vilket har krävt en ekonomisk insats (jfr ovan, avsnitt 4.3.5).

Möjligtvis kan också på något eller några håll, företrädesvis i centralbygden, även om de ekonomiska förutsättningarna för ett stenkyrkobygge varit tillfinnandes, behovet av den egna kyrkan upplevts som så starkt, att tid inte givits för inväntande av nödvändig, stenbyggnadskunnig assistans. I stället har man valt att uppföra en kyrka i timringsteknik, som man av allt att döma redan behärskade. Möjligen skulle så ha kunnat vara fallet i t ex Kalvsvik och Aringsås (jfr ovan, avsnitt 3.2.1 och 3.2.2, respektive). Mot denna bakgrund skulle timmerkyrkorna åtminstone hypotetiskt kunna ges en något generösare allmän datering bakåt i tiden än stenkyrkorna, såtillvida att det beroende av domkyrkobygget, vilket anförts som troligt med avseende på stenkyrkorna, saknats och såväl teknik som planform bör ha varit bekanta sedan tidigare.

Stundom har också hävdats att förhållandet moderkyrka – annexkyrka ytterligare markerats genom valet av byggnadsmaterial, genom att moderkyrkan byggts i sten och annexkyrkan i trä (jfr ovan, avsnitt

1.7, s 19), något som dock är långtifrån generellt, i varje fall relaterat till de äldsta kända förhållandena kring den kyrkliga indelningen (se tabell, nedan). Det är f ö ovisst, när denna organisation av församlingarna infördes. Den medeltida pastoratsindelningen är endast sporadiskt känd³¹².

Tabell 3. Förhållandet moderkyrka-annexkyrka relaterat till respektive kyrkors byggnadsmaterial.

M = moderkyrka, A = annexkyrka

Socken	Byggnadstyp	Byggnadsmaterial	Prostkyrka 1322 (DS 2366)
Kinnevald			
Bergunda M	korkyrka	sten	
Öja A	korkyrka	sten	
Vederslöv M	korkyrka	sten	
Dänninge- landa A	korkyrka	trä	
Tävelsås M	salkyrka	trä	
Tofta A	1. trol korkyrka 2. salkyrka	trä trä	
Kalvsvik M	korkyrka	trä	
Jät A	korkyrka	sten	
Urshult M	korkyrka	trä	
Almundsryd A	korkyrka	trä	
Öjaby	salkyrka	sten	
Allbo			
Skatelöv M	korkyrka	sten	X
V Torsås A	trol korkyrka	trä	
Vislanda M	1. trol korkyrka 2. salkyrka	trä trä	
Blädinge A	salkyrka	sten	

Enl Rogberg var Vislanda före reformationen annex till V Torsås och Blädinge var annex till Skatelöv.

Kvenneberga M	salkyrka	trä	
Hjortsberga A	korkyrka	långhus av trä, kor av sten	
Lekaryd M	salkyrka	sten	
Aringsås A	1. trol stavkyrka 2. trol korkyrka 3. salkyrka	trä trä sten	
Slätthög M	trol korkyrka	sten	X
Mistelås	trol korkyrka	trä	
Moheda M	korkyrka	sten	
Ör A	1. trol stavkyrka 2. ? 3. salkyrka	trä sten	
Härlöv	trol salkyrka	trä	
Stenbrohult	korkyrka	långhus av trä, kor av sten	
Virestad	korkyrka	sten	
Konga			
Väckelsång M	trol korkyrka	sten	
Uråsa A	salkyrka	sten	
Nöbbele M	trol korkyrka	sten	
Ö Torsås A	korkyrka	sten	
Hemmesjö M	korkyrka	sten	
Tegnaby A	korkyrka	trä	
Hovmantorp M	korkyrka	trä	
Furuby A	korkyrka	trä	X
ev har rollerna tidigare varit ombytta			
Ljuder M	salkyrka	trä	
Långasjö A	trol korkyrka	sten	
Linneryd	trol korkyrka	sten	
Älmeboda	1. korkyrka 2. salkyrka	sten sten	

Norrvidinge			
Berg M	korkyrka	sten	
Aneboda A	korkyrka	trä	
Ormesberga A	trol korkyrka	trä	
Tolg M	korkyrka	sten	X
Asa A	trol korkyrka	trol trä	
Tjureda M	korkyrka	sten	
N Rottne A	korkyrka	trä	
Gårdsby M	korkyrka	sten	
S Rottne A	trol salkyrka	trä	
Uppvidinge			
Lenhovda M	salkyrka, möjl ombyggd fr korkyrka	sten	
Ekeberga A	korkyrka	trä	
Dädesjö M	korkyrka	sten	
Eke A	korkyrka	trä	
Sjösås M	1. trol stavkyrka 2. korkyrka 3. salkyrka	trä trä sten	X
Drev A	korkyrka	sten	
Hornaryd A	salkyrka	trä	
Nottebäck M	salkyrka, möjl om- byggd fr korkyrka	sten	
Granhult A	korkyrka	trä	
Älghult M	korkyrka	trä	
Hälleberga A	korkyrka	trä	
Algutsboda	trol salkyrka	trä	
Åseda	salkyrka	sten	

4.3.12 Kyrkornas dimensioner

Mycket tyder på att socknarnas befolkningstal fått vara i första hand avgörande för kyrkornas dimensioner, åtminstone vad beträffar långhusen, som ju var församlingens utrymme. Visserligen är åtskilliga osäkerhetsfaktorer bundna till såväl de ovan gjorda beräkningarna av kyrkornas ytmått som till uppskattningarna av de olika

socknarnas folkmängd, framför allt med avseende på äldre medeltid, men den samlade bilden ger ändå ett visst fog för detta påstående. Påtaglig är emellertid en tendens mot allt större kyrkobyggnader i de först under medeltiden koloniserade randområdena. Sett till den tidigmedeltida befolkningsbilden förefaller här i flera fall kyrkobyggnaderna, t ex de i Urshult och Almundsryd, snarare stå i relation till respektive socknars yta än till folkmängdens storlek, vilken av allt att döma åtminstone i medeltidens begynnelse knappast översteg de till arealen mindre men mera tätbefolkade centralbygdssocknarnas, snarare tvärtom. Den befolkningsbild vilken rekonstruerats för tiden omkr år 1000 torde emellertid inte varit helt relevant i detta speciella sammanhang, eftersom nyssnämnda kyrkobyggen sannolikt ägt rum under en något senare period, då befolkningen i de södra gränsområdena var stadd i ökning genom kolonisation. Det är också troligt att man i viss mån byggde för framtiden, i optimistisk förvissning om att folkmängden även fortsättningsvis skulle bli större. Detta kan ses som ännu en indikation på att de båda nämnda kyrkorna var yngre än flertalet värendska koryrkor (jfr ovan avsnitt 3.2.1, Urshult, Almundsryd). Dock bör de ha hunnit byggas innan 1300-talets nedgångsperiod blev en realitet (jfr även avsnitt 3.2.2, Aneboda samt 3.2.5, Älgshult).

Ofta, om än inte helt konsekvent, synes träkyrkornas dimensioner i förhållande till sockenbefolkningens storlek ha varit något mer generöst tilltagna än stenkyrkornas. Denna omständighet kan sannolikt relateras till byggnadsmaterialens och framför allt byggnadsteknikernas mindre respektive större exklusivitet (jfr ovan, avsnitt 4.3.11).

4.3.13 Proportionsförhållanden

Försök att tillämpa någon form av proportionssystem på de värendska koryrkorna har utfallit föga lönande. Kyrkorna i Slätthög och Skatelöv kan inte betraktas som kriterier på att kvadratbundenhet varit förekommande och eftersträvad (se avsnitt 3.2.1 och 3.2.2, respektive samt tabell, s 293). Bådas grundplaner är rekonstruktioner med osäkerhetsfaktorer, den sistnämndas grundplan företer dess-

utom avsevärd oregelbundenhet. Det är naturligtvis möjligt att vissa regler för mått och proportionering följt med kyrkan, när den som helt ny byggnadstyp gjorde sin entré i "landet" Varend. Likaså att någon form av system vid noggrann analys skulle kunna visa sig ha använts vid uppförandet av någon av de äldre stenkyrkorna. Men det synes, som ovan antytts, knappast vara mödan värt att söka efter några med avseende på hela materialet genomgående principer, allra minst i fråga om träkyrkorna. Sannolikt har det eller de system, vilka eventuellt förekommit på tidigt stadium, ganska snart lämnats utan större avseende. Gemensamt för långhusen är rektangulär form, medan dimensionerna i första hand torde ha bestämts av det antal människor som skulle rymmas och, vad träkyrkorna beträffar, när folkmängdens omfattning inte lade hinder i vägen, möjligen också av längden på de stockar man hade till sitt förfogande, då det sannolikt varit en ambition att undvika skarvar (jfr ovan avsnitt 4.3.9). Koren har omväxlande varit i det närmaste kvadratiske eller också rektangulära på det ena eller andra hållet. Antagligen fick många gånger naturförhållandena på byggnadsplatsen vara avgörande, ibland kanske t o m slumpen. Det väsentliga var att respektive byggnadsdelar fungerade för sina avsedda ändamål³¹³.

I viss mån belyses bristen på regelmässighet av tabellen, s 293 ff, där enkla beräkningar av förhållandena mellan längd och bredd, innermått, redovisas.

Det må tilläggas att i materialanalyserna endast utnyttjats bredd- och längdmått, medan höjdmåtten lämnats utan avseende. Givetvis är detta en brist, men i den mån de sistnämnda endast är arkivaliskt belagda, har de ansetts vara behäftade med alltför stora osäkerhetsfaktorer för att vara användbara och torde många gånger vara rena ögats uppskattningar (jfr ovan, avsnitt 1.5.2).

4.3.14 Sakristior

Avsiktligt har undvikits att närmare beröra sakristiorna. Detta mot bakgrunden att det till vår tid bevarade materialet är både splittrat och svåröverskådligt. Såvitt bekant har alla medeltida varendskyrkor under åtminstone någon period haft sakristia, ibland av sten, ibland

av trä och till synes oberoende av kyrkans material i övrigt, eftersom alla kombinationer förekommer. Några stensakristior har med säkerhet konstaterats vara ursprungliga (t ex Öja, ev Älghult). Flertalet nu kända sakristior synes emellertid vara sekundära tillbyggnader och huruvida de haft föregångare och i så fall i vilket material är som regel helt omöjligt att avgöra. De kunskaper vi idag har angående de värendska medeltidskyrkornas sakristior torde inte kunna lämna bidrag till några slutsatser i byggnadshistoriskt avseende utöver de redan dragna. Möjligen kan befintligheten av sakramentskåp i kor eller absid tolkas som en indikation på att kyrkan ursprungligen saknat sakristia (jfr ovan avsnitt 3.2.1, Vederslöv, 3.2.3, Hemmesjö samt 3.2.5, Drev).

4.3.15 Västtorn

Som ovan framgått har endast ett fåtal av de värendska korkyrkorna haft västtorn. Av dessa har fyra varit eller är uppförda av sten, nämligen tornen i Bergunda, Berg, Moheda och Väckelsång. De till korkyrkor anslutna torn, vilka man med säkerhet vet vara byggda efter medeltiden lämnas av naturliga skäl utanför diskussion. Huruvida något eller några torn kan ges beteckningen ursprungligt är ovisst och mycket talar för att så inte är fallet. Tornet i Bergunda har sannolikt uppförts som en maktmanifestation och möjligen också av försvarstekniska skäl (jfr ovan), och som tidigare antytts är det troligt att dess ursprung är senmedeltida. Tornet i Moheda kan mycket väl tänkas ha en liknande bakgrund, så även de i Berg och Väckelsång. Ett behov av strategiskt belägna spanings- och försvarspunkter borde i detta gränsland mot Danmark ha varit påkallat med jämna mellanrum under medeltidens lopp och även senare till dess att Skåne blev svenskt.

Vad beträffar trätornen kan knappast någon försvarsfunktion ha varit avgörande. Snarare har de fungerat som klockstaplar eller har möjligen varit avsedda att inrymma herremansläktare. Den ena funktionen behöver inte utesluta den andra. Det är emellertid mycket osäkert huruvida något alls av de kända trätornen varit av medeltida ursprung.

Vidare synes man redan från början ha projekterat torn i Dädesjö, Drev och Hemmesjö men aldrig fullföljt byggnadsplanerna (jfr ovan, avsnitt 3.2.3 och 3.2.5, respektive). Frånvaron av förtagningar i respektive kyrkors murverk gör det emellertid tveksamt om avsikterna varit att bygga stentorn. Om man, som tycks ha varit fallet i Dädesjö, planerat att bygga ett torn för att kunna härbärgera en herremansläktare, bör en träbyggnad ha kunnat vara tillfyllest. Be-träffande Drev synes oss nu motivet dunkelt men kan naturligtvis ha varit likartat. Hemmesjö kyrkas läge skulle i och för sig ha kunnat motivera ett spanings- och försvarstorn, vilket å andra sidan borde ha projekterats som ett stentorn, ett bygge som i sin tur med hänsyn till att kyrkan har ett sluttande underlag sannolikt skulle inneburit byggnadstekniska svårigheter. Men givetvis kan också kyrkans, som det förefaller, privilegierade ställning i förhållande till biskopssätet i Växjö ha motiverat en emporläktare. Emellertid kvarstår faktum, att vilka avsikterna från början än var, kom samtliga tre sistnämnda kyrkor att trots allt uppföras utan torn.

4.3.16 Sammanfattning

Den kyrkobyggnadshistoriska utvecklingen under den period, närmast motsvarande den som ur konst- och arkitekturhistorisk synvinkel brukar benämnas romansk, här kallad äldre medeltid, kan för Värends vidkommande i mycket korta ordalag sammanfattas så:

Med kristendomen hade man också mottagit vissa grundregler för en kyrkobyggnads utformning. Dessa var i första hand funktionsbe-tingade och avspeglades framför allt i rumsindelningen i långhus och särskilt kor, dvs den byggnadstyp, som här konsekvent benämns korkyrka, men som med en konsthistorisk term brukar kallas ro-mansk. I Varend bibehålls dessa byggnadsprinciper utöver de för svenskt vidkommande som generella accepterade tidsgränserna för den s k romanska perioden (jfr nedan). Till grundreglerna torde för-utom planformen också ha hört utformningen och placeringen av dörr- och fönsteröppningar. De värendska ``romanska`` kyrkorna ter sig härvidlag som typexempel på romansk byggnadstradition, alltid

med sydportal i långhusets västra del och ibland också motställd nordportal samt ofta en korportal i söder. Vidare små och högt placerade fönsteröppningar, få till antalet och vanligtvis en på vardera långhusväggen eller i varje fall på den södra, och oftast något öster om väggens mittlinje, en naturlig konsekvens av den nämnda portalplaceringen. Den traditionella rundbågsformen synes ha varit i stort sett genomgående (undantag Dädesjö, se ovan, avsnitt 3.2.5) och bibehölls följande även senare (jfr ovan avsnitt 3.2.1, Öjaby, 3.2.5, Åseda). M. Ullén framhåller ovan beskrivna utformning och placering av dörr- och fönsteröppningar samt den påtagliga enkelheten hos de värendska timmerkyrkorna som karaktäristiska för en speciell "varendstyp", representerad av bl a kyrkorna i Granhult, Kalvsvik, Tegnaby och Furuby och avhängig av den samtida stenkyrkoarkitekturen i området³¹⁴. Detta kan såtillvida vara riktigt, att den samlade bilden av de tidigmedeltida värendska såväl sten- som träkyrkorna vid jämförelse med det samtida utomvärendska kyrkomaterialet onekligen företer en utpräglad enkelhet och även brist på speciella särdrag. Dock torde de detaljer i de värendska timmerkyrkornas utformning, vilka av Ullén anges som specifika, i själva verket kunna karaktäriseras som allmängiltiga grunddrag inom romansk byggnadstradition. Beteckningen varendstyp kan uppfattas som en antydning om att de som särdrag anförda detaljerna haft värendskt ursprung, vilket förvisso inte är fallet. Snarare har man med avseende på dörr- och fönsteröppningar, liksom i fråga om rumsindelningen, med funktionen som viktigaste utgångspunkt anammat utformning och placering enligt den redan tidigare utvecklade byggnadstradition, vilken torde ha varit kyrkobyggnadens följeslagare, redan när den först nådde värendskt territorium.

Det synes mot denna bakgrund mera motiverat att vid en generell karaktärisering av den värendska kyrkan, oavsett byggnadsmaterial, se den som ett uttryck för romansk byggnadstradition i en mycket renodlad form, bortsett från eventuella regler eller traditioner i fråga om mått- och proportionsförhållanden.

Allt eftersom tiden framskred kom också den kyrkobyggnadstekniska kunskapen att förvaltas allt friare och lokala faktorer fick i

stor utsträckning bli avgörande för kyrkobyggnadernas detaljformning.

De för i varje fall större delen av Sverige som generellt betraktade slutskedet för s k romanskt kyrkobyggande, nämligen mitten eller senare delen av 1200-talet, förefaller inte helt giltigt för Varend. Sålunda finns som framgått indikationer på att korkyrkorna i Anebo, Hälleberga, Urshult och Almundsryd, samtliga av trä, byggts först på 1300-talet och att man i Älghult eventuellt följt korkyrkans byggnadsmönster så sent som under 1400-talet. Samtliga dessa kyrkobyggnader synes också storleksmässigt anpassade till en större befolkning än den som respektive socknar uppskattningsvis haft i medeltidens början. Detta torde kunna tolkas som en verifikation av nyssnämnda tidsangivelser och även som ett tecken på viss framsynthet vid kyrkobyggandet, såtillvida att man i en socken under kolonisation och åtföljande befolkningsökning kunde ha ambitionen att bygga sin kyrka med siktet inställt på framtiden och en ännu mer ökande befolkning³¹⁵.

Måhända hade kristendomen och allt vad därtill hörde, bl a kravet på särskilda kultbyggnader, till en början haft svårigheter att vinna befolkningen i de till vissa delar isolerade varendsbygderna. Men när den nya religionen och med den vissa speciella byggnadsprinciper väl fått fotfäste och blivit till tradition, blev denna desto starkare och lät sig inte rubbas i första taget. Ett sådant mönster ser vi stundom exemplifierat än idag.

4.4 SALKYRKOR

4.4.1 *Planform, byggnadsmaterial, datering*

Ett stycke in på medeltiden måste det första stora behovet av kyrkobyggnader ha blivit tillfredsställt och stiltje t v ha inträtt på kyrkobyggnadsfronten, i varje fall i centrala Varend. Enligt hittills vedertagen uppfattning förblev situationen sedan i det närmaste oförändrad till slutet av medeltiden, då en ny kyrkobyggnadsvåg gav resultat i ett antal s k salkyrkor, dvs rektangulära byggnader utan särskild yttre kormarkering. Däremot får man förutsätta någon form av invändig

markering av skiljelinjen mellan långhusdel och kordel³¹⁶. Normalt fanns också sakristia. Ett 20-tal salkyrkor är kända i området Väre-
rend. Över hälften är eller var stenkyrkor. Elva är bevarade, tio av
sten, varav en ruin, och flertalet mer eller mindre ombyggda. När-
mast av tradition har man förutsatt att salkyrkorna generellt föregåtts
av träkyrkor och schablonmässigt har begreppet stavkyrka brukat
föras in i sammanhanget. Detta kan ha relevans för några värends-
socknar (jfr ovan, avsnitt 3.2.2, Blädinge, Ör) men knappast för alla
där salkyrkor konstaterats. Som ovan framgått har det också före-
kommit att korkyrkor, både murade och timrade, byggts om till
salkyrkor (jfr ovan, avsnitt 3.2.3 Älmeboda, och 3.2.1 Tofta). Sal-
kyrkorna har hittills för Värends vidkommande med några sentida
undantag konsekvent brukat dateras till slutet av 1400-talet eller
början av 1500-talet, alltså medeltidens slutskede.

4.4.2 Historisk bakgrund

1300-talets svenska historia karaktäriseras som vi vet av en kraftig
konjunktturnedgång, av befolkningsminskning osv, något som fö-
berörde också stora delar av övriga Europa. Även om inte digerdöden
bar hela skulden torde dess betydelse ha varit stor och avgörande.
Att ödeläggelsen blev omfattande i Värend är med säkerhet belagt³¹⁷.

Om befolkningen minskar och inom vissa områden t o m för-
svinner helt, är det en naturlig följd att bland mycket annat även
kyrkornas underhåll blir eftersatt. Visserligen brukar intensiteten i
det religiösa livet öka i ofärdstider, något som dock knappast prak-
tiskt kan motverka kyrkornas naturliga förfall genom ålder och slita-
ge, om medel och möjligheter till underhåll saknas. Normalt torde
byggnads- och reparationsarbeten på kyrkor ha fördelats som dags-
verken inom sockenbefolkningen, men det är å andra sidan naturligt
om en hårt drabbad och dessutom decimerad befolkning i första hand
ser om den egna personliga egendomen.

När sedan en positiv vändning innebärande ekonomiskt uppsving
och befolkningsökning inträdde mot slutet av medeltiden kom rim-
ligtvis också kyrkorna i åtnjutande därav såtillvida att en del starkt

förfallna kyrkobyggnader ersattes med nya och även större, eller byggdes om för att bättre kunna svara mot kraven från en växande församling och även från vissa nyordningar i liturgiskt avseende (se ovan, avsnitt 1.4, s 14). Att de vanligtvis välbyggda stenkyrkorna från tidigare medeltid hade varit bättre rustade att möta en relativt lång tids bristande underhåll och t o m negligering än de samtida träkyrkorna är självklart. Mot medeltidens slut bör, med andra ord, främst ett antal äldre träkyrkor ha varit motiverade för rivning och ersättning med nybyggen eller i vissa fall ombyggnad innebärande utvidgning. Sannolikt kan också i vissa socknar en statusförändring i någon form, t ex etablerande av en ny sätesgård, ha varit betydelsefull för ett nytt kyrkbygge.

Den historiska utvecklingen, sådan vi känner den synes alltså väl motivera en andra kyrkobyggnadsvåg i medeltidens slutskede, om än av mindre omfattning än den som hänförs till tiden för kristendomens konsolidering.

4.4.3 Salkyrkornas lägen i socknen. Kontinuitet.

I några fall framträder salkyrkornas lägen i förhållande till respektive socknars senmedeltida bebyggelseutbredning som påfallande ocentrala (t ex Lenhovda, Nottebäck, Blädinge, Aringsås). Vid jämförelse med den rekonstruerade bilden av bebyggelsen i medeltidens begynnelse avtecknar sig emellertid platskontinuitetens betydelse som en plausibel förklaring, nämligen att dessa salkyrkor med största sannolikhet byggts på samma platser som sina föregångare (jfr ovan, avsnitt 3.2.2 och 3.2.5, respektive kyrkor).

4.4.4 Salkyrkans ursprung

Vilket var nu ursprunget till denna för Värends vidkommande nya kyrkotyp? Sal- eller hallkyrkan är en ur konst- och arkitekturhistorisk synvinkel gotisk företeelse, motiverad av bl a vissa förändringar inom liturgin och det religiösa utövandet³¹⁸. I Schnell påvisar salkyrkor, antingen som ombyggnader av korkyrkor eller som nybyggen, i Södermanland redan under s k tidig gotik, dvs för

centralsvenskt vidkommande senare delen av 1200-talet³¹⁹. A C Bonnier redovisar samma utveckling med avseende på Uppland³²⁰.

Beträffande utåtriktning och mottaglighet för nya impulser och förändringar torde emellertid skillnaderna mellan Mälardalens län och Västmanland ha varit avsevärda under den tid som generellt benämns tidig gotik. Det är föga troligt att gotiska impulser, i varje fall vad gäller byggnadsteknik, i någon nämnvärd omfattning nådde in på västmanländskt område förrän Växjö domkyrka började byggas om till gotisk hallkyrka, sannolikt omkr 1460³²¹. Det synes i flera avseenden mest logiskt att söka den främsta inspirationskällan till landsbygdens salkyrkobyggen här. Växjö var mot medeltidens slut väl etablerat som biskopssäte, dessutom med ett i förhållande till stiftets församlingar centralt läge. Rimligen och inte minst av naturgeografiska och allmänt traditionella skäl, har västmanlandssocknarnas kontakter med den egna stiftsstaderna varit tätare än med Sverige i övrigt, såväl i kyrkliga som i andra avseenden. Alltså ännu en indikation på att den hittills accepterade dateringen av de västmanländska salkyrkorna i varje fall i stort bör överensstämma med verkligheten.

4.4.5 Korkyrka av senmedeltida ursprung, eftermedeltida salkyrkor.

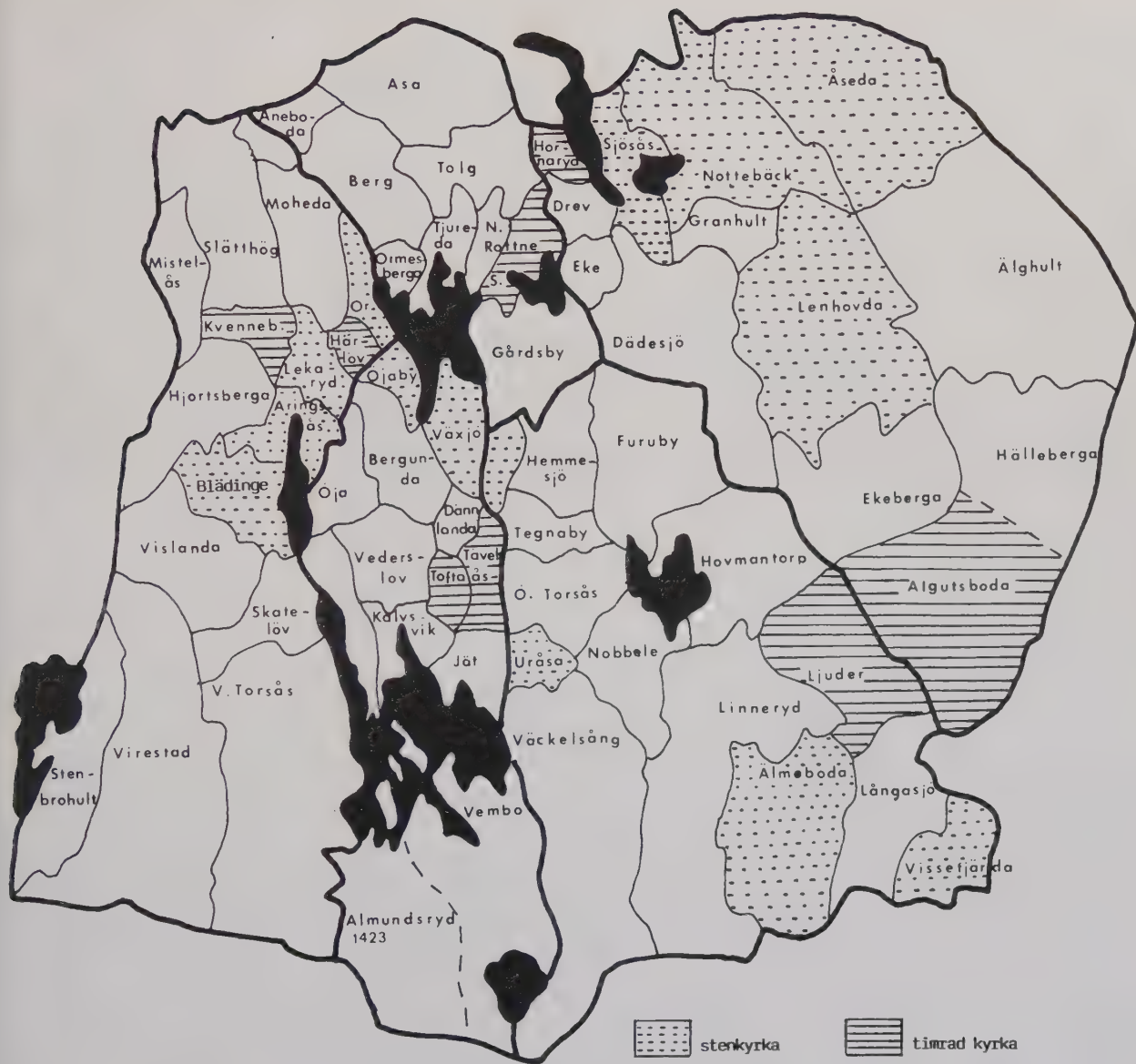
Emellertid synes inte salkyrkoformen ha varit helt accepterad överallt ens under senmedeltid, även om nybygge var aktuellt. Som ovan nämnts föreligger antydningar om att den jämförelsevis stora korkyrkan i Älgshult byggts först under senmedeltiden, vilket i så fall tyder på att en annan kyrka funnits i socknen tidigare³²². I så fall ännu en avspiegling av den traditionsbundenhet, som i många avseenden varit och faktiskt ännu är utmärkande för Västmanland. Emellertid har salkyrkoformen av allt att döma med tiden också blivit traditionell. Salkyrkor har bevisligen uppförts efter medeltidens slut i t ex Södra Sandsjö och Herråkra (se ovan, avsnitt 1.3, s 11) och sannolikt också i Ormesberga (jfr ovan, avsnitt 3.2.4, Ormesberga).

4.4.6 Ombyggnad av korkyrkor till salkyrkor

I några värendssocknar föreligger, som framgått, tydliga bevis för att korkyrkor byggts om till salkyrkor (se ovan, avsnitt 3.2.1, Tofta, 3.2.3, Älmeboda samt 3.2.4, Norra Rottne). Sannolikt har så skett i flera fall, både i fråga om sten- och träkyrkor, även om konkret bevismaterial idag saknas. Som framgår av kartan, s 285, företer de värendska salkyrkorna tre å fyra koncentrationer. Detta kan tyda på kontakter och influenser intilliggande socknar emellan, något som i så fall torde vara helt naturligt.

4.4.7 Dimensioner och detaljutformning

Betingelserna för salkyrkornas dimensioner och detaljutformning synes ha varit helt jämförbara med dem för vilka redogjorts i fråga om korkyrkorna. Det världsliga frälsets senmedeltida inflytande i Värrend är betydligt bättre kartlagt än det tidigmedeltida, varför det alltså finns möjligheter till prövning av det tidigare framförda antagandet angående samband mellan stort frälseinflytande och i det ena eller andra avseendet påkostad sockenkyrka. Vad salkyrkorna beträffar synes ett sådant samband i ett flertal fall kunna påvisas – eller i varje fall inte kunna motbevisas – under förutsättning att stenkyrkan allttjämt under senmedeltiden hade högre status än träkyrkan och krävde större ekonomisk insats, något som det ej finns anledning att betvivla. Se i tabellen, s 286, Aringsås, Lekaryd, Blädinge, Uråsa, Sjösås och Åseda, samtliga stenkyrkor. Den sistnämnda har, som ovan nämnts, dessutom intagit en särställning som centrum för den s k Olofskulten. Beträffande Öjaby är det troligt att prebendeförhållande och relationer till domkyrkan i Växjö varit av betydelse, och i fallet Ör kan sockenbornas generella burgenhet ha spelat en avgörande roll. Dessutom fanns i Ör troligen en senmedeltida sätesgård (jfr ovan, avsnitt 3.2.2, Ör). I fallen Älmeboda, Nottebäck och Lenhovda – även de båda sistnämnda kan ha varit ombyggda korkyrkor (jfr ovan, avsnitt 3.2.5, respektive) – kan inte något samband av ovan nämnt slag spåras idag, vilket naturligtvis inte utesluter möjligheten av någon form av mecenatskap eller inofficiellt patronatskap i

Fördelningen av salkyrkor en-
ligt avsnitt 3.2.

Tabell 4. Salkyrkor relaterade till sätesgårdar i resp socknar.

Socken	Kända senmedeltida sätes- gårdar	ev andra privilegier under senmedeltid
<i>Stenkyrkor</i>		
Kinnevald		
Öjabý	—	prebende
Allbo		
Aringsås	2: 1422, senmedeltid	
Lekaryd	2, ev 3: slutet av 1300- talet, förra hälften av 1400- talet, 1465-86	
Ör	möjl 1: 1470	”en av länets bördi- gaste socknar”
Blådinge	1: 1453 (möjl 1 i slutet av 1200-talet)	
Konga		
Uråsa	2: 1361 (ngt osäker), senmedeltid	
Älmeboda (om- byggd fr korkyrka)	—	prebende, 1300-talet; ev lönsamma handels- förbindelser söderut
Uppvidinge		
Sjösås	1: senmedeltid	prostkyrka 1322
Nottebäck	—	
Lenhovda	—	socknens ”allmänna välstånd”
Åseda	2: 1304, 1402	centrum för Olofskul- ten
<i>Träkyrkor</i>		
Kinnevald		
Tofta (ombyggd fr korkyrka)	3: 1314, 1388, medel- tidens slut	
Tävelsås	1 osäker: 1337	prebende

Allbo

Kvenneberga möjl 1:1386

Härlöv (?) 1:1434

Konga

Ljuder –

Norrvidinge

Norra Rottne
(ombyggd fr kor-
kyrka) möjl 1:1300-talet o
början av 1400-talet

Södra Rottne 1 eller 2: ovannämnda samt
1424

Uppvidinge

Hornaryd –

Algutsboda 1:1451

bakgrunden. Vad beträffar Nottebäck kan den rika utrustningen av framför allt medeltida metallföremål (processionskors, rökelsekar, ciborium, monstrans³²³) vara en antydning i den riktningen. Men även en sockens gynnsamma inkomstmöjligheter i allmänhet kan naturligtvis ha haft avgörande betydelse. Beträffande Lenhovda är socknens "allmänna välstånd" under i varje fall senare tider dokumenterat (jfr ovan, avsnitt 3.2.5, Lenhovda). Från Älmeboda kan man mycket väl tänkas ha haft goda och inbringande handelsförbindelser söderut, även under en relativt tidig del av medeltiden. Välstånd och rikedom är inte alltid att betrakta som synonymer till gynnsamma betingelser för jordbruk, utan kan också ha bakgrund i andra utkomstmöjligheter, t ex animalieproduktion, som synes ha varit mycket viktig för Värends vidkommande, vidare järnhantering, handelsförbindelser osv.

Som framgår av tabellen, s 286, kan man dock inte undantagslöst förutsätta ett samband sätesgård/ar-stenkyrka. Även besuttna frälsesläkter har givetvis levat under olika ekonomiska förutsättningar och även haft olika djupa engagemang i kyrkliga och religiösa avseenden liksom olika behov av att med kyrkan som

uttrycksmedel hävda sig ekonomiskt-politiskt (jfr ovan, avsnitt 4.3.11). I Tofta och Norra Rottne kan man mycket väl tänka sig frälsemedverkan vid de ombyggnader från kor- till salkyrkor, vilka bevisligen ägt rum. Självklart har variationer förekommit. Mer eller mindre medvetet ställer vi kravet att gångna tiders företeelser alltid skall kunna fogas in i vissa bestämda mönster. Irrationella faktorer har självfallet spelat in och brutit mönstren förr, liksom då och då sker idag.

4.4.8 Proportioner, murningsteknik

Inte heller under medeltidens andra stora kyrkobyggnadsperiod förefaller någon konsekvens ha varit rådande eller ens eftersträvad med avseende på storleks- och proportionsförhållanden, utan lokala omständigheter vid tiden och på platsen för kyrkans uppförande synes ha fått vara avgörande.

Granskning av Åseda och Öjaby kyrkor i samband med utvändiga restaureringar samt av Älmeboda kyrka och även övriga salkyrkor, i den mån detta varit möjligt, har givit vid handen att dörr- och fönsteromfattningar samt murhörn inte nämnvärt skiljer sig från omgivande murverk, och att regelbundenhet i fråga om stenformat och fogning inte förefaller ha varit i någon större utsträckning eftersträvad. Man har i stenbyggnadstekniskt avseende alltså fjärrat sig ytterligare från den murningsteknik, vilken betecknats som karaktäristisk för de äldsta stenkyrkorna.

4.4.9 Sammanfattning

En viktig slutsats med avseende på de värendska salkyrkorna blir att den redan tidigare accepterade generella dateringen till medeltidens slutskede kan betraktas som i stort sett riktig, men att den definitiva tidsgränsen inte bör placeras i jämnhöjd med medeltidens slut utan längre fram, i nyare tid, i och för sig inte något nytt konstaterande (jfr ovan, avsnitt 1.3).

Liksom korkyrkorna har salkyrkorna ett grunddrag, dvs planformen gemensamt. I övrigt synes, som under den äldre medeltidens

stora kyrkobyggnadsperiod, lokala faktorer som socknens storlek och framför allt befolkningstal, dess naturgeografiska förhållanden och ekonomiska status, beroende av frälseinflytande eller gynnsamma inkomstmöjligheter eller bådadera, ha fått vara avgörande för byggnadernas utformning, val av byggnadsmaterial osv. Salkyrkformen har av allt att döma inte varit helt allenarådande under senmedeltiden, utan indikationer finns på att "romansk" planform förekommit parallellt.

Några som typiska betraktade s k gotiska stildrag, typ spetsbågar, synes utöver två fall av kryssvalvslagning (Hemmesjö, Moheda, se ovan avsnitt 3.2.3 och 3.2.2., respektive samt nedan, avsnitt 4.5.1) icke ha anammats inom det senmedeltida värendes lantkyrkybyggandet. Sannolikt har också den rektangulära planformen i avsevärt högre grad varit funktionsbetingad än beroende av ett stiltänkande.

4.5 SENMEDELTIDA TILLÄGG

4.5.1 Valvslagning

I t ex Skåne har det övervägande antalet tidigmedeltida kyrkor under senmedeltiden försetts med nya innertak i form av kryssvalv över långhus och kor. Såvitt bekant har inom Värends gränser endast kyrkorna i Hemmesjö och Moheda samt domkyrkan blivit föremål för valvslagning. Det är knappast troligt att någon ytterligare värendskyrka, även bland de nu rivna, skulle ha haft valv, utan att vi idag besuttit den minsta vetskap därom. Vad beträffar Hemmesjö kyrka har det tydligt framgått att den åtnjöt speciella privilegier (jfr ovan).

Vad gäller Moheda kan det världsliga frälsets inflytande, i varje fall under senmedeltiden, ha varit betydelsefullt. Likaså kyrkans läge, som icke osannolikt har motiverat tornbygget. Också välvningen torde ha kunnat medverka till att ge byggnaden en viss försvars-karaktär (se nedan, avsnitt 4.5.2.b).

4.5.2 Västtorn

4.5.2.a Bergunda

De fåtaliga värendska västtornen har redan berörts. Vad beträffar de bevarade stentornen i Moheda och Bergunda ligger intetdera i förband med respektive långhus och de kan därmed betecknas som sekundära. Tornet i Bergunda har tidigare bedömts vara av "romansk" typ och trots avsaknaden på förband med långhuset som föga yngre än kyrkans medeltida delar i övrigt. Emellertid gör den tidigare nämnda, med tornet bevisligen samtida men numera bortbrutna valvkonstruktionen denna datering mycket tveksam. Konstruktionen i fråga har uppenbarligen varit ytterligt komplicerad, även om den rekonstruktion, vilken presenteras i SvK³²⁴, synes väl intrikat. Å andra sidan finns knappast några alternativ vilket också motiveras i nämnda skrift. Det är föga troligt att en socken på den värendska landsbygden, även om dess läge är centralt och även om den under tidig medeltid varit ekonomiskt eller på annat sätt gynnad, i ett så tidigt skede kunnat ha möjlighet att låta utföra en byggnadskonstruktion, unik inte bara för det värendska området utan i det närmaste för hela tidsperioden, åtminstone för svenskt vidkommande. Ett samband mellan Trollesläktens etablerande i socknen under 1400-talets första hälft, uppförandet av den idag som ruin bevarade Bergkvaraborgen under senare delen av samma århundrade och ett möjligen för försvarsändamål eller eventuellt som magasin avsett torn till kyrkan förefaller betydligt mera sannolikt. Den tidigare relaterade iakttagelsen angående Trollevarpnet på tornet (se ovan, avsnitt 3.2.1) pekar i samma riktning. Icke osannolikt har det ovan nämnda och till sitt tidsmässiga ursprung okända patronatsförhållandet mellan Bergkvaras ägare och Bergunda kyrka konstruerats i samband med Trollesläktens övertagande av borganläggningen, vilken så småningom blev till en kärna i Trollarnas omfångsrika sydsvenska – och även danska – gudskomplex. Tornbygget vid kyrkan skulle i så fall också kunna ses som en form av maktmanifestation och den komplicerade valvkonstruktionen som en avspegling av byggherrarnas "utländska" kontakter³²⁵. Som ovan nämnts skiljer sig även tornets

murverk i utförandet från långhusets. Tornmurarna företräder ett till karaktären betydligt yngre murverk, vilket kan tolkas som ännu en indikation på tidsskillnad byggnadsdelarna emellan.

4.5.2.b Moheda

Tornet i Moheda har även tidigare betraktats som senmedeltida och samtida med valven³²⁶. Någon datering på stilhistoriska grunder låter sig idag inte göra, eftersom tornet framför allt till de övre delarna förändrats kraftigt under senare tider. Det förefaller emellertid logiskt att man om ekonomin så tillät hade kombinerat ett tornbygge, som kunnat ge kyrkan viss försvarskaraktär, med valvslagning, som gjorde byggnaden dels brandsäkrare och dels försåg den med en relativt svårtillgänglig vindsvåning. Kyrkans läge vid en viktig väg mot norr kan anses som en god motivering för åtgärderna. Dessutom kan vissa impulser från Rydaholm i "grannlandet" Finnveden ha nått Moheda via samma väg. Rydaholms kyrkas torn har visserligen daterats till 1100-talets mitt men bör ändå ha kunnat verka inspirerande, om än i efterhand³²⁷.

4.5.2.c Berg

Vad beträffar kyrkan i Berg ser det visserligen idag ut som om tornet legat i förband med långhuset. Emellertid är de nu synliga grundmurarna till stora delar rekonstruktioner och upplagda i samband med den arkeologiska undersökningen 1947. Vid det tillfället rapporterades ingenting med bestämdhet angående eventuellt förband mellan torn- och långhusdelar. Av allt att döma kunde ingen säker bedömning i detta avseende göras. Bergs och Moheda socknar är jämförbara, såtillvida att båda genomkorsas av viktiga förbindelseleder med utanförliggande områden. Bergs kyrka låg visserligen inte i direkt anslutning till vägen mot Jönköping, men den relativa närheten till denna betydelsefulla passage kan ändå ha upplevts som en motivation för att ge kyrkan en viss försvarsfunktion. Dessutom kan ett senmedeltida tornbygge i Moheda mycket väl ha verkat inspirerande över socken- och även häradsgränsen (jfr nedan).

4.5.2.d Väckelsång

Till skillnad mot fallet Berg är det ställt utom allt tvivel att Väckelsångs kyrkas torn varit sekundärt. Ingenting är bekant vare sig om tornets funktion eller utseende, och en datering är givetvis omöjlig. Kyrkans belägenhet i direkt anslutning till den s k Ronnebyvägen motsäger i varje fall inte ett antagande att man velat göra byggnaden funktionsduglig även i spanings- och försvarshänseende.

En sammanställning av omständigheterna kring dessa fyra västtorn av sten visar att samtliga ansluter till kyrkor, belägna i socknar vilka genomkorsas av betydelsefulla förbindelseleder. Tre av kyrkorna återfinns därtill i mycket nära anslutning till vardera en sådan väg. Vidare förfogar varje härad utom Uppvidinge över var sin västtornskyrka, vilket möjligen tyder på medveten planering. Mycket talar för att alla fyra tornen har eller har haft senmedeltida ursprung. Med viss reservation blir slutsatsen att försvarsfunktionen varit primär eller i varje fall av betydelse i samtliga fyra fall.

4.5.3 Reformationens betydelse

Det förefaller inte som om reformationen haft några omedelbara verkningar med avseende på den kyrkobyggnadshistoriska utvecklingen. Snarare bör de ekonomiska avbräck, vilka drabbade kyrkorna genom Gustav Vasas konfiskeringar ha inneburit stagnation. Såvitt vi vet byggdes inga nya kyrkor i Väre under den första lutherska tiden och de redan befintliga fick till en tid i allmänhet förbli tämligen orörda. Förändringar som fönsterförstoringar, flyttning av huvudingången till västgaveln osv, blev allmänna först på 1600- och 1700-talen. Det är också värt att notera, att några av de värendska salkyrkorna byggdes först på 1600-talet, Ormesberga av allt att döma först i slutet av detta sekel (jfr ovan, avsnitt 3.2.4). Likaså att några uppenbarligen senmedeltida salkyrkor försågs med korttillbyggnader under 1700-talet (se t e x Aringsås, avsnitt 3.2.2) och därmed kunde ge sken av att vara "romanska". De medeltida byggnadstraditionerna bröts tydligen inte helt förrän med nyklassicismens genombrott, framför allt på 1800-talet. Detta avsnitt av den kyrkobygg-

nadshistoriska utvecklingen faller dock utanför ramen för denna framställning.

Tabell 5. Beräkningar av förhållandet inre längd/inre bredd i långhus, kor och salkyrkorum.

Namnet kursiverat – endast arkivaliska uppgifter tillgängliga.

Namnet inom parentes – befintliga uppgifter medger inga beräkningar.

KORKYRKOR, sten	långhuset l/br	koret l/br
Kinnevalds hd		
Öja	1,63	0,86
Bergunda	1,52	0,73
Vederslöv	1,73	1,06
Skatelöv	1,99	–
Jät	1,55-1,63	1,0-1,08
Allbo hd		
Slätthög	2,0	–
Moheda	1,85	0,85-0,90
Virestad	1,48	1,21
Konga hd		
Hemmesjö (Nöbbele)	1,85	1,0
Östra Torsås	1,51	ca 1
Väckelsång (Linneryd)	1,79	0,96
Älmeboda	1,39	0,71
Långasjö	1,55	1,22
Norrvidinge hd		
Berg	1,78	1,07
Tolg (Tjureda) (Gårdsby)	1,33	1,06
Uppvidinge hd		
Drev	1,23	0,95 (medelvärde)
Dädesjö	1,48	0,8

KORKYRKOR, trä

Kinnevalds hd

<i>Dänningelanda</i>	1,34	0,8
Tofta	1,25	—
<i>Kalvsvik</i>	1,55	1,07
<i>Urshult</i>	1,87	—

(Almundsryd)

Allbo hd

(Hjortsberga)

(Mistelås)

<i>Aneboda</i>	1,96	1,2
Vislanda	1,69	—

(Västra Torsås)

(Stenbrohult)

Konga hd

<i>Tegnaby</i>	1,36	1,09
<i>Furuby</i>	1,66	1,0
Hovmantorp	1,69	0,74

Norrvidinge hd

(Ormesberga)

(Asa)

N Rottne	1,24	—
----------	------	---

Uppvidinge hd

Sjösås	1,59	—
<i>Eke</i>	1,34	1,0
Granhult	1,36	1,02
<i>Ekeberga</i>	1,23	—
Älghult	1,43	0,97
<i>Hälleberga</i>	1,36	1,0

SALKYRKOR, sten

Kinnevalds hd

Öjaby	2,35
-------	------

Allbo hd

Aringsås	2,20
Lekaryd	2,07 (medelvärde)
Ör	2,13
Blädinge	2,07

Konga hd

Uråsa	2,25
Älmeboda	2,15-2,34
Vissefjärda	1,74 (eller 1,89)

Uppvidinge hd

Sjösås	2,35
Nottebäck	1,98
Lenhovda	2,14
Åseda	2,0

SALKYRKOR, trä**Kinnevalds hd**

Tävelsås	1,95
Tofta	1,95

Allbo hd

Kvenneberga (Härlöv)	1,49
-------------------------	------

Konga hd

Ljuder	2,06
--------	------

Norrvidinge hd

S Rottne	1,97
----------	------

Uppvidinge hd

Hornaryd	1,58
Algutsboda	2,2

5. Avslutning

Såvitt bekant har inte tidigare gjorts någon specialundersökning av den medeltida kyrkobyggnadshistoriska utvecklingen inom ett område, vars karaktär är jämförbar med Värends specifika. Därför saknas jämförelsematerial i översiktsform.

Ovan har emellertid dragits vissa slutsatser, som på ett ganska naturligt sätt kan relateras till den provinsialism och traditionsbundenhet och även relativa självständighet i förhållande till omgivningen, som i viss mån präglar Varend än idag och som gjorde det i ännu högre grad under medeltiden och framför allt under dess tidigare del. Vissa markanta skiljaktigheter frapperar också vid jämförelse med t ex den översikt av den medeltida kyrkobyggnadshistorien i det centralsvenska landskapet Södermanland, vilken Ivar Schnell redovisat i verket *Södermanlands kyrkor*. Såväl detta landskaps historia som dess medeltida kyrkobyggande speglar en utåtriktning av ett helt annat slag än Värends. Bara förekomsten av drygt 400 runstenar, av vilka ett stort antal lämnar vittnesbörd både om engelsk mission och engelska influenser i fråga om ornamentala utsmyckningar talar sitt tydliga språk³²⁸. Södermanland kan uppenbarligen på ett helt annat sätt än Varend placeras in i både ett allmänt nationellt och i ett internationellt mönster.

Det medeltida Värends landsbygd synes vid vissa bestämda men fåtaliga tillfällen ha nåtts av nyheter i kyrkobyggnadshistoriskt avseende, i sin tur betingade av avgörande skeenden inom den kyrkohistoriska och allmänt historiska utvecklingen. Först, naturligtvis, när kristendomen mot slutet av 1000-talet eller fram emot 1100 gjorde sina första erövringar bland centralbygdens befolkning och kyrkobyggnaden som sådan följde med som en fullständig innovation, dock utan att effekten i form av kyrkobyggande blev alltför omfattande. Men i den mån kyrkor byggdes fick de den funktionsbetingade och för den äldsta gruppen svenska och även nordeuropeiska kyrkor generella planform, som vi idag brukar benämna traditionellt romansk, dvs rektangulärt långhus och lägre och smalare kor.

Det är också troligt att den byggnadsteknik, vilken uppenbarligen varit den gängse bland Nordeuropas tidigaste träkyrkor, stavbyggnadstekniken, även i Varend till en första början blev den rådande i den mån kyrkor överhuvudtaget byggdes här på detta tidiga stadium. Detta vore egentligen fullt naturligt, eftersom man får förut-sätta att de första värendska kyrkorna uppfördes under mycket stark influens utifrån, av eller i varje fall under medverkan av dem som på den ena eller den andra vägen fört kristendomen in i "landet". Däremot är det helt obekant huruvida några specialregler för mått- eller proportionsförhållanden, kvadratbundenhet eller liknande också var kyrkobyggnadens följeslagare. Av samma skäl som de nyss anförda vore det ingalunda förvånande om så hade varit fallet. Mycket tyder på att antalet stavkyrkor i Varend aldrig blev stort, tvärtom. Men kan i begynnelsen lika gärna ha utnyttjat profana, redan befintliga lokaler som gudstjänstrum.

En andra våg av byggnadstekniska nyheter torde kunna sättas i samband med tiden närmast efter det att i varje fall centrala Varend kunde betraktas som definitivt kristnat och, som en följd av stiftsbildningen, domkyrkan i Växjö byggdes, sannolikt under loppet av 1160-talet och troligen med hjälp av högst medvetet inkallad arbetskraft utifrån som sedan kunde utnyttjas av landsbygdssocknar, vilkas resurser tillät byggande av en stenkyrka.

Men sannolikt har också efter hand utbildats stenbyggnadskunnigt folk bland värendsborna själva, vilka så att säga fått ta över och kunnat fungera som arbetsledare eller byggmästare, när den inlånade arbetskraften lämnat bygden eller på annat sätt upphört att fungera på värendsk botten. I och med detta kom det från början importerade materialet att förvaltas allt friare. Man har bibehållit kyrkobyggnadens viktigaste grunddrag, själva planformen, främst betingad av funktionen, medan detaljutformningen i första hand bestämts av lokala faktorer. Eventuella specialregler för tex proportionsförhållanden, utsmyckning osv torde mycket snart ha lämnats utan större avseende.

Även om stenkyrkobyggandet efter hand blev en inhemsk värendsk angelägenhet, förblev det dock en exklusivitet, såtillvida att

antalet infödda murmästare och tillräckligt kunniga arbetsledare torde varit begränsat. Också framdeles bör ett stenkyrkobygge ha krävt vissa ekonomiska insatser utöver kostnaderna för kalkinköp. Även den till murmästare utbildade värendsbon har rimligen krävt skälig ersättning för arbetsledning och ansvarstagande. Och när det saknades resurser eller möjligheter att bygga kyrkan i sten, fick man nöja sig med en träkyrka, ett byggnadsföretag som i flera avseenden måste sett sig betydligt lättvindigare än ett stenkyrkobygge. Stavbyggnadstekniken synes tidigt mer eller mindre ha övergivits till förmån för knuttimring, något som i största utsträckning torde kunna skyllas lokala omständigheter. Då stavbyggnadstekniken kom in på det värendska området som kyrkobyggnadens följeslagare, var förmodligen kunskapen i fråga om knuttimring redan relativt väl spridd. När sedan stavbyggnadsteknikens tillskyndare och utövare försvunnit ur bilden och värendsborna själva fick ansvara för åtminstone sina träkyrkobyggen, var det naturligt att med bibehållande av den funktionsbetingade planformen återgå till en byggnadsteknik, som man behärskade och som dessutom var fördelaktigare ur klimatologisk aspekt. Dessutom bör lämpligt byggnadsmaterial, dvs furu, normalt ha funnits inom räckhåll. I övrigt bör detsamma kunna sägas om träkyrkorna som ovan om stenkyrkorna beträffande detaljer, proportioner osv – funktionen torde ha varit det väsentliga, medan flertalet subtiliteter i utformningen, både med och utan symbolisk innebörd, gått förlorade. En viss reservation är dock nödvändig med avseende på den reliefdekor på trä, vilken behandlats ovan i samband med Drevs och Dädesjö kyrkor. Naturligtvis kan även andra, såväl sten- som träkyrkor, haft liknande utsmyckning, även om ingenting därav är oss bekant idag. Som ovan nämnts är det emellertid troligt att denna dekortyp visar tillbaka mot tidigare förankrade förhistoriska traditioner eller har inspirerats av den speciella form av stensulptur, vilken företräds av de allmänt förekommande fabeldjursfuntarna (jfr ovan, avsnitt 3.2.5 Dädesjö).

Det har hävdats att den medeltida träkyrkoarkitekturen hämtat intryck från stenkyrkoarkitekturen. Givetvis är detta riktigt och kan utan svårighet exemplifieras. Bl a har C Ahrens uppmärksammat

förhållandet att timmerkyrkornas båda inner- och ytterväggar generellt byggts av fyrkantbilat virke till skillnad mot profanbyggnaderna, där man under medeltiden normalt bibehöll stammarnas rundade form. Vidare att träkyrkobyggnadernas knutar genom laxknutning eller på ännu mer avancerade sätt³²⁹ gjordes släta, utan profanhusens vanligtvis utskjutande bjälkhuvuden. Utan tvivel måste ambitionerna ha syftat till att efterlikna stenarkitekturens släta väggar³³⁰. Vidare är den kraktäristiska rundbågsformen i fönster- och dörröppningarna, sannolikt också i triumfbågsöppningarna, gemensam för både sten- och träkyrkor. Härvidlag torde man dock för värendskyrkornas vidkommande, oavsett byggnadsmaterial, ha öst ur gemensamma källor och förvaltat godset likartat. Vad sedan beträffar den påtagliga enkelheten hos såväl sten- som träkyrkor, förefaller det sannolikt att påverkan skett även i motsatt riktning, dvs från trä- till stenarkitektur (jfr ovan s 279) eller att åtminstone viss växelverkan förekommit.

Denna de värendska kyrkobyggnadernas i det stora flertalet fall utpräglade enkelhet och avsaknaden av speciella särdrag och dekorativa detaljer (betr de få undantagen, se ovan avsnitt 4.3.6), omöjliggör ett urskiljande av särskilda bygg- och murmästare eller typologiska grupperingar överhuvudtaget. Även om, som ovan hävdats ett flertal gånger, socknarna anlitat hjälp utifrån i den mån ekonomin så tillät, torde själva byggandet, grovarbetet, i absolut första hand ha varit sockenbornas angelägenhet. Det är också troligt att såväl den utomsocknes eller "utländska" tillkallade byggnadsledningen som byggherrarna själva, i fråga om ett stenkyrkobygge normalt varit främst inriktade på ut- respektive inlärandet av själva byggnadstekniken, varvid endast litet eller intet utrymme fanns för mera raffinerat utövad byggnadskonst, faktorer som också blev utslagsgivande för slutresultatet.

Den tredje och sista medeltida kyrkobyggnadshistoriska nyheten, salkyrkan, synes för Värends vidkommande ha introducerats mot medeltidens slut. Ännu en gång torde domkyrkan i Växjö ha fungerat som förmedlare i och med att den under inflytande av gotiken och en i vissa avseenden ny liturgi byggdes om till s k hallkyrka. Visserligen synes jämförelsevis stor byggnadsaktivitet ha förekommit vid dom-

kyrkan under både senare delen av 1200-talet och 1300-talet³³¹, men då bör behoven i den värendska centralbygden redan ha varit mättade och i den mån kyrkor under samma period byggdes i det yttre av "landet", höll man fast vid de numera förankrade byggnadstraditionerna och hade knappast utrymme för ytterligare nyheter. Däremot torde i medeltidens slutskede ha funnits motivation för ett visst nybyggande i både kyrkligt och profant avseende, betingat av befolkningsökning och allmän konjunkturuppgång efter den föregående nedgångsperioden (jfr ovan, avsnitt 4.4.2). Sannolikt har nu byggandet varit huvudsakligen i lokalbefolkningens händer, även vad byggnadsledning beträffade, såtillvida att etablerade byggmästare bör ha funnits tillgängliga på det lokala planet. Men troligen krävdes alltjämt inporterad arbetskraft för mera avancerade företag, typ valvslagning, som emellertid hörde till sällsyntheterna (jfr ovan, avsnitt 3.2.3, Hemmesjö, 3.2.2, Moheda samt 3.2.1, Bergunda kyrkas torn). Även nu bör en vid domkyrkan upprättad byggnadshytta ha kunnat leverera önskad assistans.

Vad som ovan sagts angående korkyrkornas detaljutformning, proportionsförhållanden osv synes också giltigt för salkyrkorna. Ett samband mellan sätesgårdar och salkyrkor av sten avtecknar sig jämförelsevis tydligt, såtillvida att besuttna frälsesläkter förmodligen utövat mecenat- eller patronatskap i form av ekonomiskt stöd, såväl till själva kyrkobyggnaderna som till deras inredning. Ingenting motsäger föorekomsten av liknande samband också under tidigare medeltid, även om dessa idag är svåra att urskilja.

De byggnadstraditioner, som en gång vann riktigt fotfäste, visade sig sedan kunna vara mycket livskraftiga. Sålunda har korkyrkor eller "romanska" kyrkor byggts i Varend relativt långt efter det att den romanska tiden i generell mening var förbi, och salkyrkor ett å två århundraden in i s k nyare tid.

Denna framställning av kyrkobyggandets utveckling i medeltidens Varend har, som framgått, för detta områdes vidkommande i viss utsträckning ifrågasatt hittills accepterade generella typologiska och även tidsmässiga grupperingar av periodens kyrkobyggnader. Mot bakgrunden av "landets" karaktär och historia har ett histo-

riskt-funktionellt betraktelsesätt hävdats som mera motiverat än ett typologiskt-diffusionsistiskt. Sannolikt skulle liknande analyser av andra områden av jämförbar karaktär också resultera i likartade iakttagelser.

Omvänt skulle, om tillräckligt jämförelsematerial förelåg, åtkomliga uppgifter angående medeltida kyrkors utformning, dimensioner, byggnadsmaterial, utsmyckning, utrustning osv kunna utnyttjas till slutledningar beträffande socknarnas sociala struktur, ekonomiska resurser, utkomstmöjligheter och befolkningsutveckling, dvs information, som inte minst i fråga om tidigare medeltid normalt är svåråtkomlig på såväl arkeologisk som arkivalisk väg. Kyrkobyggnaden skulle alltså kunna utnyttjas som ett funktionsuttryck för en bygd i en historisk situation. När jämförelsematerial och erfarenhet toreligger i tillräcklig omfattning, bör olika historiska situationer i viss utsträckning kunna tolkas utifrån kunskaperna om bygdens kyrka. För detta krävs emellertid fler undersökningar av här redovisat slag och jämförelser mellan undersökningsresultaten.

Summary

Introduction

Värend was – and still is – the name of one of the "small countries" (småland) which during the Middle Ages became the Swedish province of Småland. Värend also became identical with the diocese of Växjö. The greater part of the area today forms, together with the hundred of Sunnerbo to the west, the county of Kronoberg.

The history of Värend during medieval times is characterised by its relative isolation from the surrounding country, mainly due to its topography and its frontier with Denmark to the south. Its central areas are open with many lakes, while the border areas, especially to the south and east, consist of extensive, partly inaccessible forest and rocky moraine. These circumstances have motivated the choice of the "small country" Värend as a suitable subject for investigation of the development of medieval church architecture in a limited area with special characteristics.

Evaluation of earlier research

Earlier contributions to a survey and classification of medieval churches in Värend have been made by Ewert Wrangel at the beginning of this century and by Ragnar Blomqvist in his thesis *Studier i Smålands romanska stenkunst* (1929). The wooden churches of Värend have been treated by Marian Ullén in *Medeltida träkyrkor, del 1*. In addition, accounts of a number of Värend's churches have been published in the inventory *Sveriges kyrkor*.

In surveys of church architecture so far carried out, attempts have been made to fit this province into a pattern of development which we are accustomed to consider as generally national or even international. Both medieval and later churches in Värend have been grouped together in general typological and chronological groups. Three great periods of church architecture have been envisaged:

1. *The missionary period*, i.e. the latter part of the eleventh century and the beginning of the twelfth century, when a number of stave churches were built. (M. Ullén dates the building of stave churches in the twelfth and the beginning of the thirteenth centuries.)
2. *The Romanesque period*, from the end of the twelfth century to the end of the thirteenth century when a large number of "Romanesque" churches were built in stone and wood.

3. *The late medieval or late Gothic period*, the end of the fifteenth century and the beginning of the sixteenth, a period in which a number of hall churches were built.

Even if these periods are in the main correct, merely a cursory survey of the material collected for this thesis raised doubts about accepting them unreservedly and also about certain typological categories based on style. There are for example clear indications that the so-called Romanesque churches – here denoting only the type of building, namely nave and separate chancel with or without an apse, hereinafter called "chancel" church – were in any case being built well into the fourteenth century. Furthermore, hall churches were built up to two centuries after the beginning of the modern period, a fact already noted by Wrangel. Again, a generally accepted notion that stave churches were common in Värend, above all as predecessors to medieval stone churches, seems in certain respects ill-founded.

In addition, the Värend churches, both stone and wooden structures, are notably deficient in details and distinctive features, with the result that decorative details or structural characteristics which could have served as a basis for classifying them in one or several groups are extremely rare. Nor, to judge from the available material, do there appear to be any patterns or conformity with regard to the measurements and proportions of the church structures.

In the light of these facts, it is difficult to justify the grouping of churches in Värend into the categories Romanesque and Gothic as they are traditionally used in the history of art and architecture. The history of the development of church building in medieval Värend can apparently not be simply explained by the general Swedish, Scandinavian or even European patterns we have been accustomed to regard as generally valid. On the other hand, there would seem to be every reason to pay greater attention than hitherto to the importance of local factors for the design of medieval churches in Värend. It naturally follows that we should ask ourselves to what extent the apparently special conditions in Värend can be sought in its indisputably specific character.

Aims

The above considerations have made it seem more reasonable to evaluate the medieval church material of Värend on the basis of the area's own human geographical, social and economic conditions rather than according to a pattern of generally accepted validity in the history of art and architecture. Bearing this in mind, medieval church construction in Värend can on

general and ecclesiastical grounds be divided into three periods during which certain ground plans mainly depending on their function prevailed:

1. *The missionary period*, possibly the end of the eleventh century and the twelfth century. Stave churches.
2. *Early Middle Ages*, the end of the twelfth century, the thirteenth century and the beginning of the fourteenth. Consolidation of Christianity, formation of dioceses and parishes in the border settlements. Chancel churches of stone or corner-jointed timber.
3. *The end of the Middle Ages*, the end of the fifteenth century and the beginning of the sixteenth. Recovery and increase of population after the agrarian crisis, economic depression and devastation during the fourteenth century. Influence of changed liturgy. Hall churches of stone or corner-jointed timber.

The soundness of the above assumptions concerning the relations between the form of the churches and different aspects of the surrounding area can only be verified by a thorough study of the collected material, including an analysis of the factors that can be considered to have influenced the form of the church, and also by relating the analyses both to the construction of the churches themselves and to the medieval history of Väre and the general characteristics of its landscape. This can also be regarded as a formulation of the aims of this thesis. Its other main purpose is to test the applicability of the method used. It is also hoped that the investigation will be of use in the study of other similar areas.

Source material

The physical part of the available source material consists of eighteen extant church buildings, eight chancel churches and ten hall churches. Nine of these have an almost intact ground plan and the others are more or less considerably rebuilt. In addition there are two ruins and material from a number of archaeological investigations. The number of churches in Väre at the end of the Middle Ages was 61.

Otherwise recourse must be had to archival material and printed sources. Of outstanding value are the topographical parish descriptions, including the churches, which are to be found in three so-called descriptions of Småland (Rogberg 1770, Wieselgren 1844-46 and Rosengren 1914 – see bibliography). Primary material for the first of these is also available in manuscript form (*Archivum Smolandicum Vexionensis*). An extremely valuable source consists of Nils Månsson Mandelgren's notes, measurements, sketches etc. from the middle of the nineteenth century. Complementary information has been found in various archives, chiefly from the Central Office of National Antiquities (ATA), the National Record Office and the archives of the

Småland Museum. The churches' own archives have, however, not been used, except when they have been available as copies or quotations in e.g. *Sveriges kyrkor*. Experience has shown that this type of archive seldom contains information from which inferences can be drawn regarding the churches' ground plan, construction and original design. A study of this material has therefore been deemed a disproportionate burden of work in relation to its probable result.

Descriptions appearing in the series *Sveriges kyrkor* have naturally been used where appropriate.

By far the most important source for historical and ecclesiastical references has been L-O Larsson's extensive research in the local history of Väre, accounts of which have appeared in a large number of publications.

Method

The material used in the thesis is presented in the form of a catalogue of existing medieval churches in Väre. For every church information is given about its geographical location in the parish and to the other buildings in general, the ground plan, building material, measurements, building details and design other than the purely functional, and painted decoration if this can be shown to be of medieval origin. In addition, medieval contents which have been preserved and can possibly relate to the building history of the church, and of course possible archaeological finds, coins etc. Also the local factors which are deemed to be important for the form of the church:

Human geographical conditions and means of livelihood.

Traces of building during the Late Iron Age, which are interesting insofar as it should be possible to assume the same size of population during the end of the Iron Age and the beginning of the Middle Ages.

Known facts about the relations of the secular nobles to the respective parishes during medieval times.

The oldest known church affiliation, the prebend; relations between the parish and the bishopric in Växjö; relations between parish churches and annexes.

The method used in the thesis to arrive at an answer to the main question – the relationships between the form of the medieval churches and the local factors that may be expected to have some importance in this respect – can be defined as a confrontation between the church building itself and available written information.

The reciprocal relations between the different variables which are continuously tested are as follows:

The dimensions of the church and an estimate of the size of the population of the parish at the time of building.

The building material used, the design of the church etc. and the socio-economic circumstances in the parish as far as these can be arrived at from knowledge of

1. the human geographical circumstances and means of subsistence in the parish,
2. the degree of influence of the secular nobles,
3. relations with the bishopric and cathedral in Växjö.

The location of the church in the parish in relation to other buildings.

The church against the background of the historical conditions in relation to the time-framework given above (section 1.4).

General and ecclesiastical historical background.

The primary material for this section is mainly taken from L-O Larsson's works *Medeltida Varend* and *Smålands bebyggelsehistoria*.

Geographically, Varend comprised the five Hundreds adjacent to Växjö and Lake Helgasjön: Allbo, Kinnevald, Konga, Norrvidinge and Uppvidinge. When the diocese of Växjö was founded c. 1170, Varend's borders became also those of the diocese. These borders remained constant throughout the Middle Ages.

During the late Middle Ages, Varend seems to have adopted a relatively independent position in relation to the development of both the Danish and Swedish states, even if there was a certain amount of contact with the surrounding world. Several roads which were known since prehistoric times bear witness to this. A greater dependence on the Swedish crown is however perceptible before the middle of the thirteenth century. Closer contact with the neighbouring Danish provinces first becomes noticeable a hundred years later, when a "border aristocracy" began to make itself felt.

Extensive colonisation as early as the first centuries of the Middle Ages, actively encouraged both by the secular and ecclesiastical nobility, resulted at the latest by the middle of the fourteenth century in settlements being established in the most markedly border areas which were mainly uninhabited at the beginning of the Middle Ages. The colonisation must not only to a certain extent have opened up the frontiers, but also have been one of the conditions for the increasingly close connection of Varend with the Swedish state.

New cultivation in the border and forest areas must have been mainly for cattle raising and animal production. A certain amount of trade in iron was probably carried on mainly in the eastern outskirts of the region.

The economic recession and devastation which affected not only Sweden but the greater part of Europe from the middle of the fourteenth century

onwards also affected Västergötland, as did the recovery and renewed colonisation towards the end of the medieval period.

There is no reliable source material regarding the Christianisation of Västergötland. But the process must have been a slow one. The most wellknown version of the history of missionaries in Västergötland is the so-called St. Sigfrid legend. Disregarding the amount of truth behind the legend, and indications of Christian impulses during the eleventh century (rune-stones with Christian symbols or inscriptions), Västergötland can scarcely be reckoned as definitely Christian until well into the twelfth century, in certain border areas not until the thirteenth century. There are several contributory factors.

According to L-O Larsson, as early as in prehistoric times Växjö was the mercantile centre for the inhabitants of Västergötland and was moreover situated very close to their collective cult and thing sites Hov and Tiuthurby. There is strong reason to believe that a church had already been built in Växjö during the eleventh century, probably on the same site where the present cathedral was begun, most likely in the 1160's after the founding of the diocese. This indicates that Växjö had very early functioned also as a religious centre. In these circumstances, it would seem natural to regard Växjö as giving the lead to the surrounding countryside both in the adoption of Christianity and the building of churches.

Conclusions concerning the development of medieval church building in Västergötland

The conclusions drawn from the analyses of material as indicated above can quite naturally be related to the provincialism and adherence to tradition and also to the relative independence in relation to the surrounding areas which are so characteristic of Västergötland even today, and were still more so during the Middle Ages, especially during their first half. Striking differences are apparent when one compares for example the survey of the history of church building in the province of Södermanland in Central Sweden made by Ivar Schnell in his *Södermanlands kyrkor*. Both the history of that province and its medieval church buildings reflect communications with the outside world of quite a different order from those of Västergötland. The existence of over 400 rune-stones, of which a great number bear witness to English missionary activity and English influence in ornamental decoration, is eloquent in itself. Södermanland can obviously be fitted more easily than Västergötland into a general national or even international pattern.

The few but distinct innovations from the point of view of the history of church building which seem to have reached the Västergötland countryside during medieval times, themselves resulted from decisive developments in ecclesiastical and general history. The first of these, of course, was when Christi-

anity made its first conquests among the population of the central area and the building of churches which followed was something completely new. It did not, however, result in the construction of many churches. But those that *were* built at this time were constructed on the functional plan common to the oldest group of Swedish and indeed European churches usually called the traditional Romansque, i.e. a rectangular nave and a lower and narrower chancel.

It is also likely that stave-building, the technique used for the construction of the earliest wooden churches in Northern Europe, was the prevalent one in Värend also, in so far as churches were built at all at that early stage. This would in fact be quite natural, since we must assume that the builders of the first churches in Värend were subject to outside influence, or were at any rate assisted by those who in one way or another introduced Christianity to the region. It is not known, however, whether they brought with them any special rules regarding the dimensions and proportions of the buildings, their rectangular shape and so on. For the reasons just mentioned, it would not be at all surprising if this had been the case. All the evidence suggests that the number of stave churches in Värend was never very great – on the contrary. In the beginning, already existing secular buildings could well have been used for holding religious services.

Another wave of technical innovation in building could be associated with the period immediately after the central parts of Värend can be definitely regarded as Christianised. With the founding of the diocese, the cathedral in Växjö was built, presumably during the 1160's and probably with the help of workmen called in for the purpose from outside the region, who could later be employed by those country parishes whose resources allowed the building of a stone church.

But it is likely that in the course of time some of the inhabitants of Värend were trained as stonemasons, who could take over as overseers or master builders when the imported labour left the district or for some other reason ceased to function in Värend. When this happened, the imported materials were used in a much freer way. The basic functional form of the church was retained, while the details of design were decided by local factors. Any rules regarding proportion, decoration etc. must very soon have been largely disregarded.

Even if the building of stone churches became a matter for the people of Värend themselves, it remained exclusive, since there must have been a limited number of native stonemasons and sufficiently skilled overseers. The building of a stone church must have continued to require a greater economic investment than just the cost of lime. Even locally trained masons must have commanded a reasonable reward for supervision and responsi-

lity. And when the resources or possibilities for building a stone church were lacking, parishes had to make do with a wooden one, the building of which would have been a much easier undertaking. The stave building technique appears to have been abandoned in favour of the dornertimbered construction, most likely as a consequence of local conditions. When the stave technique was introduced to Västergötland with the building of churches, the knowledge of corner-timbering was already widespread. With the disappearance from the scene of the innovators and practitioners of the stave technique, the people of Västergötland assumed the responsibility for building at least their own wooden churches, and it was natural that while retaining the functional ground plan they should go back to the building technique they had already mastered and which was more suited to the climate. Moreover, suitable building material, i.e. pine, was normally available within easy reach. In general, what has been said about stone churches regarding details, proportions and so on is equally true of wooden churches: the functional aspect was the essential one, while most of the subtleties in design, both with and without symbolic significance, are missing. Certain reservations must be made, however, in the case of the wooden relief decorations treated in connection with the churches at Drev and Dädesjö. Other churches, both of stone and wood, can have had similar decorations, even if nothing of them is known to us today. It is nevertheless conceivable that this type of decoration goes back to traditions established in prehistoric times or were inspired by the special form of stone sculpture represented by frequent fonts of the "fabulous animal" type.

It has been maintained that the architecture of medieval wooden churches was influenced by that of the stone churches. This is obviously true and examples are not difficult to find. Claus Ahrens has pointed out that both the inside and outside walls of the timber churches are built of square-hewn timber, whereas in the secular buildings the logs were left round. He has also noted that the corners of the wooden churches were made smooth by dovetailing or even more advanced methods, while in secular buildings the log-ends usually projected. There is no doubt that attempts were made to copy the smooth walls of the stone architecture. Common to both stone and wooden churches too are the characteristic round arches in the door and window apertures and possibly the chancel arches also. In this respect it would seem that, as far as the churches of Västergötland are concerned, whatever the building material used, the methods of building must have come from a common source and the materials have been treated in a similar way. As regards the striking simplicity of both wooden and stone churches, it seems likely that some influence occurred in the opposite direction, from wood to stone architecture, or at least that there was a certain amount of interaction.

This simplicity and lack of special characteristics and ornamental detail, which is so marked in Värend's churches, makes it impossible to distinguish master builders and masons or to group the buildings typologically. Even if, as we have seen, the parishes relied on outside help as far as their economic resources allowed, the actual building, the unskilled work, was in the first place the responsibility of the parishioners themselves. It is also likely that right from the beginning the imported master builders were normally prepared to teach the techniques of building stone churches and those who commissioned them intended that their own workmen should learn the new methods. Thus there was almost no opportunity for practising more refined or elegant techniques, and these factors decisively affected the final result.

The estate or private church seems to have little relevance for Värend. However, a magnate or nobleman may in certain cases have had a crucial influence in the siting and building of a church, which need not have precluded its primary function as a parish church.

The third and last innovation in the history of medieval church architecture, the hall church, appears to have been introduced into Värend towards the end of the period. Here again the cathedral in Växjö acted as an intermediary, in that under the influence of a new liturgy it was rebuilt as a hall church. Certainly a fairly intensive building activity appears to have gone on there during both the latter part of the thirteenth and the whole of the fourteenth centuries, but by that time the needs of the central parts of Värend must already have been satisfied. In such churches as were built during the same period in the more outlying parts of the region, the established building traditions were followed and there was little occasion for further innovations. On the other hand, towards the end of the Middle Ages a certain amount of both ecclesiastical and secular building must have been justified by the increase in population and the general economic recovery after the preceding period of depression. It is probable that this building, including the supervision, was carried out by the local population, so that established master builders must have been available on the local level. But we may assume that imported labour may still have been necessary when it came to more advanced operations such as the construction of vaults. It may have been possible to obtain the required assistance from the building workshop set up at the cathedral.

What has been said about the detailed design, proportions etc. of chancel churches also appears valid for hall churches. A fairly clear connection can be seen between landed estates and stone hall churches, since the landed gentry presumably acted as patrons by providing economic support both for the buildings themselves and for their furnishings. There is no evidence to

contradict the existence of such connections during the earlier Middle Ages, even if it is difficult to discern them today.

The building traditions, once they had taken root, proved to be very vigorous. Thus chancel or "Romanesque" churches were built in Värend relatively long after the Romanesque period in its usual meaning was over, and hall churches were being built as late as the end of the seventeenth century.

This account of the development of church building in medieval Värend has to some extent questioned the hitherto generally accepted typological and also chronological categories of the region's church buildings. In the light of the region's character and history, a historical-functional viewpoint has been advanced as more justified than a typological diffusionistic one. It is likely that comparable analyses of other areas will result in similar observations. Conversely, if sufficient comparative material were available, accessible information regarding a church's design, dimensions, building material, ornamentation, equipment etc. could be of use as clues to the social structure of the parish, its economic resources, means of subsistence and population development: information which especially in the case of the Middle Ages is difficult to obtain either from archaeological investigations or archives. The church buildings could thus serve as a functional indicator for a district in an historical situation.

When a sufficient body of comparative material and experience becomes available, it should be possible to interpret different historical situations on the basis of knowledge of the local church. However, this demands more investigations of the present type and a comparison of their results.

Noter

1. Sveriges Kyrkor (SvK). Konsthistoriskt inventeringsverk, sedan 1912 utgivet på uppdrag av Raå och KVHAA.
2. M Ullén hänför dock stavkyrkobyggandet till 1100-talet och 1200-talets början. Medeltida träkyrkor, s 229.
3. M Ullén, Vederslövs och Dänningelanda kyrkor, s 25.
4. E Wrangel, Gamla kyrkor i Småland, s 81.
5. M Ullén, Drevs och Hornaryds kyrkor, s 93.
6. Dens, Vederslövs och Dänningelanda kyrkor, s 25.
7. Dens, Kyrkorna i Sjösås, s 21, samt A Liepe, Åseda kyrka, s 22.
8. N Nicklason, Södra Sandsjö kyrka, s 4, samt M Ullén, Lenhovda och Herråkra kyrkor, s 61.
9. Jfr E Wrangel, Medeltidskyrkorna i Småland, s 72, samt R Blomqvist, Örs kyrka, s 34.
10. Jfr t ex L-O Larsson, Växjö stift under 800 år, s 25.
11. M. Ullén, Medeltida träkyrkor, s 230.
12. R Blomqvist, Örs kyrka, s 34-35.
13. E Lundberg, Byggnadskonsten i Sverige, s 302.
14. LaMV, s 29.
15. KHL, III, sp 595.
16. Äldre arkivalier än från år 1900 förvaras normalt i landsarkivet i Vadstena.
17. M Ullén, Holzkirchen im mittelalterlichen Stift Växjö, s 323; E Wrangel, Gamla kyrkor i Småland, s 81.
18. A C Bonnier, Uppland under medeltiden – kulturlandskapets utveckling och det konsthistoriska materialet, publicerad i Bebyggelsehistorisk tidskrift 1981:2.
19. A Tuulse, Kyrkor i Blekinge, en konsthistorisk översikt, samt I Schnell, Kyrkorna i Södermanland.
20. Referensmaterial är, då inte annat anges, L-O Larssons arbeten Det medeltida Varend (LaMV), Växjö stift under 800 år samt Småländsk bebyggelsehistoria I (LaSB).
21. LaMV, s 4.
22. Betr närmare utredning av och diskussion kring begreppet Småland, se LaMV, s 18 ff och dens, Historia om Småland, s 9 ff.
23. Idag utgörs Kronobergs län av Varend samt det väster därom belägna Sunnerbo härad, en del av ett annat medeltida "småland", Finnveden. Vissa gränsförskjutningar har ägt rum under senare tid, bl a hör Algutsboda, Hälleberga och Långasjö socknar sedan 1971-01-01 till Kalmar län. Även Vissefjärda tillhör numera i sin helhet Kalmar län, medan den del av socknen, som ligger väster om Lyckebyån och där även kyrkan är belägen, under senmedeltiden räknades till Varend. Se LaMV, s 2, 90.
24. Acta Pontificum Suecica I, 1:4 – Se LaMV, s 1.
25. LaMV, s 9, 24 ff; E Wrangel, Medeltidskyrkorna i Småland, s 77.
26. LaMV, s 27, 109.

27. Aa, s 8 ff.
28. K Kjellmark, Asa, s 182 ff.
29. LaMV, s 3. Jfr även G Digerfeldt, The post-glacial development of lake Trummen, s 39 ff, samt pollendiagram.
30. LaSB 1:4, s 438 ff.
31. LaMV, s 97 ff.
32. LaSB 1:4, s 479.
33. Se t ex LaMV, s 98 ff, vidare P Hallinder, Det småländska järnet, s 21 ff, samt LaSB 1:4, s 480.
34. LaMV, s 156 ff, s 178.
35. Aa, s 262 ff, s 283.
36. Aa, s 108 ff, 151 ff, 199 ff.
37. Kinander, s 6 ff.
38. LaMV, s 27 ff.
39. Se LaMV, s 29 ff, vidare dens, Historia om Småland, s 69 ff. Se även S Kjällerström, Sigfridslegenden, s 8 ff.
40. LaMV, s 49.
41. Vid 1600-talets slut 66, aa, s 90.
42. E Gustafsson, Växjö domkyrka, s 59.
43. L-O Larsson, Växjö stift under 800 år, s 20 ff. Se även E Åhman, Växjö, Medeltidsstaden 46.
44. Jfr t ex G Hallberg, Ortnamn i Småland, s 25-26.
45. H Berg, Växjö stads historia I, s 59.
46. Ang Växjökyrkans godsinnahav och ekonomiska förhållanden, se vidare LaMV, s 367 ff; dens, Historia om Småland, s 30 ff.
47. E Åhman, Växjö s 15 ff; A Liepe och Öjaby kyrkor, s 288 ff.
48. LaSB 1:4, s 473.
49. Aa 1:1, s 8.
50. "Den svenska alnen eller Stockholms aln, om 59,38 cm, riksstandard sedan 1604...". S Göransson, Kyrkans metrologi, s 206 (not 86 a).
51. Rogberg, s 145 samt Rosengren, Kinnevald, s 1.
52. LaMV, s 368 ff, 419; LaSB 1:1, s 35.
53. LaMV, s 368, s 112 not 4; P G Vejde, Helgö, s 56-57.
54. Rogberg, s 147.
55. Murverksundersökning i samband med restaurering 1975. Rapport A Liepe, SM:s arkiv.
56. SD, nr 7.
57. LaMV, s 450 ff; LaSB 1:1, s 43-45.
58. Rogberg, s 136; G Virdestam, Växjö stifts herdaminne, s 39 f.
59. L-O Larsson, Vägar och förbindelseleder, s 105 ff.
60. A Liepe, Bergunda och Öja kyrkor, s 22 ff, fig 19-26.
61. R Blomqvist, Studier i Smålands romanska stenkonst, s 6 ff; efterskrift 1930 s 6-7.
62. Ett av de äldsta av flera myntfynd i samband med restaurering 1936-37. Rapport, SM, mynten identifierade och förtecknade av N L Rasmusson.

63. A Liepe, Bergunda och Öja kyrkor, s 24.
64. L-O Larsson, Bergkvara, en genuin herrgårdsmiljö, s 75 ff; dens, Utsikt mot ett gods. Bergkvara under sju sekler, s 57 ff.
65. Rosengren, Kinnevald, s 40.
66. Kinander, s 54.
67. M Ullén, Vederslövs och Dänningelanda kyrkor, s 32 ff, fig 29-31.
68. Aa, s 25-26, 33-34.
69. Kinander, s 53.
70. Se M Ullén, Vederslövs och Dänningelanda kyrkor, s 83.
71. P G Vejde, På gammal småländsk kyrkogrund, Smålandsposten 1937-09-18.
72. Rosengren, Kinnevald, s 53.
73. Jfr M Ullén, Medeltida träkyrkor, s 63 ff.
74. E Ekhoﬀ, Svenska stavkyrkor, s 338.
75. Wieselgren, s 738.
76. Kinander, s 52.
77. Hans Persson Ruuth, 1623-1677. Lantmätare i Kronobergs län från 1650-talet. Se vidare L-O Larsson, Kartläggningen av Kronobergs län, s 7 ff.
78. Aa, s 34.
79. Tolkning SM.
80. R Blomqvist, Studier i Smålands romanska stenkonst, s 123.
81. Rosengren, Kinnevald, s 62.
82. C G Brunius, Konstanteckningar under en resa 1849, s 643 ff; G Byhmer, artikel i Smålandsposten, 1936-11-07.
83. C G Brunius, aa.
84. P G Vejdes samlingar; se även LaSB 1:1, s 69.
85. LaSB 1:1, s 69.
86. N M Mandelgren, ser V:VI, Vexjö stift, Anteckningar.
87. Rogberg, s 183.
88. Rapport, SM.
89. LaSB 1:1, s 74.
90. H Tarstad, Kompermåla gård, s 3, 7.
91. Karta 1794, i skrivelse till Kungl Majt 1802, RA.
92. Rosengren, Allbo, s 126.
94. Kinander, s 30 och 34.
95. R Blomqvist, Aringsås kyrka, s 11 ff; A Liepe, Aringsås kyrka, s 50 ff.
96. M Ullén, Medeltida träkyrkor, s 70-71.
97. R Blomqvist, Lekaryds kyrka, s 9.
98. Rapport, SM.
99. Rosengren, Allbo, s 155; Brandförsäkringsverkets akt 32918.
100. Rosengren, Allbo, s 204.
101. Kinander, s 44.
102. Rogberg, s 333; Arch Smol Wex 12:682, 1759.
103. R Blomqvist, Hjortsberga och Kvenneberga kyrkor, s 29.
104. Aa, s 34.
105. E Åhman, Kvenneberga kyrkplats.

106. Wieselgren, s 799.
107. Anteckningar till Wexiö stifts Herdaminne och Kyrko-Beskrifning af Samuel Rogberg.
108. LaSB 1:2, s 135, 137; G H Rundqvist, Två silverskatter från vikingatiden i småländsk jord, s 55 ff.
109. Rapport, SM.
110. M Ullén, Medeltida träkyrkor, s 73-74; P G Vejde, När Mistelås kyrka brann, s 76.
111. P G Vejde, aa, s 76.
112. Rosengren, Allbo, s 190.
113. R Blomqvist, Slätthögs kyrka, s 25.
114. Dens, Studier i Smålands romanska stenkonst, s 122, 124.
115. Rogberg, s 313.
116. G H Rundqvist, Två silverskatter från vikingatiden i småländsk jord, s 52.
117. LaMV, s 9.
118. P Boberg, rapport 1934, SM:s arkiv. R Blomqvist hänför emellertid tornet till "romansk tid". Moheda kyrka, s 47.
119. C Eichhorn, Minnen från Nordiska muséet, opag.
120. Rogberg, s 148.
121. Rosengren, Allbo, s 159-160.
122. R Blomqvist, Härlövs kyrka, s 13-14.
123. LaSB 1:2, s 150.
124. Rogberg, s 148.
125. Citat efter P G Vejde i A Lignell, Härlövs kyrka, s 1.
126. Rosengren, Allbo, s 165.
127. Rogberg, s 317.
128. L-O Larsson, Vagar och förbindelseleder, s 122.
129. Rapport, SM.
130. R Blomqvist, Örs kyrka, s 33 ff.
131. SM:s arkiv.
132. R Blomqvist, Studier i Smålands romanska stenkonst, s 34 ff; dens, Örs kyrka, s 37 ff.
133. LaSB 1:2, s 155.
134. LaMV, s 374-375.
135. I Mandelgrenska samlingarna samt i SM:s arkiv.
136. G Ihrfors, Smolandia sacra, Repertorium Chronologicum.
137. M Ullén, Medeltida träkyrkor, s 68.
138. LaMV, s 374-375, s 391.
139. Jfr G Smedberg, Nordens första kyrkor, s 178.
140. Rosengren, Allbo, s 111.
141. L-O Larsson, Växjö stift under 800 år, s 48.
142. G Johansson, Blädinge kyrka, s 2.
143. R Blomqvist, Studier i Smålands romanska stenkonst, s 44 ff.
144. Jfr M Ullén, Medeltida träkyrkor, s 72. Rapport av P Boberg 1933, SM.
145. Rapport av J E Anderbjörk 1954, SM.

146. G Virdestam, Växjö stifts herdaminne, s 348 f, 352 ff; M Ullén, Medeltida träkyrkor, s 76. Utdrag ur kyrkans räkenskaper från 1600-talet återges i Blenda Andersson, Gamla Vislanda i hävd och sägen, s 10 f.
147. Rogberg, s 355.
148. Artikel i Växjöbladet 1936-11-28.
149. Bengt Andersson, Västra Torsås kyrka genom hundra år, s 9.
150. Rosengren, Allbo, s 60.
151. RA V 114/1.
152. LaMV, s 391.
153. Rapport A Liepe 1976, SM.
154. Jfr LaSB 1:4, s 479.
155. SM:s arkiv.
156. R Blomqvist, Studier i Smålands romanska stenkonst, s 35 ff.
157. LaSB 1:3, s 212.
158. E Gustafsson, Växjö domkyrka, s 35, 68.
159. Rosengren, Konga, s 29.
160. M Ullén, Medeltida träkyrkor, s 57.
161. N M Mandelgren, Reseberättelse 1848, pl LXXV, fig 11-13, ATA.
162. Rapport 1953, SM.
163. Kinander, s 59.
164. DS 2366. Jfr M Ullén, Medeltida träkyrkor, s 44.
165. Se vidare aa, s 47-48.
166. Johan Christian Zschotzscher, 1711-1766, målare, Utförde fram till 1759 en mängd kyrkodekorationer i Växjö stift.
167. Rosengren, Konga, s 52.
168. P G Vejde, Kyrkorna i Hovmantorp, s 14 (1947), s 16 (1972).
169. S Pira, Hovmantorps gamla kyrka, s 51 ff.
170. Se vidare M Ullén, Medeltida träkyrkor, s 49 ff.
171. LaSB 1:4, s 476.
172. Rogberg, s 225.
173. Kinander, s 73.
174. C G Brunius, Konstanteckningar 1849, s 660-661.
175. Rosengren, Konga, s 99.
176. L-O Larsson, Vägar och förbindelseleder, s 110 ff.
177. Rapport A Liepe 1977, SM.
178. Wieselgren, s 713.
179. Rosengren, Konga, s 125-126.
180. Rosengren, Konga, s 158.
181. Rapport E Selling 1964, SM; A Neander, Älmeboda gamla kyrka, s 7 ff.
182. Mynten bestämda av G H Rundqvist, Växjö. Fullständig förteckning i SM.
183. Rogberg, s 210.
184. Publicerad i J Redin, När Långasjö kyrka byggdes och invigdes, s 21.
185. LaMV s 93 ff.
186. LaSB 1:3, s 291; LaMV s 371.
187. Rapport S Wahlgren 1937, SM, vidare artiklar i Blekinge läns tidning 1937-08-07, Barometern 1969-01-29 samt Växjöbladet 1969-12-05.

188. C A Sellgren, Vissefjärda kyrka, s 21 ff.
189. Rogberg, s 214; Rosengren, Konga s 177.
190. Sydfasad och längdsektion mot söder 1848. Mandelgrenska samlingarna, Folklivsarkivet, Lund. Se även M Ullén, Medeltida träkyrkor, s 52 ff.
191. Efter avbildning på dörröverstycke, tidigare i Långasjö prästgård, nu i Ljuders kyrka. Avbildad även av prästen och fornforskaren N I Löfgren (1797-1881). Se M Ullén, Medeltida träkyrkor, s 53.
192. Rosengren, Norrvidinge, s 73.
193. L-O Larsson, Kartläggningen av Kronobergs län, s 8-9.
194. Rogberg, s 305-306; Rosengren, Norrvidinge, s 63.
195. R Blomqvist, snabbinventering 1926, SM och ATA.
196. G Virdestam, Våra gamla tempel, enl avskrift i SM:s arkiv.
197. Kinander, s 71.
198. Avritning i SM:s arkiv av teckning av D G Nescher i KB, nr 77 och dens, karta 1693, KB, F 53.
199. Rosengren, Norrvidinge, s 34.
200. Rogberg, s 296.
201. Avskrift av R Wide i SM:s arkiv.
202. Assar Rohman, medhjälpare till Hans Ruuth (se not 77) och efter dennes död 1677 utnämnd till ny lantmätare i Kronobergs län. L-O Larsson, Kartläggningen av Kronobergs län, s 7.
203. Rapport J E Anderbjörk 1953, SM.
204. Rosengren, Norrvidinge, s 23.
205. P Boberg, restaurerings-PM 1936, SM.
206. Ser IV:6, Vexjö stift, Ritningar.
207. C A Sellgren, Söraby kyrka, s 26.
208. Jfr M Ullén, Medeltida träkyrkor, s 80.
209. Kinander, s 77.
210. Nils Celsius, 1658-1724, Topografi. Ups Univ Bibl A 54. Avskrift i SM:s arkiv.
211. Kinander, s 75.
212. Rogberg, s 289.
213. LaSB 1:4, s 353.
214. M Ullén, Drevs och Hornaryds kyrkor, s 88 ff.
215. Aa, s 103 ff.
216. M Ullén, Medeltida träkyrkor, s 31.
217. M Ullén, Drevs och Hornaryds kyrkor, s 119.
218. Rosengren, Uppvidinge s 112.
219. DS 2366, jfr M Ullén, Kyrkorna i Sjösås, s 9.
220. Aa, s 32 ff.
221. Rapport J E Anderbjörk och I Anderson 1943, SM. Mynten förtecknade av Kungl Myntkabinettet 1945.
222. M Ullén, Kyrkorna i Sjösås, s 14 ff; dens, Medeltida träkyrkor, s 33 ff.
223. Dens, Dädesjö och Eke kyrkor, s 163.
224. E Wrangel, Medeltidskyrkorna i Småland, s 46-48.
225. M Ullén, Medeltida träkyrkor, s 18.
226. Dens, Dädesjö och Eke kyrkor, s 163.

227. Aa, s 163.
228. Aa, fig 183.
229. Aa, s 174.
230. Aa, s 170 ff.
231. Aa, s 182 ff.
232. Aa, s 216, fig 218-219.
233. M Ullén, Granhults och Nottebäcks kyrkor, s 275.
234. Aa, s 322.
235. Aa, fig 334, 336.
236. Aa, s 322, fig 335.
237. Aa, s 327, fig 337 a-b, 338.
238. Rosengren, Uppvidinge, s 56.
239. L Klang, Sävsjö och Granhult i Uppvidinge härad, s 53 ff.
240. M Ullén, Granhults och Nottebäcks kyrkor, s 276; LaMV, s 421.
241. M Ullén, Medeltida träkyrkor, s 30.
242. Aa, s 21.
243. Aa, s 30.
244. M Ullén, Granhults och Nottebäcks kyrkor, s 306 ff, fig 314, 315, s 310, fig 316, s 314, fig 319, 320.
245. Rosengren, Uppvidinge, s 75.
246. M Ullén, Lenhovda och Herråkra kyrkor, s 7.
247. Aa, s 13.
248. Aa, s 16, 19-20.
249. Rosengren, Uppvidinge, s 90.
250. Besiktningsprotokoll 1754. Växjö domkapitels akter 1754, nr 377.
251. M Ullén, Medeltida träkyrkor, s 17.
252. LaSB 1:4, s 429.
253. Rogberg, s 256; Rosengren, Uppvidinge, s 30; se även M Ullén, Älghults kyrka, s 67.
254. M Ullén, Älghults kyrka, s 75; dens, Medeltida träkyrkor, s 41 ff.
255. Rapport A Liepe 1973, SM.
256. LaSB 1:4, s 449.
257. L-O Larsson, Historia om Småland, s 94.
258. Förvaras i SHM. A Svensson, Badebodafyndet, s 100; G Samuelsson, Badebodafyndet i litteraturen, s 101 ff.
259. A Liepe, Åseda kyrka, s 9.
260. Förvaras i SHM; aa, s 22-23, 33, fig 28-29.
261. Aa, s 23.
262. Aa, s 35 ff, fig 32-36.
263. Rapport P Boberg, SM. Mynten bestämda av G H Rundqvist, Växjö. Fullständig förteckning i ATA, SM samt PÅ.
264. L-O Larsson, Växjö stift under 800 år, s 50.
265. Aa, s 23-24 samt Bebyggelsehistorisk tidskrift 1982:4, hela numret.
266. C Ahrens, Frühe Holzkirchen, s 1, 138.
267. E Lagerlöf, Medeltida träkyrkor i Sverige, s 33 ff.

268. E Ekhoﬀ, Svenska stavkyrkor, s 1.
269. E Wrangel, Gamla kyrkor i Småland, s 81.
270. Framför allt småländsk benämning på stora nyklassicistiska kyrkobyggnader, efter Esaias Tegnér, som var biskop i Växjö stift 1824-46 och en stor förespråkare för sin tids kyrkobyggnadsideal. Flera "tegnérlador" var dock både planerade och påbörjade långt före Tegnér's biskopstillträde.
271. Ang allmänt bruk av penningar under 1100-talet, se B Malmer, Numismatik och bebyggelsehistoria i Sverige, s 146.
Stavkyrkovirket tillfördes efter konservering SM, inv nr M 46348:1-68.
Se även M Ullén, Medeltida träkyrkor, s 82 ff.
272. L-O Larsson, Vägar och förbindelseleder, s 122.
273. Se M Ullén, Drevs och Hornaryds kyrkor, s 85 ff, fig 94; dens, Dädesjö och Eke kyrkor, s 170, fig 176; A Liepe, Jäts kyrkor, s 14.
274. Betr Växjö, jfr E Gustafsson, Växjö domkyrka, s 59 ff.
275. M Ullén, Medeltida träkyrkor, s 225.
276. L-O Larsson, Växjö stift under 800 år, s 22 ff.
277. I bevarad utformning uppptecknad omkr 1300, men till vissa delar betydligt äldre, bl a de flockar som handlar om kyrkobygge, aa, s 25.
278. L-O Larsson, Historia om Småland, s 133 ff. Se även T Lindkvist, Landborna under äldre medeltid, s 67 ff och 128 ff. Lindkvist påvisar att landbor även "rekryterats" från självägande bönder, aa s 139.
279. LaSB 1:4, s 492.
280. LaMV, s 104 ff.
281. LaSB 1:1, s 24.
282. Jfr LaSB 1:4, s 473, not 9 a.
283. Jfr s 24 samt K Söderlund, Varför just där?, s 7, 44.
284. E Gustafsson, Växjö domkyrka, s 70.
285. E Møller, Er moderen jævn gammel med døtrene?, s 83 ff.
286. LaMV, s 27.
287. E Gustafsson, Växjö domkyrka, s 70.
288. Aa, s 35.
289. S Ambrosiani, Om mur och murning före teglets uppträdande i Norden, s 124 ff.
290. Aa, s 129.
291. KHL, murning sp 21-22.
292. Muntligt meddelande från ingenjör Kent Alm, VBB AB, Växjö.
293. M Ullén, Vederslövs och Dänningelanda kyrkor, s 27.
294. E Gustafsson, Växjö domkyrka, s 68, fig 66. Kvadrar med olika typer av mönstring finns också i Rydaholms kyrka, dels i tornets kvadermurverk, dels sekundärt i nuvarande långhusets sockel.
295. M Ullén, Vederslövs och Dänningelanda kyrkor, s 26.
296. En medeltida timrad absidkyrka är belagd inom det nuvarande Småland, nämligen Edshults kyrka, dock belägen utanför Varend, i Södra Vedbo härad, Jönköpings län. Dess absid var emellertid inte halvrund utan femsidigt bruten. Se vidare M Ullén, Medeltida träkyrkor, s 135 ff.

297. E Gustafsson, Växjö domkyrka, s 66.
298. LaMV, s 27; se även avsnitt 2.1.
299. M Ullén, Drevs och Hornaryds kyrkor, s 93.
300. S Erixon, Svensk byggnadskultur, s 725.
301. K-O Arnstberg, Datering av knuttimrade hus, s 13.
302. E Lundberg, Trä gav form, s 18 ff.
303. C Ahrens, Frühe Holzkirchen, s 187.
304. M Ullén, Granhults och Nottebäcks kyrkor, s 280.
305. Betr exempel på medeltida skarvningsteknik, se M Ullén, Medeltida träkyrkor, s 152, fig 164-165.
306. E Ekhoﬀ, Svenska stavkyrkor, s 366.
307. M Ullén, Granhults och Eke kyrkor, s 306, fig 314.
308. R Blomqvist, Studier i Smålands romanska stenkonst, s 19 ff, 32 ff, 42 ff samt efterskrift 1930.
309. Aa, efterskrift 1930.
310. Återberättad av R Blomqvist i Moheda kyrka, s 52-53.
311. Jfr avsnitt 2.3, s 30 samt LaMV s 367 ff och dens, Växjö stift genom 800 år, s 34 ff.
312. LaSB 1:1, s 28.
313. Betr kyrkors metrologi, se t ex S Göransson, Kyrkans metrologi s 135 ff med litteraturhänvisningar (not 86 b) till bl a E Cinthio, art Proportionssystem, Sverige, KHL XIII.
314. M. Ullén, Medeltida träkyrkor, s 230.
315. Jfr E Lundberg, Byggnadskonsten i Sverige, s 310.
316. Jfr Vireda kyrka i Vedbo härad, M Ullén, Medeltida träkyrkor, s 122 ff.
317. LaMV s 156 ff, s 178 ff.
318. Jfr avsnitt 1.4, s 14 samt KHL III, sp 595 f samt IX, sp 718.
319. I Schnell, Kyrkorna i Södermanland, s 34 ff.
320. A C Bonnier, Uppland under medeltiden, s 77 ff.
321. E Gustafsson, Växjö domkyrka, s 94 ff.
322. M Ullén synes i viss mån ha reviderat sin tidigare uppfattning ang Älghults kyrka – se Åseda och Älghults kyrkor s 75 ff –, vilket redovisas i Medeltida träkyrkor, s 42.
323. M Ullén, Granhults och Nottebäcks kyrkor, s 327, 333-334, fig 337 a-b, 338, 344, 345 a-c, 372.
324. A Liepe, Bergunda och Öja kyrkor, s 22-23, fig 26.
325. Betr Bergkvaras historia, se L-O Larsson, Bergkvara en genuin herrgårdsmiljö; dens, Utsikt mot ett gods. Bergkvara under sju sekler.
326. LaSB 1:2, s 143.
327. O Lindhe, Rydaholms medeltidskyrka, s 128.
328. I Schnell, Kyrkorna i Södermanland, s 11 ff.
329. M Ullén, Medeltida träkyrkor, s 34, fig 36.
330. C Ahrens, Frühe Holzkirchen, s 188.
331. E Gustafsson, Växjö domkyrka, s 71 ff.

Otryckta källor

RA, Stockholm.

Ritningar till om- och nybyggnader av kyrkor i Kronobergs län.

ATA, Stockholm.

E Ihrfors, Smolandia sacra I-III.

Inv 1828-29.

N M Mandelgren, Reseberättelse 1846-48.

Brandförsäkringsverket, Stockholm.

Försäkringshandlingar rörande kyrkor.

LUB, Lund.

P G Vejdes samlingar, innehållande hänvisningar, anteckningar, noter, tidningsurklipp, foton m.m.

Folklivsarkivet, Lunds universitet.

Mandelgrenska samlingen.

Vlb, Växjö.

Anteckningar till Wexiö stifts Herdaminne och Kyrko-Beskrifning af Samuel Rogberg, Pastor i Fröderyd.

Tillägg av J J Lagergren 1859. Ms 4:0 248.

S L Gahm-Persson, Archivum Smolandicum Wexionense.

S L Gahm-Persson, Archivum Smolandicum Upsaliensis. Fotokopia.

P Wieselgren, Anteckningar till Ny Smålands Beskrifning.

P G Vejdes vykortsamling.

Länsstyrelsens lantmäterienhet.

Häradskartor för Kronobergs län 1658-1689.

Smålands museum, Växjö.

Landsantikvariens arkiv.

Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering, Kronobergs län.

P Bobergs arkiv.

Tryckta källor och litteratur

- Ahrens, C, Frühe Holzkirchen im Nördlichen Europa. Veröffentlichung des Helms-Museums Nr 39. Hamburg-Altona 1981.
- Ambrosiani, S, Om mur och murning före teglets uppträdande i Norden. Rig 1936.
- Anderbjörk, J E, Öja gamla kyrka. Öja kyrka 100 år, minnesskrift. Växjö 1954.
- Andersson, Bengt, Västra Torsås kyrka genom hundra år. Kyrka och hem 1973:9.
- Andersson, Blenda, Gamla Vislanda i hävd och sägen. Växjö 1944.
- Arnstberg, K-O, Datering av knuttimrade hus i Sverige. Stockholm 1976.
- Berg, H, och Svalenius, I, Växjö stads historia I. Tiden fram till 1523. Växjö 1956.
- Blomqvist, R, Aringsås kyrka. Norra Allbo hembygdsförenings årsbok 1930.
- Hjortsberga och Kvenneberga kyrkor. Norra Allbo hembygdsförenings årsbok 1936.
- Härlövs kyrka. Norra Allbo hembygdsförenings årsbok 1932-33.
- Lekaryds kyrka. Norra Allbo hembygdsförenings årsbok 1931.
- Mistelås kyrka. Norra Allbo hembygdsförenings årsbok 1935.
- Moheda kyrka. Norra Allbo hembygdsförenings årsbok 1934.
- Slätthögs kyrka. Norra Allbo hembygdsförenings årsbok 1935.
- Studier i Smålands romanska stenkonst. Lund 1929. Efterskrift 1930.
- Örs kyrka. Norra Allbo hembygdsförenings årsbok 1932-33.
- Bonnier, A C, Uppland under medeltiden. Bebyggelsehistorisk tidskrift 1981:2.
- Brunius, C G, Konstanteckningar under en resa år 1849 från Lund om Linköping och Strengnäs till Fahlun och åter om Uppsala, Stockholm och Växjö. Lund 1851.
- Byhmer, G, Kalvsviks gamla träkyrka. Smålandsposten 1936-11-07.
- Cinthio, E, Proportionssystem, Sverige. Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid (KHL) XIII.
- Digerfeldt, G, The post-glacial development of Lake Trummen. Folia limnologica Scandinavica 16. Lund 1972.

- Eichhorn, C, Minnen från Nordiska museet, band 2. Sthlm 1888-92.
- Ekhoff, E, Svenska stavkyrkor. Stockholm 1914-16.
- Erixon, S, Svensk byggnadskultur. Sthlm 1947.
- Gustafsson, E och Ullén, M, Växjö domkyrka. SvK vol 137. Stockholm 1970.
- Göransson, S, Kyrkans metrologi. Långlöts kyrkor (av Boström R), Svk vol 151. Stockholm 1973.
- Hallberg, G, Ortnamn i Småland. Stockholm 1983.
- Hallinder, P, Det småländska järnet. HCÅ 1971.
- Henriksson, A, Kyrka och församlingshem i Algutsboda. Växjö 1969.
- Johansson, G, Blädinge kyrka. Alvesta 1973.
- Karlberg, G, Kalmar stifts herdaminne. Arvika 1909.
- Kjellmark, K, Värends fornminnen. Smålandsposten 1932-44.
- Kjöllerström, S, Sigfridslegenden. Scripta minora 1980-81. Lund 1982.
- Klang, L, Sävsjö och Granhult i Uppvidinge härad – exempel på fossila kulturlandskap. Kronobergsboken 1979-80.
- Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid (KHL). Malmö 1956-78.
- Lagerlöf, E, Medeltida träkyrkor i Sverige. Tempel i trä- och missionstidens kyrkor. Utställningskatalog, Skaraborgs länsmuseum 1984.
- Larsson, L-O, Bergkvara, en genuin herrgårdsmiljö. Kronobergsboken 1976.
- Historia om Småland. Växjö 1974.
- Kartläggningen av Kronobergs län. Skrifter utg av Historiska föreningen i Kronobergs län 2. Växjö 1980.
- Det medeltida Varend (LaMV). Bibliotheca historica Lundensis XII. Lund 1964. Ny uppl i Kronobergsboken 1974-75.
- Småländsk bebyggelsehistoria I (LaSB). Acta Wexionensia. Ser 1:1. Växjö 1979-1981.
- Utsikt mot ett gods. Bergkvara under sju sekler. I Bergunda. Växjö 1974.
- Vägar och förbindelseleder i Varend fram till 1600-talets slut. HCÅ 1962-63.
- Växjö stift under 800 år. Stockholm 1972.
- Liepe, A, Aringsås kyrka. Värendsbygder 1977.
- Bergunda och Öja kyrkor. SvK vol 138. Stockholm 1970.

- Jäts kyrkor. SvK vol 173. Stockholm 1977.
- Växjö och Öjaby kyrkor. SvK vol 143. Stockholm 1971.
- Åseda kyrka (tills med Ullén, M. Älghults kyrka). SvK vol 157. Stockholm 1974.
- Lignell, A, Härlövs kyrka. Alvesta 1967.
- Lindhe, O, Rydaholms medeltidskyrka. Jönköping 1978.
- Lindkvist, T, Landborna i Norden under äldre medeltid. *Studia historica Upsaliensia* 110. Uppsala 1979.
- Lundberg, E. Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden 1000-1400. Sthlm 1940.
- Trä gav form. Stockholm 1971.
- Lundberg, G, Moheda kyrka, historik. Växjö u å.
- Malmer, B. Numismatik och bebyggelsehistoria. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 1983:3.
- Møller, E, Er moderen jævngammel med døtterne? *Strejflys over Danmarks bygningskultur, festskrift till Harald Langberg. Nationalmuseet, Köpenhamn* 1979.
- Neander, A, Älmeboda gamla kyrka. Älmebodaboken 1965.
- Nicklasson, N, Södra Sandsjö kyrka. Växjö 1966.
- Olsson, J G, Något om Algutsboda kyrksocken och kyrka. Algutsboda sockenbok. Nybro 1962.
- Pira, S, Hovmantorps gamla kyrka. HCÅ 1927.
- Redin, J, När Långasjö kyrka byggdes och invigdes. *Långasjökrönika* 1941.
- Rogberg, S, Historisk Beskrifning om Småland. Karlskrona 1770. (Rogberg)
- Rosengren, J, Linnel, L och Fischer, J, Ny Smålands Beskrifning. Växjö 1914 (Rosengren).
- Rundqvist, G H, Två silverskatter från vikingatiden i småländsk jord. HCÅ 1945.
- Samuelsson, G, Badebodafyndet i litteraturen. Åsedabygden 1958.
- Schnell, I, Kyrkorna i Södermanland. Nyköping 1965.
- Sellgren, C A, Söraby kyrka och de tidigare bykyrkorna i Norra och Södra Rottne. Växjö 1980.
- Vissefjärda kyrka. Växjö 1972.
- Smedberg, G. Nordens första kyrkor. *Bibliotheca theologiae practicae* 32. Lund 1973.

- Smålands runinskrifter. Granskade och tolkade av R. Kinander. Sveriges runinskrifter utg av KVHAA 4. Sthlm 1935-61.
- Svenskt Diplomatarium från och med år 1401, 1-3. Stockholm 1875-1902. (SD)
- Svensson, A, Badebodafyndet, den medeltida silverskatten. Åsedabygden 1958.
- Söderlund, K, Varför just där? En studie i placeringen av Attunda landskyrkor. 3-betygsuppsats, Stockholms universitet.
- Tarstad, H, Kompersmåla gård. Kompersmåla och Lidhem – två herrgårdar. Tingsryds kulturnämnds skriftserie, nr 2. Tingsryd 1983.
- Tuulse, A, Kyrkor i Blekinge, en konsthistorisk översikt. SvK, Blekinge V:I. Stockholm 1961.
- Ullén, M, Drevs och Hornaryds kyrkor. SvK vol 120. Uppsala 1968.
- Dädesjö och Eke kyrkor. SvK vol 126. Uppsala 1969.
- Granhults och Nottebäcks kyrkor. SvK vol 149. Stockholm 1972.
- Holzkirchen im mittelalterlichen Stift Växjö. I Ahrens, C, Frühe Holzkirchen im nördlichen Europa. Hamburg-Altona 1981.
- Kyrkorna i Sjösås. SvK vol 114. Uppsala 1967.
- Lenhovda och Herråkra kyrkor. SvK vol 171. Stockholm 1977.
- Medeltida träkyrkor, del 1. SvK vol 192. Stockholm 1983.
- Vederslövs och Dänningelanda kyrkor. SvK vol 185. Stockholm 1981.
- Älghults kyrka (tills med Liepe, A, Åseda kyrka). SvK vol 157. Stockholm 1974.
- Vejde, P G, Helgö. HCA 1927.
- Kyrkorna i Hovmantorp. Hovmantorps kyrka, minnesskrift. Växjö 1947 och 1972.
- När Mistelås kyrka brann. Norra Allbo hembygdsförenings årsbok 1935.
- På gammal småländsk kyrkogrund. Smålandsposten 1937-09-18.
- Wieselgren, P, Ny Smålands Beskrifning II. Växjö 1845-46 (Wieselgren).
- Virdestam, G, Växjö stifts herdaminne 1-8. Växjö 1921-32.
- Wrangel, E, Gamla kyrkor i Småland. Svenska Turistföreningens årsskrift 1916.
- Medeltidskyrkorna i Småland. Meddelanden från Norra Smålands fornminnesförening 1907.
- Åhman E, Kvenneberga kyrkplats. Smålands museum, Kulturhistorisk undersökning 15. Växjö 1982.
- Växjö. Medeltidsstaden 46. Rapport Raä och SHM 1983.

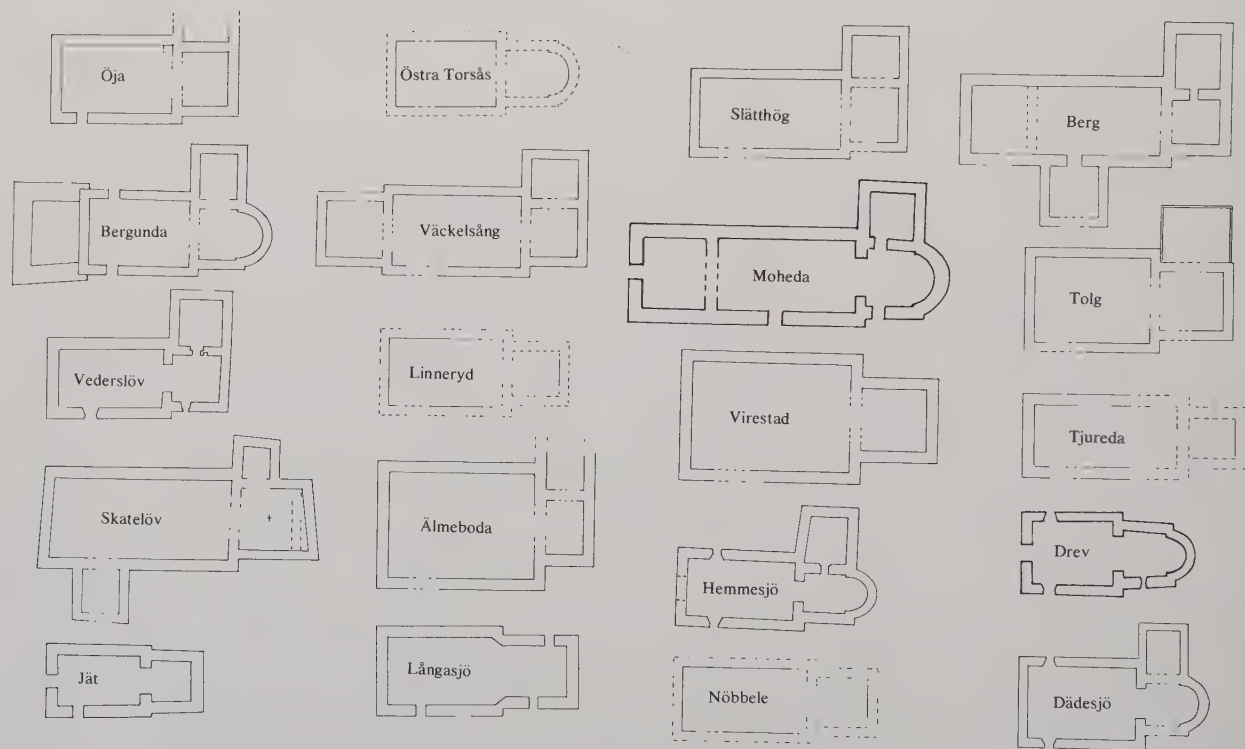
Förkortningar

ATA	Antikvarisk-topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska museer, Stockholm.
Arch Smol Ups	Archivum Smolandicum Upsaliense, UUB.
Arch Smol Wex	Archivum Smolandicum Wexionense.
HCÅ	Hyltén-Cavalliusföreningens årsbok (Kronobergsboken).
inv 1828/29	En på grund av en kgl förordning 17/4 1828 företagen inventering av forntida minnesmärken i kyrkor och på kyrkogårdar. Protokollen, som fördes av prästerna, utskrevs i flera exemplar, varav en serie förvaras i respektive kyrkoarkiv och en serie i ATA.
KB	Kungliga Biblioteket, Stockholm.
KHL	Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid.
KVHAA	K Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm.
LaMV	L-O Larsson, Det medeltida Varend.
LaSB	L-O Larsson, Småländsk bebyggelsehistoria I.
LMV	Lantmäteriverket, Gävle.
LUB	Lunds universitetsbibliotek.
PÄ	Pastorsämbetet.
RA	Riksarkivet, Stockholm.
Raä	Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
SD	Svenskt diplomatarium
SHM	Statens Historiska museer, Stockholm.
SM	Smålands museum, Växjö.
SvK	Sveriges Kyrkor, Konsthistoriskt inventarium, Stockholm 1912-
UUB	Uppsala Universitetsbibliotek.
Vlb	Växjö landsbibliotek.

Tablå över planritningar

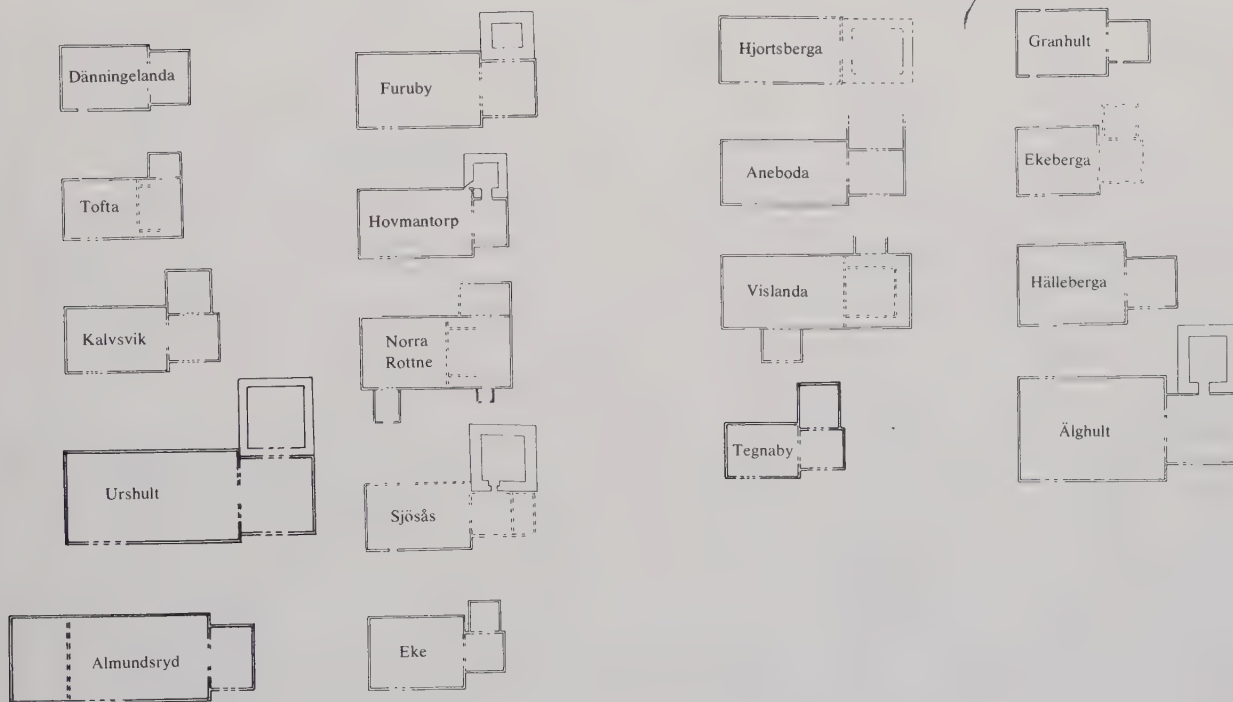
KORKYRKOR, STEN

Sammanställning av korkyrkornas planer. Skala 1:800.

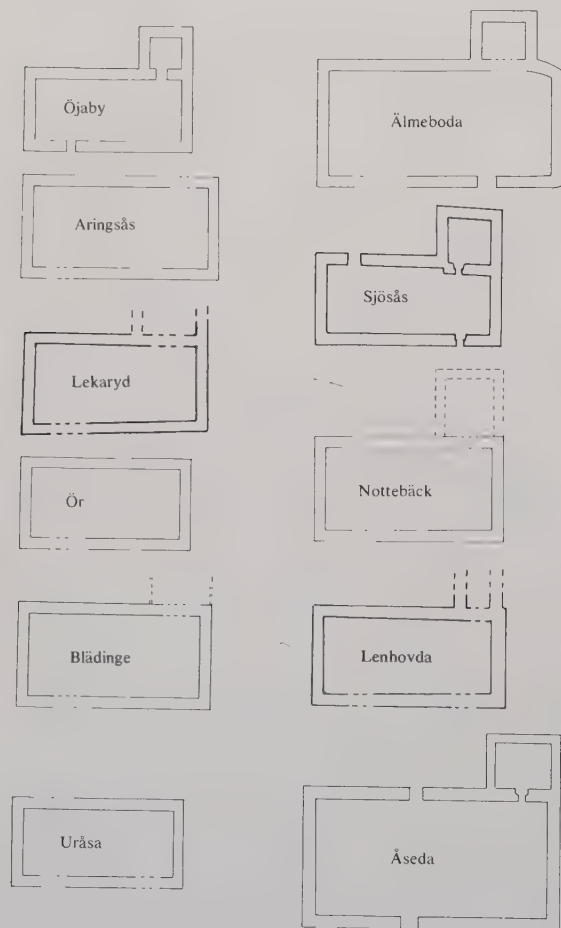
KORKYRKOR, TRÄ

Sammanställning av korkyrkornas planer. Skala 1:800.

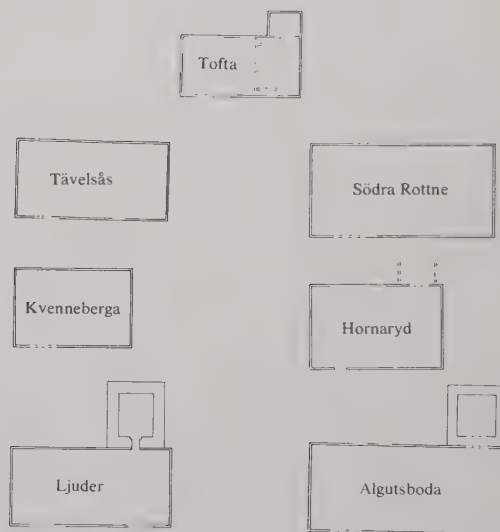
SALKYRKOR, STEN

Sammanställning av salkyrkornas planer. Skala 1:800.

SALKYRKOR, TRÄ

Sammanställning av salkyrkornas planer. Skala 1:800.

Planritningen på s 82, Lekaryds kyrka, är spegelvänd.

Innehåll

Förord	5	Slätthög	90
1. Inledning	7	Moheda	93
1.1 Varend, kort beskrivning	7	Härlöv	98
1.2 Forskningshistorik	7	Ör	100
1.3 Bedömning av den tidigare forskningen ..	9	Aneboda	103
1.4 Målsättning	12	Blädinge	107
1.5 Källmaterial	15	Vislanda	110
1.5.1 Fysiskt material	15	Västra Torsås	113
1.5.2 Arkivaliskt material och tryckta källor	15	Virestad	115
1.6 Referensmaterial	18	Stenbrohult	117
1.7 Metod	18	3.2.3 Konga härad	124
2. Allmän historisk och kyrkohistorisk bakgrund	23	Hemmesjö	124
2.1 "Landet" Varend	23	Tegnaby	130
2.2 Missionen	26	Furuby	132
2.3 Växjö	28	Hovmantorp	136
3. Materialredovisning	31	Nöbbele	139
3.1 Presentation av utformning, indelning och rubricering	31	Östra Torsås	141
3.2 Värends medeltida kyrkobestånd	34	Uråsa	144
3.2.1 Kinnevalds härad	34	Väckelsång	146
Öjaby	34	Linneryd	149
Öja	37	Älmeboda	152
Bergunda	40	Långasjö	155
Vederslöv	44	Vissefjärda	158
Dänningelanda	48	Ljuder	160
Tävelsås	50	3.2.4 Norrvinge härad	165
Tofta	52	Ormesberga	165
Skatelöv	54	Berg	167
Kalvsvik	59	Asa	171
Jät	63	Tolg	173
Urshult	67	Tjureda	178
Almundsryd	70	Norra Rottne	181
3.2.2 Allbo härad	78	Södra Rottne	184
Aringsås	78	Gårdsby	185
Lekaryd	81	3.2.5 Uppvidinge härad	190
Hjortsberga	84	Drev	190
Kvenneberga	86	Hornaryd	194
Mistelås	89	Sjösås	197
		Eke	201
		Dädesjö	203
		Nottebäck	207
		Granhult	209

Lenhovda	212	4.3.11 Kriterier för val av byggnadsmaterial	268
Ekeberga	215	4.3.12 Kyrkornas dimensioner	273
Algutsboda	217	4.3.13 Proportionsförhållanden	274
Hälleberga	219	4.3.14 Sakristior	275
Älgshult	221	4.3.15 Västtorn	276
Åseda	224	4.3.16 Sammanfattning	278
4. Den kyrkobyggnadshistoriska utvecklingen		4.4 Salkyrkor	280
i det medeltida Varend	230	4.4.1 Planform, byggnadsmaterial, datering	280
4.1 Värdering av analysmetoden	230	4.4.2 Historisk bakgrund	281
4.2 Missionstidens kyrkobyggnad	234	4.4.3 Salkyrkornas lägen i socknen. Kontinuitet	282
4.2.1 Tidsbegränsning	234	• 4.4.4 Salkyrkans ursprung	282
4.2.2 De äldsta kyrkobyggnaderna. Material och teknik	236	4.4.5 Korkyrka av senmedeltida ursprung, eftermedeltida salkyrkor	283
4.2.3 Stavkyrkor i Varend	237	4.4.6 Ombyggnad av korkyrkor till salkyrkor	284
4.2.4 Stavkyrkan i Nöttja	238	4.4.7 Dimensioner och detaljutformning	284
4.2.5 Sammanfattning	240	4.4.8 Proportioner, murningsteknik ...	288
4.3 Murade och timrade korkyrkor	242	4.4.9 Sammanfattning	288
4.3.1 Den egna sockenkyrkan	242	4.5 Senmedeltida tillägg	289
4.3.2 Initiativen bakom sockenkyrkornas byggnad och planering	244	4.5.1 Valvslagning	289
4.3.3 Växjö domkyrkas betydelse	251	4.5.2 Västtorn	290
4.3.4 Hemmesjö kyrka	253	a. Bergunda	290
4.3.5 Murningsteknik	253	b. Moheda	291
4.3.6 Absidkor och dekorativt utformade stendetaljer	255	c. Berg	291
4.3.7 Rakslutna kor	258	d. Väckelsång	292
4.3.8 Kyrkobyggandets utveckling under den tidigare delen av medeltiden. Sammanfattning	259	4.5.3 Reformationens betydelse	292
4.3.9 De timrade kyrkorna	261	5. Avslutning	296
4.3.10 Dekorativ utsmyckning	263	Summary	302
a. Invändig målning	263	Noter	312
b. Reliefer på trä. Järnsmide	264	Otryckta källor	321
c. Träskulptur	264	Tryckta källor och litteratur	322
d. Dopfuntar	264	Förkortningar	326
		Tablå över planritningar	327

